

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 1(2024)**

Вінниця
ДонНУ імені Василя Стуса
2024

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА**

№ 1(2024)

Науковий журнал. Виходить двічі на рік

*Наказом МОН від 10.10.2022 р. № 894 науковий журнал включено до
Переліку наукових фахових видань України – категорія «Б»*

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 21 від 28 червня 2024 р.)*

Ідентифікатор медіа R30-03166 (реєстру суб'єктів у сфері медіа)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: *Коваль І. Ф.* – д-р юрид. наук, проф., декан юридичного факультету ДонНУ імені Василя Стуса.

Заступник головного редактора: *Гоцуляк Ю. В.* – д-р юрид. наук, доц., зав. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса.

Амелічева Л. П. – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Беляневич О. А.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Деркач Е. М.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Джзайраїлов Р. А.* – д-р юрид. наук, проф., заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України»; *Джумагельдієва Г. Д.* – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб., проф. кафедри права та правохоронної діяльності Державного університету «Житомирська політехніка»; *Дорошенко Л. М.* – д-р юрид. наук, доц., доц. кафедри економічного права та економічного судочинства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *Захарченко А. М.* – д-р юрид. наук, проф., завідувач науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад факультету № 2 Донецького державного університету внутрішніх справ; *Костенко Ю. О.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Міхайліна Т. В.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мовчан Р. О.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Ніколенко Л. М.* – д-р юрид. наук, проф., зав. кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки Донецького державного університету внутрішніх справ; *Павлюченко Ю. М.* – д-р юрид. наук, проф., зав. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Пацурія Н. Б.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри економічного права та економічного судочинства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *Мартинюк О. В.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Писарева Е. А.* – канд. юрид. наук, доц., зав. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Турченко О. Г.* – канд. юрид. наук, доц., зав. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Щебетун І. С.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мороз С. П.* – д-р юрид. наук, проф., декан Вищої школи права «Адилет» Каспійського громадського університету (м. Алмати, Казахстан); *Simanavichene J.* – Doctor of Economics, Head of the Laboratory of Sustainable Innovation of Mykolas Romeris University, Professor of the Academy of Public Safety of Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania); *Palashchakova D.* – Ph.D, Associate Professor, Technical University of Košice (Košice, Slovakia), *Žilinskas J.* – PhD in law, Professor of Public International Law, Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania).

ЗАСНОВНИК

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Адреса редакції: Україна, 21050, м. Вінниця, вул. Грушевського, 2, каб. 317

© Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2024

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Богатюк О. В.</i> Становлення принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності в Україні за доби середньовіччя.....	5
<i>Бондарчук Я. П., Гоцуляк Ю. В.</i> Місце та значення свободи у системі принципів права.....	15
<i>Волкова Ю. Ф.</i> Нормативно-правове забезпечення прав суб'єктів правовідносин у сфері надання медичних послуг.....	23
<i>Добросердов А. Р.</i> Поняття та зміст правового лібералізму	31
<i>Іванченко Я. М.</i> Принцип правової визначеності у площині правозастосовної дискреції	38
<i>Кривешко І. В.</i> Інформаційна культура у площині правової культурології	44
<i>Нечитайло С. В., Стаднік І. В.</i> Евтаназія як соціально-правове явище.....	51
<i>Павленко М. В.</i> Актуалізація проблем правового захисту дітей та молоді від шкідливого впливу інтернету.....	63
<i>Письменна О. П.</i> Інформаційні технології: джерела правового регулювання....	75

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Турченко О. Г.</i> Безпекові запевнення та гарантії безпеки України в умовах збройної агресії.....	87
<i>Фурман В. В.</i> Право на інформацію в системі конституційних прав людини і громадянина	100

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

<i>Беляневич О. А., Крупельницький В. Л.</i> Про забезпечення фінансування за договором щодо організації та фінансування будівництва об'єкта	111
<i>Глазков Є. С.</i> Щодо удосконалення захисту прав та інтересів сторін господарського договору у сфері промислової власності.....	122
<i>Дорошенко Л. М.</i> Сучасні інноваційні методики викладання навчальних дисциплін господарсько-правового блоку: виклики в умовах реформи юридичної освіти та дистанційного навчання.....	129
<i>Нешик О. С.</i> Правовий режим майна фермерського господарства.....	139
<i>Світличний Д. С.</i> Правовий режим майна страховиків у сфері транспорту	151
<i>Сичук І. В.</i> Щодо законодавчої основи господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва	167

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Бурда П. О.</i> Про об'єкт злочинів, передбачених ст. 114-2 Кримінального кодексу України.....	180
<i>Мартинюк О. В., Михайліна Т. В.</i> Становлення кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації в Україні.....	194
<i>Мовчан Р. О., Душевська О. В.</i> Про перспективи вдосконалення санкцій норм, присвячених регламентації відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень у сфері лісових відносин	205
<i>Мостепанюк Л. О.</i> Родинні зв'язки як ознака спеціального суб'єкта у нормах Кримінального кодексу України	216
<i>Усманов Р. А.</i> Деякі питання об'єктивної сторони шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням ЕОТ.....	223
<i>Янівський В. М.</i> Про об'єкт кримінальних правопорушень, передбачених статтями 366-2 та 366-3 Кримінального кодексу України	229

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

<i>Коваль І. Ф., Атаманчук І. В.</i> Щодо розмежування правового статусу суб'єкта прав інтелектуальної власності і підприємця	241
<i>Коваль І. Ф.</i> Проблеми страхування ризиків у сфері інтелектуальної власності.....	251
<i>Петухова Н. О.</i> Правовий режим майнових прав на торговельну марку, які виникли під час перебування правовласника у шлюбі	258

*Богатюк Оксана Валеріївна,
здобувачка ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

СТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ОСОБИСТОЇ (ПЕРСОНАЛЬНОЇ) КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті проводиться дослідження процесу становлення та розвитку принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності у середньовічній Україні протягом IX–першої половини XVII ст.

Авторкою визначено, що елементами, які відображали зміст генези принципу особистої (персональної) відповідальності за досліджуваної доби були категорії «суб'єкт кримінального правопорушення», «індивідуальна кримінальна відповідальність» та «вік фізичної особи, з якого наступала кримінальна відповідальність».

Встановлено, що за періоду Київської Русі суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише особисто вільні люди (фізичні особи). Таке сприйняття суб'єкта злочину зберігалось доволі довго та загалом відповідало історичним реаліям і вимогам епохи раннього середньовіччя. До кінця XVI ст. із прийняттям трьох редакцій Литовського Статуту під поняттям «суб'єкт кримінального правопорушення (злочину)» вже розуміли фізичну особу незалежно від соціального статусу (підданих, іноземців, апатридів), яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин) і досягла віку, з якого наставала кримінальна відповідальність. У XVI ст. особисто залежні особи, які скоїли кримінальні правопорушення, не звільнялися від покарання. Уперше в історії вітчизняного кримінального права на законодавчому рівні з'являється поняття неосудності за станом здоров'я.

Авторка доходить висновку, що з XI ст. починає вдосконалюватися та поволі закріплюватися поняття індивідуальної кримінальної відповідальності. Новели Руської Правди ще містять відомості про пережитки інституту колективної відповідальності, однак у наступні століття ця домінанта не лише проголошувалася, але й законодавчо закріплювалася. Остаточно поняття індивідуальної кримінальної відповідальності було утверджене нормами Литовського Статуту.

Визначено, що вперше формальна згадка про вік для особи, яка могла нести кримінальну відповідальність, з'являється у положеннях Судебника Казимира IV 1468 р.: від кримінального покарання звільнялися діти, які були молодші за сім років. Норми третьої редакції Литовського Статуту (1588) повністю закріпили правило: кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення (злочину) виповнилося шістнадцять років. Ця норма цілком відповідає теперішнім положенням ч. 1 ст. 22 КК України.

Ключові слова: *Україна, доба середньовіччя, генеза, українське кримінальне право, принцип права, принципи кримінального права, особиста (персональна) кримінальна відповідальність, Київська Русь, Руська Правда, Литовський Статут.*

Постановка проблеми. Принципи права як соціальне явище, беззаперечно, є наслідком людської діяльності. Їх становлення та еволюція зумовлювалися відповідними потребами суспільного розвитку, а відтак вони віддзеркалюють

закономірності суспільного життя. Принципи права, на переконання А. М. Колодія, є відправними ідеями його буття, що виражають найважливіші закономірності та підвалини того чи іншого типу держави і права, є однопорядковими із поняттям права та утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній потребі побудови і зміцнення певного суспільного ладу [1, с. 633].

Принципи права мають виняткове значення для кожної галузі, а особливо для галузі кримінального права. Вони не лише є дороговказом розвитку законодавства, але й «стримують його в певних межах, забезпечують стабільність, послідовність, єдність правових приписів» [2, с. 27–28]. Оскільки однією з ознак принципів права є їх історичність, за актуальне вбачаємо дослідити історичний процес їх становлення та розвитку на теренах України.

Принцип особистої (персональної) кримінальної відповідальності пройшов тривалий шлях становлення та розвитку. Сьогодні він закріплений як на рівні Конституції України (згідно з ч. 2 ст. 61, юридична відповідальність особи має індивідуальний характер) [3], так і у положеннях Кримінального кодексу України. У ч. 1 ст. 18 КК України зазначається, що «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність» [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень зазначеної проблематики відзначимо праці В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, М. Колоса, С. Кудіна, Р. Лашенка, О. Мартинюка, О. Шевченка, А. Яковліва та інших.

Метою статті є дослідження процесу становлення та розвитку принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності у середньовічній Україні протягом IX – середини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науці кримінального права не існує єдиного підходу щодо класифікації та визначення системи принципів кримінального права, а також критеріїв відбору суто кримінально-правових принципів [5, с. 69–72]. Однак учені-криміналісти одностайно виокремлюють групу принципів, які відносять до галузевих (спеціальних), називаючи їх «найсуттєвішими для кримінального права» [2, с. 27–28]. Одним із них є принцип особистої (персональної) відповідальності.

Для дослідження процесу формування принципу особистої (персональної) відповідальності за доби середньовіччя на теренах України нам необхідно з'ясувати насамперед еволюцію його складників. Такими, на наш погляд, є категорії «суб'єкт кримінального правопорушення», «індивідуальна кримінальна відповідальність» та «вік фізичної особи, з якого наставала кримінальна відповідальність».

Рівень юридичної техніки доби Київської Русі не дав можливості виробити спеціальний термін щодо поняття «суб'єкт кримінального правопорушення».

Однак аналіз норм Руської Правди (наприклад, ст. 1, 17 Короткої Правди; ст. 1, 46, 65, 116, 121 Просторової Правди) дає підстави стверджувати, що суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише особисто вільні люди (фізичні особи); холопи (челядь) за свої діяння кримінальної відповідальності не несли [6, с. 10]. У разі вчинення холопом протиправного діяння відповідальність мав нести його господар (ст. 46 Просторової Правди) [7, с. 41]. Коментатори Руської Правди зауважують, що «холоп не є суб'єктом права: за свої дії він не відповідає перед законом, оскільки є залежною людиною, юридичну відповідальність за яку несе її власник» [8, с. 21].

С. В. Кудін зазначає, що «суб'єктами злочину у той період могли бути тільки вільні, які несли однакову відповідальність незалежно від соціального походження. Це свідчить про превалювання в давньоукраїнському суспільстві традиційного погляду на рівність усіх вільних, що впливало з розвитку відповідного ставлення суспільства та законодавця до відповідальності вільних на становлення у вітчизняному кримінальному праві суб'єкта злочину» [9, с. 61]. О. В. Мартинюк припускає, що «неправоздатність холопів впливала із норм звичаєвого права і була відома нашому народу ще з додержавного періоду. «У холопі і в роботі віри немає» – наголошує давньоукраїнське прислів'я, яке можна вважати однією з форм вираження норми вітчизняного звичаєвого права» [10, с. 21].

Норми Руської Правди не містили відомостей щодо спеціального суб'єкта кримінального правопорушення (злочину). Дослідники історії українського права зауважують, що «норми давньоукраїнського права не розрізняли суб'єктів злочину за соціальним станом і покарання застосовувалося до них однаково» [11, с. 57]. Інколи, за твердженням М. І. Колоса, «диспозиція виписувалася взагалі узагальнено <...> в окремих статтях суб'єкт злочину позначався термінами, значення яких вказувало на спосіб вчинення злочину або на належність порушника закону до певного народу («варяг», «колб'яг»)). Відтак, на переконання дослідника, «визначення у диспозиціях суб'єкта злочину давало можливість правозастосовувачам ідентифікувати його за статевими, соціальними, професійними чи іншими ознаками» [12, с. 103].

Так само вітчизняне право розглядуваної доби під час характеристики суб'єкта кримінального правопорушення не знало дискримінації за ознаками статі, хоч і деякі дослідники підтримують протилежний погляд. Так, на думку В. О. Меркулової: «жінка розглядалася як спеціальний суб'єкт злочинів, якими спричинялася “образа” інтересам чоловіка, родинно-шлюбним відносинам, релігії <...> у добу Київської Русі жінка мала безправне рабське становище в сім'ї, а чоловіки не обмежувалися в засобах покарання своїх дружин не лише за злочини, але й за будь-які незначні провини» [13, с. 15]. Протилежного погляду до-

тримується О. В. Мартинюк, переконливо доводячи, що «жінки в Україні X – середини XIV століть не розглядалися світською та церковною владою як спеціальний суб'єкт злочину, а обсяг кримінальної відповідальності жінки і чоловіка згідно норм Руської Правди був однаковим» [14, с. 174]. Дійсно, окремі законодавчі пам'ятки розглядуваної доби зосереджують увагу на жінці (саме за ознакою статі) як на суб'єкті кримінального правопорушення, однак чоловік за «власною природою» просто не міг бути таким (наприклад, народження позашлюбної дитини, дітовбивство під час пологів тощо).

Щодо категорії неосудності, тобто такого стану психічного здоров'я людини, за якого вона не може усвідомлювати результати власних дій (насамперед слабоумство), то правові джерела доби раннього середньовіччя (Руська Правда) не містять відповідних відомостей. Так, Ю. В. Шинкарьов, досліджуючи призначення покарання обмежено осудній особі, вказує, що «такого роду спеціальної засади призначення покарання у положеннях Руської правди не виявлено. Текстуально відсутні норми, що якимось чином індивідуалізували б покарання за наявності певних психічних захворювань або відхилень» [15, с. 111]. Подібну думку висловлює і Т. М. Приходько [16, с. 159].

Аналіз положень Руської Правди дає підстави дійти висновку, що законодавець під суб'єктом кримінального правопорушення розумів особисто вільну людину (фізичну особу), яка вчинила протиправне діяння, і позначав доволі часто абстрактними термінами на кшталт «усякий», «кожен», «хтось», а фактично – «повноправний вільний» (наприклад, ст. 3, 5, 12 Короткої Правди, ст. 3, 7, 27, 41–42, 75–76 Просторової Правди) [6, 7]. Таке сприйняття суб'єкта злочину відповідало історичним реаліям та вимогам епохи раннього середньовіччя. Із плином часу зміст поняття «суб'єкт кримінального правопорушення (злочину)» наповниться новим значенням, і такі зміни будуть законодавчо закріплені протягом XVI ст.

Відповідно до новел Литовського Статуту, суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише фізичні особи: *піддані* (жителі) держави, до яких належали представники усіх без винятку станів і суспільних верств – князі, бояри, шляхта, городяни, селяни, чорне та біле духівництво незалежно від конфесії (арт. 1, розд. I Статутів 1529, 1566 і 1588 р.) [17, с. 45]; *іноземці* (зазвичай купці, посли, а також іноземці, що перебували на військовій службі у великого князя), які вчинили кримінальне правопорушення (злочин) і досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність (арт. 17, розд. I Статуту 1566 р.; арт. 1, розд. I Статуту 1588 р.) [19, с. 259–260; 17, с. 45].

Окремі дослідники до суб'єктів правовідносин у Литовсько-Руській державі відносять апатридів (осіб без підданства), «до яких належали політичні емігранти, біженці, невільники, від яких відмовлялася влада їхньої держави» [11,

с. 124]. Відтак можемо припустити, що і *анатриди* визнавалися суб'єктом кримінального правопорушення (злочину) і підлягали кримінальній відповідальності у разі вчинення протиправних діянь на теренах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Із прийняттям Литовського Статуту у XVI ст. особи, винні у скоєні кримінального правопорушення, які належали до категорії особисто залежних осіб (колишні холопи, челядь), не звільнялася від покарання. Відтак їхнє кримінально-правове становище істотно змінювалося (наприклад, арт. 1, 5 розд. XIII Статуту 1529 р.; арт. 25 XIV Статуту 1566 р.; арт. 9, 17 розд. XI Статуту 1588 р.): *«Якби який слуга, зі злим умислом пана свого вбив або поранив, такий має строго смертю покараний бути як зрадник – четвертуванням»* [17, с. 273]. Правоздатність особисто залежних осіб була обмежена тим, що за кримінальні правопорушення, об'єктом яких було їх життя і здоров'я, винуватець відповідав перед їх господарем (арт. 20, розд. XIII Статуту 1529 р.) [18, с. 295].

Норми Литовського Статуту вперше в історії вітчизняного кримінального права починають визначати поняття неосудності за станом здоров'я (недоумство, божевільня, безумство, шаленство, глупість). Так, на думку С. В. Кудіна, у вітчизняному кримінальному праві у XVI ст. «відбувається лише становлення поняття неосудності за станом здоров'я» [9, с. 137]. М. І. Колос вказує, що «терміном «божевільня» (шаленство) позначили всі види хронічних психічних хвороб або тимчасових гострих психічних розладів, які були відомі суспільству» [12, с. 158].

Звичайно, у ті часи для визначення неосудності за станом здоров'я не проводилися судово-психіатрична чи психолого-психіатрична експертизи. Відтак, на переконання О. В. Мартинюка, «божевільні, з одного боку, не несли відповідальності за вчинення деяких злочинів (арт. 105 розд. IV, арт. 35 розд. XI Статуту 1588 р. [17, с. 195, 289–290], з іншого – до «шалених» застосовувалися доволі суворі запобіжні заходи. Законодавець допускав у них наявність так званих «світлих періодів». Якщо божевільні у цей час вчиняли злочин, то відповідали досить суворо: їх могли навіть скарати «на горло» [14, с. 126].

Говорячи про принцип особистої (персональної) відповідальності, варто також зосередити увагу на становленні поняття індивідуальної кримінальної відповідальності на противагу іншому – концепту колективної кримінальної відповідальності, що був характерним для суспільств, які перебували на етапі переходу від родового ладу до утворення державності (колективна відповідальність роду, громади, відповідно жінки і дітей за чоловіка і батька тощо).

Аналіз положень Руської Правди дає підстави визнавати, що з XI ст. починає розвиватися та поволі закріплюватися домінанта індивідуальної кримінальної відповідальності. Так, А. Яковлів слушно зазначав, що «право публічне й

карне не відділені ще від права приватного, цивільного, але вже помітне звільнення індивіду з-під опіки суспільних зв'язків» [20, с. 224–225].

Водночас новели Руської Правди містять відомості про пережитки інституту колективної відповідальності – інституту «потоків і пограбування» як найсуворішого виду кримінального покарання (ст. 7, 35 і 83 Просторової Правди) та інституту «дикої віри» (ст. 4 Просторової Правди) [7].

У першому випадку за дії злочинця відповідала вся родина: майно злочинця підлягало конфіскації («пограбування»), а його разом із родиною (дружиною та дітьми) перетворювали на холопів та виганяли за межі громади («потік»): *«Якщо (хто) підпалить тік, то (видати) його на потік, а його майно для конфіскації; спочатку сплатить (потерпілому) збитки, а іншим при потоці розпоряджається князь. Так само (чинити), якщо хто-небудь підпалить двір»* (ст. 83 Просторової Правди) [7, с. 45].

У другому випадку «дика віра» розглядалася як виплата членами громади (верві) за вбивство, скоєне на її території, однак лише у випадку, коли особу вбивці громада не встановила (або неможливо було встановити), або ж громада не захотіла його видавати. Отже, родичам загиблого виплачувалася грошова компенсація – «головщина», що відповідала розміру віри – 40 гривень.

У наступні століття поняття індивідуальної кримінальної відповідальності продовжувало еволюціонувати. Положення статутних земських грамот, Судебника Казимира IV 1468 р. та трьох редакцій Литовського Статуту поступово закріплювало цю доміную на законодавчому рівні.

Дружина злочинця переставала розглядатися як суб'єкт кримінального правопорушення (злочину), а відтак і нести кримінальну відповідальність разом із чоловіком-злочинцем. Відповідно до норм Судебника Казимира IV 1468 р. дружина злодія не відповідала за протиправні дії власного чоловіка, якщо вона не знала про його злочинні наміри, або ж коли чоловіка затримали на місці злочину: *«злодій терпіти, а дружина і діти, і будинок їх невинуватий»* [21, с. 57]. О. В. Мартинюк зауважує, що «за приховування предметів татби члени сім'ї відповідали менш суворо, ніж злодій: дружина і діти видавались у рахунок вартості вкраденої речі її господарю, а злодія чекала шибениця. Одночасно у ст. 4 зазначалося, що дружина і діти татя могли або відкупитися самі, або їх викупував пан» [14, с. 126]. Дослідник історії українського кримінального права М. І. Колос вказує, що «цією нормою правопорушнику було заборонено розраховуватися за шкоду, завдану в результаті вчинення злочину, спільним сімейним майном або майном когось із членів сім'ї. Він зобов'язаний був компенсувати потерпілому його втрати лише часткою майна, що належала йому особисто у спільному господарстві» [12, с. 126]. Р. М. Лащенко відзначав, що «очевидно, в епоху Судебника думка про індивідуальну відповідальність за карний вчинок (кожного

за себе) набрала вже більшої ваги і значіння в порівнянні з епохою Правди» [22, с. 215].

На початку XV ст., до прийняття першої редакції Литовського Статуту, генеза поняття персоналізації покарання віддзеркалюється у текстах статутних земських грамот (обласних привілеях). Прикладом можуть бути грамоти Київської землі 1507 р. та 1529 р.

Повністю засади індивідуальної кримінальної відповідальності було закріплено нормами Литовського Статуту (арт. 7 розд. I Статуту 1529 р.): *«Також ніхто не повинен бути покараний і засуджений за чийсь провину, а тільки той, хто винуватий. А тому у відповідності до християнських прав, ніхто не повинен бути покараний, якщо його провину не буде встановлено судом, тобто ані дружина за злочин чоловіка свого, ані батько за злочин сина, ані син за батька, а також ніхто з родичів, ні слуга за пана»* [18, с. 209–210]. Це була одна з найпрогресивніших норм Литовського Статуту на початку XVI ст. Ідентичні положення ми зустрічаємо і у наступних редакціях – у арт. 14, розд. 1 Статуту 1566 р. та арт. 18 розд. I Статуту 1588 р. [19, с. 258; 17, с. 58].

Правові джерела доби раннього середньовіччя не містять жодних вказівок щодо віку фізичної особи, з якого вона могла б нести кримінальну кримінальність. Так, норми Договорів Русі з Візантією від 860 р., 907 р., 911 р., 944 р. та 971 р., Короткої (XI ст.) та Просторової (кінець XI – початок XIII ст.) редакцій Руської Правди, Церковних Статутів князів Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого не містять відповідних положень. Подібне твердження підтримує і Ю. В. Шинкарьов, вказуючи, що *«ніяких привілейованих правил призначення покарання, особі, яка не досягла певного віку, не встановлено»* [15, с. 112–113].

С. В. Кудін, беручи за основу положення «Кормчих книг», вказує на те, що *«якщо вб'є кого-небудь хлопець у віці семи років або божевільний, то вони за це не відповідають»* [23, с. 15]. О. В. Мартинюк припускає, що *«ймовірно, кримінально-правову відповідальність несла особа незалежно від статі, яка досягла на момент скоєння злочину семи-восьми років»* [14, с. 126].

Останні дослідження з цього питання так само ґрунтуються на певних гіпотезах (припущеннях). Так, М. І. Колос стверджує, що *«проведений системний аналіз диспозицій кримінально-правових положень (Руської Правди – примітка наша – О. Б.) дає підстави здогадуватись, що така відповідальність у Руській державі стосувалася людей, зрілих як за віком, так і за соціальним статусом»* [12, с. 103].

Вперше формальна згадка про вік для особи, яка має нести кримінальну відповідальність, з'являється у ст. 1 Судебника Казимира IV 1468 р. У ній, зокрема, зазначалося, що від кримінального покарання звільнялися діти, молодші за сім років [21, с. 57]. На наш погляд, вказане вікове обмеження пов'язувалося

насамперед із впливом канонів християнської релігії, оскільки у розглядувану добу вплив її норм на законодавця був беззаперечним, а кримінальне правопорушення (злочин) розглядалося як гріх.

Остаточне закріплення на законодавчому рівні віку, з якого наступала кримінальна відповідальність, за розглядуваної доби відбувається у другій половині XVI ст., а саме – у другій та третій редакції Литовського Статуту. Так, якщо Статут 1566 р. (арт. 8 розд. XIV) встановлював вікову межу з чотирнадцятирічного віку (*«Якби трапилося, що шляхтич років шістнадцяти і не більше звинувачувався у злочинстві <...> тоді такому за молодістю років його не має бути поличено (покарано – примітка наша – О. Б.) як за злочинство <...>. Так само треба розуміти і щодо простих людей, дітей неповнолітніх...»*) [19, с. 399–400], то Статут 1588 р. (арт. 11 розд. XIV) [17, с. 338] – вже з досягненням шістнадцяти років. Зауважимо, що юридична конструкція наведеної правової норми не зазнала конститутивних змін, трансформовано було лише вік – з чотирнадцяти років на шістнадцять. Такі зміни, на нашу думку, були пов'язані з превалюванням у середовищі українського народу гуманістичних переконань.

Висновки. Дослідження процесу становлення та розвитку принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності у середньовічній Україні (IX – перша половина XVII ст.) дає підстави зробити такі висновки.

1. Елементами, що відображали зміст генези принципу особистої (персональної) відповідальності за доби середньовіччя були категорії «суб'єкт кримінального правопорушення», «індивідуальна кримінальна відповідальність» та «вік фізичної особи, з якого наступала кримінальна відповідальність».

2. За часів Київської Русі суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише особисто вільні люди (фізичні особи). Таке сприйняття суб'єкта злочину зберігалось доволі довго та загалом відповідало історичним реаліям і вимогам епохи раннього середньовіччя. До кінця XVI ст. із прийняттям трьох редакцій Литовського Статуту під поняттям «суб'єкт кримінального правопорушення (злочину)» розуміли фізичну особу, незалежно від соціального статусу (підданих, іноземців, апатридів), що вчинила кримінальне правопорушення (злочин) і досягла віку, з якого наставала кримінальна відповідальність. Вже у XVI ст. особи, винні у скоєнні кримінального правопорушення, які належали до категорії особисто залежних осіб, не звільнялися від покарання. Уперше в історії вітчизняного кримінального права на законодавчому рівні з'являється поняття неосудності за станом здоров'я (недоумство, божевілля, безумство, шаленство, глупість).

3. Із XI ст. починає вдосконалюватися та поводити закріплюватися поняття індивідуальної кримінальної відповідальності. Новели Руської Правди ще містять відомості про пережитки інституту колективної відповідальності (норми

щодо «потоків і пограбування», «дикої віри»). Однак у наступні століття ця домінація не лише проголошувалася, але й законодавчо закріплювалася насамперед нормами статутних земських грамот та Судебника Казимира IV 1468 р. Остаточно поняття індивідуальної кримінальної відповідальності було утверджене нормами Литовського Статуту.

4. Уперше формальна згадка про вік для особи, яка могла нести кримінальну відповідальність, з'являється у ст. 1 Судебника Казимира IV 1468 р.: від кримінального покарання звільнялися діти, які були молодші за сім років. Норми третьої редакції Литовського Статуту (1588) повністю закріпили правило: кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення (злочину) виповнилося шістьнадцять років. Ця норма цілком відповідає теперішнім положенням ч. 1 ст. 22 КК України.

Отже, на теренах України за доби пізнього середньовіччя у кримінальному праві остаточно сформувався принцип особистої (персональної) відповідальності, а саме: до кримінальної відповідальності може бути притягнута лише фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин) у віці, з якого настає кримінальна відповідальність.

Список використаних джерел

1. Колодій А. М. Принципи права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. 952 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / підгот. кол. авт.; за заг. ред. В. Я. Конопельського, В. О. Меркулової. Одеса: ОДУВС, 2021. 452 с.
3. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.05.2024).
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.05.2024).
5. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. *Кримінальне право*: навчальний посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: ВАІТЕ, 2014. 944 с.
6. Руська Правда (Коротка редакція). *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі*: навч. посіб. / укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 6–12.
7. Руська Правда (Поширена редакція). *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі*: навч. посіб. / укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 28–48.
8. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. 344 с.
9. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 226 с.

10. Мартинюк О. В. Еволюція правового становища жінки в Україні (X – перша половина XVII ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський нац. ун-т внутрішніх справ. Київ, 2010. 219 с.
11. Історія українського права: посіб. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. Київ: Грамота, 2010. 336 с.
12. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток, сучасність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нац. ун-т «Острозька академія», Ун-т державної фіскальної служби України. Острог, 2019. 471 с.
13. Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Національна Академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2003. 31 с.
14. Мартинюк О. В. Жінка як суб'єкт злочину в Україні (X – середина XIV століть). *Держава і право*: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. 2005. Вип. 27. С. 170–175.
15. Шинкарьов Ю. В. Спеціальні засади призначення покарання у Руській Правді. *Зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «ПРАВО»*. 2018. Вип. 28. С. 106–114.
16. Приходько Т. М. Відображення суб'єкта злочину у пам'ятках Давньоруської держави X–XVII століть. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1(6). С. 155–165.
17. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: у 2 книгах. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с.
18. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. I. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року* / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2002. 464 с.
19. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. II. *Статут Великого князівства Литовського 1566 року* / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2003. 560 с.
20. Яковлів А. Українське право. *Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича* / упоряд. С. В. Ульяновська. Київ: Либідь, 1993. С. 222–236.
21. Судебник князя Казимира (29 лютого 1468 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України*: навч. посібник: у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1997. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. 1997. С. 57–60.
22. Лащенко Р. М. Лекції по історії українського права. Київ: Україна, 1998. 254 с.
23. Кудін С. В. Особа як суб'єкт злочину та форми вини в карному праві Київської Русі. *Закон і бізнес*. 1999. 03 квітня. С. 15.

Oksana Bohatiuk. Formation of the Principle of Personal Criminal Responsibility in Ukraine during the Middle Ages

The article studies the process of formation and development of the principle of personal (personal) criminal responsibility in medieval Ukraine during the IX – the first half of the XVII centuries.

The author determined that the constituent elements that reflected the content of the genesis of the principle of personal responsibility for the studied era were the categories «subject of a criminal offense», «individual criminal responsibility» and «age of a natural person from which criminal responsibility began».

It was established that during the period of Kyivan Rus, only personally free people (individuals) could be the subjects of a criminal offense (crime). This perception of the subject of the crime

persisted for quite a long time and generally corresponded to the historical realities and requirements of the early Middle Ages. By the end of the 16th century with the adoption of three editions of the Lithuanian Statute, the concept of «subject of a criminal offense (crime)» already understood a natural person, regardless of social status (citizens, foreigners, stateless persons), who committed a criminal offense (crime) and reached the age from which criminal responsibility arose. In the 16th century personally dependent persons who committed criminal offenses were not exempted from punishment. For the first time in the history of domestic criminal law, the concept of lack of judgment due to the state of health appears at the legislative level.

The author comes to the conclusion that from the XI century the concept of individual criminal responsibility begins to improve and slowly take hold. The novels of Ruska Pravda still contain information about the remnants of the institution of collective responsibility, but in the following centuries this dominant was not only proclaimed, but also legislated. Finally, the concept of individual criminal responsibility was approved by the norms of the Lithuanian Statute.

It was determined that for the first time a formal mention of the age of a person who could bear criminal responsibility appears in the provisions of the Sudebnyk Casimir IV of 1468: children who were younger than seven years old were exempted from criminal punishment. The norms of the third edition of the Lithuanian Statute (1588) fully established the rule: persons who have reached the age of sixteen before committing a criminal offense (crime) are subject to criminal liability. This norm fully corresponds to the current provisions of Part 1 of Article 22 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: *Ukraine, the Middle Ages, genesis, Ukrainian criminal law, principle of law, principles of criminal law, personal criminal responsibility, Kyivan Rus, Ruska Pravda, Lithuanian Statute.*

УДК 340.13

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.2

Бондарчук Ярослав Петрович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Гоцуляк Юрій Вікторович,

доктор юридичних наук, доцент, зав. кафедри

теорії та історії держави і права та філософії права

Донецького національного університету імені Василя Стуса

МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ СВОБОДИ У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

У статті досліджуються класифікаційні характеристики свободи як правового принципу, визначене його особливе місце та значення у системі принципів. Автор робить висновок щодо онтологічного характеру базових принципів права, зокрема і свободи. Принцип не лише зосереджує світовий досвід права: деякі принципи, як-от свобода, роблять цей досвід можливим, є підставою для його наявності. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду, мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок. Таким є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій. Автор доходить висновку, що принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкованого змісту будь-якої правової системи, і залежно від способу та ступеня розгортання його змісту, у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем.

Ключові слова: *свобода, принципи права, класифікація принципів, правова система, правові цінності.*

Постановка проблеми. Свобода є фундаментальною правовою ідеєю, категорією та принципом. Ступінь поширення та реалізації цього принципу є ознакою цивілізаційного розвитку правової системи та суспільства загалом. Водночас цей принцип є настільки засадничим, що має як загальний, так і конкретний вимір, реалізований в окремих галузях права та інститутах. Сучасні активні євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні на фоні збройної агресії з боку РФ, вимагають нових фундаментальних досліджень у сфері принципів права, їх значення та особливостей реалізації. Особливе місце серед них посідає принцип свободи, у якому закладений регулятивний зміст права.

Постановка завдання. У статті буде здійснена класифікаційна характеристика правового принципу свободи, визначене його особливе місце та значення у системі принципів.

Виклад основного матеріалу. Особливо актуальним питання про розуміння свободи як принципу права постає у світлі домінування сучасних цінностей громадянського суспільства як спільноти вільних людей, що спроможна самоорганізуватись та впливати на владу. Схожої позиції притримується А. Гевлич: «...громадське суспільство виступає ключовим гравцем у формуванні ідей про свободу як принципу права через свою активну участь у громадянському житті та взаємодії з урядовими та іншими сферами суспільства» [1, с. 723]. Громадянське суспільство не формує свободу як принцип права, ймовірніше, є наслідком розгортання змісту цього принципу у суспільній реальності. Свобода для права є абсолютною величиною, незалежно від того, який політико-правовий режим панує у суспільстві. Різниця полягає у тому, що розгортання змісту та його сприйняття у різних суспільствах, у різних місцях і в різний час неоднакове. Тоталітарний режим не може обійти принцип свободи: обов'язково, нехай навіть у спотвореному вигляді, втім він має бути наявний.

Насамперед варто з'ясувати зміст поняття «принцип права», враховуючи вже відомі дефініції. Так, М. Козюбра зазначає: «Зміст принципів права багато в чому визначають пануючі в цій культурі світогляд, мораль, релігія, інші позаправові чинники. Тобто цей зміст невіддільний від конкретного практичного буття людей; принципи права не діють самі собою. Вони “опредмечуються” у реальних діях людей – суб'єктів права, які є як творцями, так і носіями й реалізаторами принципів права» [2, с. 149]. Отже, правові принципи формують позаправові чинники – мораль, релігія, культура тощо. Справді, культурне життя суспільства не можна відділити від правового, це постійна синергія різних впорядкувальних змістів. Так виводиться онтологічний вимір та цінність правових принципів, що походять із самого соціального буття. Категорія свободи не є суто правовою, але водночас однією з визначальних для формування та розвитку правової системи. Вкотре можна переконатись, що панівний у конкретному су-

спільстві світогляд може мати різний характер правових принципів, однак позбутись ідей свободи, справедливості неможливо. Навіть для рабовласницького ладу свобода ще, можливо, є більш критичним принципом для правової системи, оскільки її ступінь та розподіл у соціумі покладає функціонування цілої суспільної формації. Відтак можна зробити перший висновок щодо онтологічного характеру базових принципів права, зокрема і свободи.

Слушно зазначає О. Донченко щодо загальноприйнятого змісту принципів права: «В науковій і навчальній літературі принципи права розглядаються як керівні ідеї, вихідні засади, відправні установлення ... принципи, на яких базується відповідна правова система, визначають характер державної регулятивності, а звідси, вид і форму політичного режиму в країні» [5, с. 39].

Справді, особливості змісту та реалізації принципів права безпосередньо корелюють із правовим режимом, який складається у конкретній політичній, історичній, правовій дійсності. Принцип свободи тут посідає особливе місце, оскільки залежно від його поширення, суб'єктності та інтерсуб'єктності, сприйняття як ідеї, властивості, можливостей закладаються основні параметри правової реальності, формуються історичні та територіальні типи правових систем. «Саме принципи права, – вважає А. М. Колодій, – є критерієм законності й правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату та органів юстиції і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури та освіти».

У принципах зосереджений кращий світовий досвід права, досвід цивілізації, і тому вони мають властивість вищої імперативності, універсальності. Їм притаманні стійкість і стабільність протягом невизначено тривалого часу [3, с. 309]. Поза всяким сумнівом, принципи є цивілізаційним критерієм для законності та правомірності, і не лише поведінки, а й самого закону; це те, що убезпечує державну владу від свавілля та тоталітаризму. Принцип не лише зосереджує світовий досвід права; деякі принципи, як-от свобода, роблять цей досвід можливим, є підставою для його наявності. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду, мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок. Такою є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій.

Існує кілька підходів до класифікації принципів права. На типовий розподіл принципів вказує М. Козюбра: «Як і у багатьох інших питаннях, що стосуються принципів права, в підходах до їхньої класифікації відсутня єдність поглядів. Найбільш поширеним є їх поділ за сферою дії на загальні, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи інститутів права. При цьому на відміну від західної теорії права, де під загальними принципами розуміють принципи, що діють у всіх правових системах, у вітчизняному загальнотеоретичному правознав-

стві загальними принципами права, як правило, іменуються ті, які поширюються на всю систему права країни, діють у всіх галузях та інститутах, тобто зводяться, як вже зазначалося, виключно до характеристики національної правової системи» [2, с. 150].

Отже, маємо типову для вітчизняного права класифікацію принципів на загальні, міжгалузеві та галузеві. Насамперед для цього дослідження мають значення саме загальні принципи, оскільки ідея свободи постулюється саме як засаднича для права змістова одиниця, без якої уявити будь-яку правову реальність неможливо навіть теоретично. Додатково варто проаналізувати питання щодо тлумачення сфери застосування загальних принципів. Як зазначено вище, загальні принципи поширюються або на всі правові системи, або на правову систему конкретної країни (західний та вітчизняний підхід). Принцип свободи, який точно належить до загальних принципів, має застосування до будь-якої правової реальності. Залежно від способу реалізації ідеї свободи у принципах та нормах права проявляється і різний характер правової системи, зокрема демократичний чи тоталітарний, ліберальний, консервативний чи традиційний. Так чи інакше, під час опису таких типів правової реальності насамперед звертається увага на ступінь свободи у суспільстві, на межі її допустимості. Відтак ідея свободи має значення не лише як принцип можливостей, але і їх меж.

М. Козюбра вказує й на інші класифікаційні характеристики принципів права. Так, зокрема, зазначається позиція П. Рабіновича, який, поза іншими, виділяє «загальнолюдські, типологічні та конкретно-історичні принципи. Загальнолюдські принципи права розуміються «концептуальні юридичні засади, які зумовлюються певним рівнем розвитку людської цивілізації, втілюють найкращі прогресивні здобутки всесвітньої правової історії і широко визнані в міжнародних нормативних документах» [2, с. 150; 4, с. 88]. «До них відноситься закріплені і захищені правом основні права людини, свобода людей та їхніх об'єднань» [4, с. 102]. Варто зазначити, що рівень правового розвитку цивілізації багато в чому залежить від розгортання принципу свободи у правовій реальності. У часи рабовласництва та феодалізму свобода була привілеєм та мала становий характер, тобто перебувала у згорнутому стані, однак все ж суттєво впливала на закладений державний та суспільний лад. Буржуазні відносини та ліберальні цінності, які вони поступово принесли у цивілізацію, характеризуються розгортанням ідеї свободи як правового принципу, його загального позакласового характеру. Отже, можна дійти висновку, що ідея свободи як загальнолюдський принцип є критерієм цивілізаційного розвитку суспільства, є «принципом принципів» (якщо використати аналогію зі словесною конструкцією Г. Кельзена «норма норм»). Ієрархічно для правопорядку свобода є верховним принципом, що дає основу і зміст іншим конкретним принципам права.

Важливою є позиція С. Погребняка, який серед загальних принципів права виділяє основоположні принципи, що «лежать в основі права, утворюють його фундамент» [2, с. 152; 5]. Сюди належать справедливість, рівність, свобода, гуманізм. Варто зазначити влучне формулювання щодо певних ідей, які мають не просто регулятивну цінність, але закладають саме правове буття, його зміст. Без цих ідей неможливий сам порядок. Базовим принципом тут стає свобода, оскільки залежно від її розподілу, визнання, ступеня покладають всі інші принципи. Рівність перед законом передбачає рівні можливості та рівні обмеження, а відтак однакову свободу для кожного. Гуманізм неможливий у «невільному» суспільстві.

Важливу позицію щодо природи правових принципів висловлює С. Погребняк: «Слід підкреслити, що подібне уявлення про природу принципів формує переконання, що держава не створює основоположні принципи права, а тільки закріплює їх в юридичних актах. За великим рахунком принципи “живуть” не в текстах законів чи інших нормативно-правових актів, а у свідомості законодавців, суддів, інших суб’єктів правотворчості і правозастосування» [5, с. 26]. Така позиція є вкрай важливою та необхідною для обґрунтування універсальних засадничих принципів права. Зрештою це твердження має природноправовий характер. Базові регулятивні змісти, цінності народжуються на всіх рівнях комунікації: від сім’ї, колективу, громади до держави. Будь-яка комунікація має формальні чи неформальні норми, засновані на ідеях свободи, рівності, справедливості тощо. У такому випадку принцип свободи отримує своє обґрунтування, адже є складником буття людини – як внутрішнього (думки, слова), так і зовнішнього (можлива поведінка). Отже, варто погодитись, що держава не створює принципи, а лише їх визнає та оформлює. А тому джерела їх змісту є трансдержавними, що свідчить на користь існування універсальних принципів, характерних для всіх правових сімей та систем.

С. Погребняк дає перелік ознак основоположних принципів права: «1. Основоположні принципи права є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що властиві певній системі. 2. У разі конкуренції між принципами при вирішенні конкретної правової ситуації вибір здійснюється не за традиційними правилами подолання колізій між нормами права. 3. Найбільш загальний характер принципів права означає найвищий ступінь їх абстрагування. 4. Основоположні принципи визначають змістовний характер системи права і напрямки її подальшого розвитку, виконуючи таким чином системоутворюючу і системоспрямовуючу функції. 5. У порівнянні з правовими нормами принципи права відрізняються більшою стійкістю, залишаються незмінними протягом тривалого часу. 6. Як і правові норми, основоположні принципи зазвичай фіксуються в зовнішніх формах (джерелах) права» [5, с. 35]. Одразу кілька ознак із

зазначеного переліку є важливими для цього дослідження. Основоположні принципи є виразом найважливіших ознак та цінностей для правової системи. У такому випадку можна стверджувати, що і для права загалом.

Як уже зазначалось, ідея свободи є одразу і цінністю як здобуток тієї чи іншої цивілізації, і невід'ємним впорядкувальним інструментом, на основі якого формуються цілі галузі права, система санкцій, правові статуси тощо. Свобода також наділена найвищим ступенем абстрагування, оскільки у сучасній цивілізації вільна особистість є ключовою цінністю та метою для законодавців. Посягання на свободу може бути легальним лише у виняткових випадках для нормального функціонування правової системи. Дотепер, попри майже синонімічність, поняття права та свободи використовуються як разом, так і окремо. Дійсно, принцип свободи є не просто більш стійким за норми, але і взагалі можна констатувати, що є вічним, оскільки будь-який історичний тип суспільних відносин заснований на розподілі можливостей їх учасників. Зрештою, не викликає сумнівів системоформуючий характер свободи як правового атрибута, адже залежно від рівня сприйняття і розподілу свободи між учасниками спільноти закладається певний тип відносин і правової системи.

Узагальнює свій аналіз С. Погребняк авторською дефініцією основоположних принципів: «...під основоположними принципами права слід розуміти систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрямки подальшого розвитку» [5, с. 37]. Частково варто погодитись із таким трактуванням, однак засадничі принципи – це не суто вимоги. Зокрема, принцип свободи справді вимагає від законодавця враховувати під час законотворчої та правореалізаційної діяльності особисту свободу, диспозитивний метод, втім як принцип – це насамперед впорядкувальний зміст, ідея, без якої регулятивні процеси не можуть відбуватися. Принцип диспозитивності, що походить зі свободи, є не вимогою для цивільного права, а його суттю: «...розумні та добре інформовані люди, перебуваючи в первісній позиції, яка характеризується “запоною незнання”, і обговорюючи ті засади, на яких має ґрунтуватися право як загальнообов'язковий соціальний регулятор, зроблять свій вибір на користь справедливості, рівності, свободи і гуманізму. Ці ідеї можна вважати основоположними принципами – засадами права» [5, с. 38]. Варто зауважити, що первісна позиція для впорядкування суспільної комунікації ґрунтується насамперед на позиції взаємного збереження власного буття, а відтак виникає необхідність вироблення загальних правил поведінки. Абсолютна свобода може стати свавіллям, абсолютна рівність урівнянням тощо. Такі засадничі принципи не є результатом вибору, вони проявляються самі по собі як невід'ємні атрибути порядку, що певною мірою

наявні у всьому бутті. Ці ідеї є первісними категоріями для побудови правопорядку. Принцип свободи може бути обмеженим, вибіркоким, класовим, але його не можна скасувати. Як слушно зазначає М. Цвік: «Право має виступати як міра свободи» [6, с. 9]. Така позиція, яка перегукується зі вченнями І. Канта та Г. Гегеля щодо права як пізнаної свободи, свідчить ще раз, що свобода – це та категорія, через яку і розкривається саме право.

Навіть серед загальних, універсальних принципів права свобода посідає особливе місце, на що вказує М. Осядла: «Принцип свободи має пріоритет над іншими принципами, свобода не може бути принесена в жертву заради соціальних і економічних благ. Принцип свободи передбачає, що кожен має рівний доступ до системи базових свобод, таких як політична свобода, свобода слова і зборів, свобода совісті і думки, свобода мати особисту власність тощо» [7, с. 53; 8, с. 89]. Маємо класичний дискурс про пріоритетність свободи як принципу над іншими, що часто був наявним у ліберальному дискурсі. З одного боку, соціальні та економічні блага вимагають від держави більшого втручання держави у життя людини, а з іншого боку, свобода не повинна обмежуватись державою на користь економіки чи соціальної сфери. Певною мірою цей дискурс наявний і нині, однак, що важливо для цього дослідження, він побудований на мірі реалізації принципу свободи, який є базовим для всіх інших.

Висновки. Отже, принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкувального змісту будь-якої правової системи, і залежно від способу та ступеня розгортання його змісту у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем. Свобода – це і сам по собі правовий принцип, однак вона також є складником, входить у зміст інших принципів. Це дає підстави стверджувати про багатовимірність свободи як принципу права.

Список використаних джерел

1. Герич А. Й., Герич А. В. Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 719–724.
2. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
3. Донченко О. П. Свобода як всезагальний принцип права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 307–310.
4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 9-те зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
5. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право, 2008. 238 с.
6. Цвік М. Про сучасне праворозуміння. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4. С. 3–13.

7. Осядла М. В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с.
8. Грищук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 272 с.

Yaroslav Bondarchuk, Yurii Hotsuliak. The Place and Importance of Freedom in the System of Legal Principles

The article analyzes the classification characteristics of freedom as a legal principle and defines its special place and significance in the system of principles. The author draws a conclusion about the ontological nature of the basic principles of law including freedom. The principle not only concentrates the world experience of law development, but some principles, such as freedom, make this experience possible and are the basis for its existence. In order to gain legal regulatory experience, there must be starting points that make any order possible. This is the idea of freedom which provides a meaningful toolkit for permissions and prohibitions, incentives and sanctions.

The author notes that the principle of freedom which is a general principle is applicable to any legal reality. Depending on the way the idea of freedom is realized in the principles and rules of law different types of legal systems are manifested, in particular, democratic or totalitarian, liberal, conservative or traditional. The author states that, one way or another, when describing these types of legal reality, attention is primarily drawn to the degree of freedom in society and the limits of its admissibility. Therefore the idea of freedom is important not only as a principle of possibilities, but also of their limits.

The article concludes that the level of legal development of a civilization largely depends on the deployment of the principle of freedom in the legal reality. The idea of freedom as a universal human principle is a criterion of civilizational development of society and is a «principle of principles». Hierarchically for the rule of law, freedom is the supreme principle that gives rise and content to other specific principles of law.

The article argues that freedom is endowed with the highest degree of abstraction because in modern civilization a free individual is a key value and goal for legislators. An encroachment on freedom may be legal only in exceptional cases for the normal functioning of the legal system. The principle of freedom is not only more stable than norms, but can be said to be eternal, since any historical type of social relations is based on the distribution of opportunities among its participants.

Keywords: *freedom, principles of law, classification of principles, legal system, legal values.*

*Волкова Юлія Федорівна,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Ужгородського національного університету*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ

Проаналізовано законодавство України та міжнародні правові акти щодо прав і свобод людини у сфері охорони здоров'я. Встановлено, що права людини у сфері охорони здоров'я включають усі права, якими наділені суб'єкти медичних правовідносин, закріплені на національному та міжнародному рівнях.

Констатовано, що на сучасному етапі реформування системи охорони здоров'я України актуальною залишається низка проблем, серед яких: низькі темпи реалізації нормативно-правових актів; декларативність прийнятих стратегічних документів; непослідовність та суперечливість дій щодо реалізації та захисту прав пацієнтів. Наголошено, що всі ці фактори ускладнюють формування нових відносин у медичній галузі відповідно до сучасних світових норм і стандартів. Акцентовано на необхідності своєчасного прийняття заходів із рівного доступу до медичної допомоги, дотримання прав людини та основних свобод, а також забезпечення належної поваги до гідності людської особистості. За результатами визначення права на охорону здоров'я та медичну допомогу у нормативно-правових актах з'ясовано, що досі відкритими залишаються питання індивідуальної автономії, інформації та інформованої згоди пацієнтів, дотримання цих норм надавачами медичних послуг та відповідна імплементація цих норм у життя. Тому вважаємо, що необхідно не лише встановити принцип доступності, а реально забезпечити доступ до необхідних медичних послуг для усіх верств населення.

З'ясовано, що на сучасному етапі світових інтеграційних процесів особливого значення набувають питання моралі та етики в медичній галузі. Доведено необхідність удосконалення механізмів правового регулювання відносин між пацієнтом і лікарем шляхом розробки та прийняття Етичного кодексу відповідно до міжнародних документів.

Запропоновано прийняття спеціального закону, який би детально визначив права пацієнтів на охорону здоров'я та медичну допомогу на основі Європейської хартії прав пацієнтів та практики країн-членів ЄС.

***Ключові слова:** права людини, захист прав, сфера охорони здоров'я, суб'єкти медичних правовідносин, пацієнт і лікар, гідність особистості, морально-етичні проблеми.*

Постановка проблеми. Будь-яка людина гарантовано наділена правами, що мають забезпечувати їй належне життя в суспільстві. Права на охорону здоров'я, на медичну допомогу всіх без винятку осіб передбачені в міжнародних та національних нормативно-правових актах. Оскільки право на медичну допомогу належить усім членам суспільства, воно не може вважатися лише правом пацієнтів. Це пояснюється тим, що поява прав пацієнтів як окремої категорії осіб починається лише з моменту звернення до медичного закладу або надання їм медичної допомоги. Повний перелік прав пацієнтів закріплено у Європейській хартії прав пацієнтів від 15.11.2002. Це перший документ у сфері прав пацієнтів серед міжнародних документів, прийнятий у XXI столітті. Відповідно до цього

документа, кожному пацієнту має бути гарантовано якість і безпеку наданої медичної допомоги. З огляду на євроінтеграційний вектор розвитку нашої держави актуальними завданнями постають питання вивчення міжнародного законодавства з метою запозичення досвіду та вдосконалення нормативно-правової бази України у сфері забезпечення прав пацієнтів у випадку їх порушення. Отже, у процесі дослідження нормативно-правових актів ми розглянемо актуальне питання, що стосується прав пацієнтів та медичних працівників як суб'єктів правовідносин у сфері надання медичних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання прав пацієнтів порушувалось в Україні неодноразово. Наукові дослідження зазначеного напрямку переважно проводилися фрагментарно. Окремим аспектам правового статусу споживача медичних послуг присвячені роботи З. С. Гладун, Р. Ю. Гревцової, І. Я. Сенюти, Р. О. Стефанчука та багатьох інших науковців. Питання правового закріплення прав пацієнтів досліджували у своїх роботах такі науковці: С. Б. Булеца, В. В. Городовенко, О. В. Дроздова, І. М. Паращич, С. Г. Стеценко та ін. Особливий науковий інтерес становили проблеми цивільно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг у наукових розробках В. В. Стратонова та А. О. Гавловської. Адміністративно-правове регулювання забезпечення прав пацієнта в Україні та питання юридичної відповідальності за порушення прав у сфері надання медичних послуг досліджував Ю. А. Козаченко. Способи охорони та захисту прав пацієнтів в Україні досліджувались у роботах Т. В. Блащук, В. А. Галай.

Мета дослідження – аналіз законодавства України та міжнародних правових актів щодо забезпечення прав і свобод людини у сфері надання медичних послуг в умовах реформування системи охорони здоров'я України.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий науково-технічний прогрес, відповідні технологічні розробки все більше впливають на наше життя. У зв'язку з наростаючими проблемами та протиріччями, з якими стикається людство внаслідок цих процесів, необхідне своєчасне прийняття глобальних заходів щодо дотримання прав людини та основних свобод, а також забезпечення належної поваги до гідності людської особистості. Права людини у сфері охорони здоров'я включають усі права, якими наділені суб'єкти медичних правовідносин, закріплені на національному та міжнародному рівнях, що стосуються окресленої сфери. До них належать: право на інформовану згоду, право на вільний вибір лікаря та закладу охорони здоров'я, медичну таємницю та конфіденційність, право на захист порушених прав, право на доступність послуг у системі охорони здоров'я тощо. Сфера охорони здоров'я, зокрема у частині надання медичної допомоги, перебуває у стані трансформації, а медична реформа, яка відбувається на сучасному етапі розвитку України, потребує взаємодії законодавства та

практичних порад з боку міжнародних практик [1]. Основу для вжиття таких заходів мають складати загальні принципи, які вже проголошені у Загальній декларації про геном людини та права людини та Міжнародній декларації про генетичні дані людини. Водночас необхідно брати до уваги не лише нинішні умови наукової діяльності, а й тенденції подальшого розвитку, – наголошує Загальна декларація про біоетику та права людини [2]. Декларація торкається етичних питань, що стосуються медицини, наук про життя та пов'язаних з ними технологій щодо людини, з урахуванням їх соціальних, правових та екологічних аспектів. Відповідно до статті 3: «Повинна забезпечуватися повна повага до людської гідності, прав людини та основних свобод» (п. 1). «Інтереси та добробут окремої людини повинні панувати над інтересами власне науки чи суспільства» (п. 2). «У процесі застосування та розвитку наукових знань, медичної практики та пов'язаних з ними технологій слід забезпечувати захист особливо вразливих осіб та груп та поважати їхню особисту недоторканність» (ст. 8).

З метою справедливого та рівноправного поводження слід дотримуватись основного принципу рівності всіх людей у тому, що притісняють їх гідності та прав (ст. 10). У статті 28 наголошується на недопущенні дій, що ущемляють права людини, основні свободи та людську гідність: «Ніщо в цій Декларації не може бути витлумачено як таке, що дає тій чи іншій державі, групі або окремій особі будь-які підстави займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-які дії, що обмежують права людини, основні свободи та людську гідність».

У 1981 р. у Європейському Союзі у сфері охорони здоров'я та надання медичної допомоги була прийнята Лісабонська декларація Всесвітньої медичної асоціації з прав пацієнтів [3]. У вступі зазначено: лікар повинен діяти в інтересах пацієнта згідно зі своєю совістю, необхідні також відповідні гарантії автономії і справедливого ставлення до пацієнта. Право на індивідуальну автономію, відповідно до Лісабонської декларації (ст. 3) та ЄХПІ (ст. 5), передбачає, що пацієнт має право на самостійне прийняття рішень стосовно себе. Лікар повинен поінформувати пацієнта щодо наслідків його / її рішення. А також кожна людина має право вільно обирати різні види лікування, процедури та лікарів на основі адекватної інформації. Пацієнт має право обирати метод діагностики та лікування і до якого лікаря або лікарні звертатися.

Декларація затверджує основні права на отримання медичної допомоги, якими має володіти кожен пацієнт. Лісабонська декларація у статті 10 пункті 1 закріплює і конкретизує це право: слід завжди поважати людську гідність і право пацієнтів на недоторканність приватного життя, а також їхні культурні і моральні цінності при наданні медичної допомоги і в ході практичного медичного навчання.

У 1997 році Рада Європи прийняла Конвенцію про захист прав людини та людської гідності щодо застосування біології та медицини – Конвенцію про

права людини та біомедицину (Європейська конвенція про права людини та біомедицину) [4]. Стаття 1 цього документа проголошує: «сторони цієї конвенції зобов'язані захищати гідність та індивідуальність усіх людей і гарантувати це право кожному без дискримінації, поважати їх цілісність та інші права і фундаментальні свободи щодо біології та медицини». Ця Конвенція окреслює базові принципи щодо прав пацієнтів: рівноправний доступ до медичної допомоги та захист права на інформовану згоду, приватне життя та право на інформацію. Ці засади є обов'язковими для держав, які ратифікували Конвенцію.

У 2002 році у Європейському Союзі у співпраці з громадськими організаціями з різних країн-членів ЄС було розроблено Європейську хартію прав пацієнтів (ЄХПІ) [5], у якій чітко визначені права пацієнтів. Метою цього документа було залучення пацієнтів до створення та впровадження послуг з охорони здоров'я. Хартія має рекомендаційний характер, однак проголошені у Хартії права визнаються і на законодавчому рівні. Хартія стала своєрідним орієнтиром для функціонування систем охорони здоров'я в Європі.

Законодавство України про права пацієнтів ґрунтується на Конституції України. Основними нормативно-правовими актами, що регулюють права пацієнтів на медичну допомогу, є Закон «Основи законодавства України про охорону здоров'я», Цивільний кодекс України, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інші нормативно-правові акти, що прийняті на їх виконання та які регулюють суспільні відносини, пов'язані з реалізацією та захистом прав пацієнтів. Так, Конституцією України передбачається, що «кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч. 1 ст. 49). Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування (ч. 3 ст. 49). Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [6], наголошує: що «охорона здоров'я – це загальний обов'язок суспільства та держави» (ст. 5), вказуючи, що «кожний громадянин України має право на охорону здоров'я», що передбачає «правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я» (ст. 6, п. и). Утім ця стаття не враховує фінансове становище пацієнта, його місце проживання, а також період звернення за допомогою тощо. З огляду на аналіз чинного вітчизняного законодавства чіткого закріплення права на реалізацію медичної допомоги пацієнта не існує. В українському медичному законодавстві відсутній чіткий перелік прав пацієнтів.

Наразі існує необхідність прийняття спеціального закону, який би детально визначав права пацієнтів на охорону здоров'я та медичну допомогу, а також встановлював правові, економічні та організаційні основи захисту цих прав. У 2007 році було підготовлено проєкт Закону України «Про захист прав пацієнтів» [7]. Проєкт Закону встановлює основні права пацієнтів, які відповідають

положенням, проголошеним Європейською хартією прав пацієнтів: права пацієнтів як певну групу прав, похідних від загальних прав людини; визначає гарантії забезпечення цих прав в області охорони здоров'я з опертям на принципи цінності життя людини, безпеки, тісного взаємозв'язку фізичного і духовного здоров'я. У Законопроекті передбачено, що «медичні працівники зобов'язані діяти в інтересах пацієнта у будь-який час, виходячи з принципу домінування інтересів та благополуччя окремої людини над інтересами суспільства або науки». Оскільки «права окремої людини є найціннішим благом» і діяльність медичних працівників має спрямовуватися на покращення її стану та збереження життя, без можливих зловживань на свою користь та на користь третіх осіб, було б доцільно ввести таку норму у чинне медичне законодавство. Однак за результатами розгляду у першому читанні законопроект було взято за основу та запропоновано доопрацювати з урахуванням висловлених зауважень і пропозицій. Наразі Законопроект залишився у Верховній Раді без руху.

На сучасному етапі світових інтеграційних процесів особливого значення набувають питання моралі та етики в медичній галузі. З метою забезпечення високих стандартів етичних норм у сфері охорони здоров'я була створена Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження» [8], яка включала також дослідження на людських матеріалах та даних, які можна ідентифікувати. В Декларації закріплено моральні та етичні відносини між пацієнтом та лікарем. Це є певний еталон моральності та етичної поведінки лікаря. Ще одним міжнародним документом є Женевська декларація Всесвітньої медичної асоціації [9], яка, по суті, є не що інше, як сучасна редакція клятви Гіппократа: «Я виконуватиму свій професійний обов'язок чесно із гідністю»; «Я не дозволю, щоб релігійні, національні, расові, політичні чи соціальні мотиви перешкодили мені виконати свій обов'язок по відношенню до пацієнта»; «Я буду дотримуватися найглибшої поваги до людського життя, починаючи з моменту зачаття»; «Навіть під загрозою я не буду використовувати свої знання проти законів людяності». Відповідно до Декларації, у випадку ненадання медичної допомоги або бездіяльності, лікар несе кримінальну відповідальність.

Окрім цієї Декларації, на Генеральній асамблеї Всесвітньої медичної асоціації було прийнято Міжнародний кодекс медичної етики [10], який визначає критерії неетичної поведінки лікаря та його обов'язки щодо хворого: «Лікар повинен зберігати абсолютну конфіденційність у всьому, що стосується пацієнтів, які йому довіряють». Ще одним документом Всесвітньої медичної асоціації є Декларація про незалежність і професійну свободу лікаря, у якій визначено: «Професійна свобода лікаря передбачає свободу від стороннього втручання у лікувальний процес. Завжди і всюди слід охороняти і захищати незалежність

професійних медичних та етичних рішень лікаря» [11]. З цього випливає, що лікар має повну свободу та незалежність щодо методів та схеми лікування пацієнта. До основоположних документів Всесвітньої медичної асоціації також належать Хельсінсько-Токійська декларація (1975), Міжнародна декларація про права людини (1983).

На основі міжнародних декларацій було прийнято всі документи у країнах Європейського Союзу. Так, наприклад, на основі положень Міжнародного кодексу медичної етики було створено Європейський кодекс медичної етики. У 1994 році в Амстердамі Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) прийняла Декларацію в галузі забезпечення прав пацієнтів в Європі [12], у якій визначаються такі права людини в сфері надання медичної допомоги: право на вільний вибір лікаря та закладу охорони здоров'я; право на інформовану згоду; право на медичну таємницю та конфіденційність; право на захист порушених прав та доступність послуг в системах охорони здоров'я. Як випливає з цього документа, в країнах ЄС більше уваги приділяється дотриманню прав людини, поза як питання етики достатньо врегульовані на міжнародному рівні. Про це свідчить низка прийнятих Радою Європи документів з дотримання прав людини у сфері охорони здоров'я: Конвенція про захист прав людини та людської гідності щодо застосування біології та біомедицини; Конвенція про права людини та біомедицину (Європейська конвенція про права людини та біомедицину) [4], Європейська хартія прав пацієнтів [13].

Так, наприклад, у Європейській хартії прав пацієнтів, яка досі не ратифікована Україною, визначаються їх основні права: на профілактичні заходи; доступність; інформацію; згоду; свободу вибору; приватність та конфіденційність; повагу до часу пацієнта; на дотримання стандартів якості; на безпеку; на інновацію; право на уникнення страждань і болю; на індивідуальний підхід в лікуванні; право на подачу скарги; право на компенсацію. Цими правами визначаються також і етичні засади медичного забезпечення.

Усі документи, що регламентують морально-етичні відносини в медичному середовищі, базуються на визнаних міжнародних актах. У цих документах визначається поведінка медичних працівників під час надання медичної допомоги, які завжди повинні додержуватись етичних цінностей і правил справедливості, доброзичливості, співчуття і поваги до людини, професійної компетентності, однакового відношення до всіх хворих, незалежно від їхнього соціального стану та інших особливостей, додержання лікарської таємниці тощо. Світова громадськість завжди надавала великого значення морально-етичному фактору в медицині. Медична допомога повноцінна тоді, коли медичний персонал дотримується усіх етичних норм і правил, а не тільки правильно використовує лікувально-діагностичну технологію. Видатні представники медичної професії завжди наго-

лошували на гуманній сутності медицини, вимагали милосердя, чесного й самовідданого виконання медиками своїх професійних обов'язків згідно з покликанням і совістю [14].

Що стосується України, то слід зазначити, що в Україні у 1999 році було прийнято Кодекс професійної етики медичних сестер [15], а у 2009 році – Кодекс лікаря [16]. Але, на нашу думку, норми цих документів мають рекомендаційний та декларативний характер, оскільки не є законодавчими актами. Утім сьогодні не існує сучасного документа щодо етичного регулювання сфери медичного забезпечення, який би враховував міжнародні стандарти. У Національній стратегії реформування системи охорони здоров'я [17], на жаль, етичним питанням не відведено окремого розділу. Це свідчить про необхідність розробки та прийняття в Україні Етичного кодексу медичних працівників відповідно до міжнародних документів. Серед документів, які визначають принципи етичної діяльності медичних працівників, важливу роль відіграє Всесвітня медична асоціація, яка регламентує морально-етичні відносини і приймає відповідні міжнародні документи.

Висновки. На сучасному етапі розвитку медицини правовий захист прав суб'єктів у сфері охорони здоров'я залишається доволі актуальною проблемою. Серед тенденцій в українському законодавстві треба виокремити: відсутність дієвих гарантій реалізації та захисту прав пацієнтів, недостатній рівень відповідності міжнародним стандартам у сфері охорони здоров'я; декларативний характер норм, що закріплюють права пацієнта. Національне законодавство доволі широко описує право пацієнтів на доступність, однак не конкретизує, на які саме напрями це право поширюється. Тому вважаємо, що необхідно не лише встановити принцип доступності, а реально забезпечити доступ до необхідних медичних послуг для всіх верств населення. Було визначено права на охорону здоров'я та медичну допомогу у нормативно-правових актах, проте досі відкритими залишаються питання імплементації цих норм у життя, а також дотримання цих норм надавачами медичних послуг.

З метою гармонізації відносин «лікар – пацієнт» необхідно привернути увагу громадськості не тільки до окремих прав пацієнтів, але й прав медичних працівників. Запропоновано підготувати та ухвалити спеціальний закон на основі Європейської хартії прав пацієнта, розробити державні стандарти, що дадуть змогу відчувати себе захищеними як пацієнтам, так і медичним працівникам. Це позбавило б конфліктних ситуацій, які часто виникають між лікарем і пацієнтом, та призвело б до підвищення якості медичної допомоги; надало б можливість захистити свої права не лише пацієнтам у взаєминах із медичною установою, але й медичним працівникам.

Список використаних джерел

1. Блащук Т. В., Шелестюк Ю. С. Охорона прав пацієнтів в Україні та Європейському Союзі. *Public health journal*. Одеса: Гельветика, 2022. DOI: 10.32782/pub.health.2022.2.2.
2. Загальна декларація про біоетику та права людини. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001461/146180r.pdf>
3. Лісабонська декларація стосовно прав пацієнта від 01.10.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_016
4. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 04 квітня 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text
5. Європейська хартія прав пацієнта від 2002 р. URL: www.eesc.europa.eu/self-and-coregulation/documents/codes/private/085-private-act.pdf
6. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
7. Про захист прав пацієнтів: проект Закону України від 06.12.2007 № 1132. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF0VG00A.html
8. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження» № 990_005 від 01.10.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005#Text
9. Женевська декларація Всесвітньої медичної асоціації № 990_001. URL: <https://dnkmu.com/home/zhenevska-deklaratsiia>
10. Міжнародний кодекс медичної етики. Прийнятий 3-ю Генеральною асамблеєю Всесвітньої Медичної Асоціації (Лондон, жовтень 1949 р.) з подальшими поправками 1968 р., 1983 р.
11. Декларація про незалежність та професійну свободу лікаря, прийняття 30 жовтня 1986 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_326#Text
12. Декларація про політику в галузі забезпечення прав пацієнта у Європі, ВООЗ, 1994 р. URL: http://samlib.ru/s/stonogin_s_w/europe.shtml
13. Європейська хартія прав пацієнта від 2002 р. URL: www.eesc.europa.eu/self-and-coregulation/documents/codes/private/085-private-act.pdf
14. Михайленко В. Л., Літвак А. І. Роль держави у формуванні етичних цінностей медичного персоналу. *Департамент охорони здоров'я*. URL: <http://medportal.odessa.ua/medical-staff/detail/127>
15. Етичний кодекс медичної сестри України. URL: <http://uamed.net/dok/codex.html>
16. Етичний кодекс лікаря. URL: <http://www.apteka.ua/article/17132>
17. Національна стратегія реформування системи охорони здоров'я в Україні на період 2015–2020 роки.

Yuliia Volkova. Regulatory and Legal Ensurement of The Rights of Subjects of Legal Relations in The Provision of Medical Services

The legislation of Ukraine and international legal acts regarding human rights and freedoms in the field of health care were analyzed. It has been established that human rights in the field of health care include all rights granted to subjects of medical legal relations, established at the national and international levels. It was established that at the current stage of reforming the health care system of Ukraine, a number of problems remain relevant, including: low rates of implementation regulatory of legal acts; declarative nature of adopted strategic documents; inconsistency of

actions regarding implementation and protection of patients' rights. It is emphasized that all these factors complicate the formation of new relations in the medical field in accordance with modern world norms and standards. Attention was focused on the need for timely adoption of measures for equal access to medical care, observance of human rights and fundamental freedoms, as well as ensuring due respect for the dignity of the human person. Having defined the rights to health care and medical assistance in regulatory legal acts, it was found that the issues of individual autonomy, consent of informed patients, compliance with these norms by medical service providers and the appropriate implementation of these norms in life are still open. Therefore, we believe that it is necessary not only to establish the principle of accessibility, but also to really ensure access to the necessary medical services for all segments of the population. It has been found that at the current stage of global integration processes, issues of morality and ethics in the medical field are of particular importance. The need to improve the mechanisms of legal regulation of the relationship between the patient and the doctor through the development and adoption of the Code of Ethics in accordance with international documents has been proven. It is proposed to adopt a special law that would define in detail the rights of patients to health care and medical care based on the European Charter of Patients' Rights and the practice of EU member states.

Keywords: *human rights, protection of rights, the field of health care, subjects of medical legal relations, patient and doctor, individual dignity, moral and ethical problems.*

УДК 340.13

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.4

Добросердов Артур Ринатович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ

У статті досліджуються особливості поняття та змісту правового лібералізму як ключової ідеології для сучасних правових систем. Автор аналізує загальне поняття лібералізму та виокремлює його зміст. З'ясовано, що до елементів лібералізму дослідники відносять: індивідуалізм, свободу особистості, розум, рівність, толерантність, суспільну згоду та конституціоналізм. Водночас серед найважливіших ознак сучасного лібералізму вчені-правники виокремлюють: збереження і захист природних прав людини, договірний характер відносин між окремою людиною та державою, пріоритет громадянських свобод над політичними, юридичними і моральними нормами, його адаптацію до історичних, національних і культурних умов, конституційне обмеження впливу держави на економіку та її втручання у цю сферу. Автор наводить власне визначення правового лібералізму.

Ключові слова: *лібералізм, правовий лібералізм, правова ідеологія, свобода, правові принципи, права людини.*

У світлі окресленої проблеми за необхідне вбачаємо розглянути визначення і зміст поняття «лібералізм» у філософсько-правовому значенні. За твердженням Г. М. Куц: «у філософській експлікації лібералізму акценти зосереджується на морально-світоглядній проблематиці, осердям якої є категоричний імператив І. Канта, а основною ідеєю виступає самодостатня цінність свободи індивіда» [1, с. 151].

У Великій українській юридичній енциклопедії (т. 2 – «Філософія права») зазначається, що «лібералізм – це філософсько-правова течія та політична ідеологія, яка орієнтована на забезпечення індивідуальної свободи як універсальної мети та відстоює пріоритет прав і свобод індивіда над інтересами держави і суспільства» [2, с. 407]. Водночас О. В. Грищук та Х. Т. Слюсарчук зауважують, що з погляду філософії права, «лібералізм – це антропоцентрична модель, яка ґрунтується на автономному уявленні про суспільство, індивідуалістичному розумінні особистості та пріоритеті прав людини над іншими цінностями». Відтак його ознаками є, по-перше, усвідомлення обмежених можливостей ринку як єдиного регулятора економічних і суспільних відносин; по-друге, визнання необхідності посилення регулювальної ролі держави; по-третє, акцент на проблемах рівності і справедливості як умовах вільного розвитку кожного індивіда і забезпечення соціальної стабільності [3, с. 26–27].

У філософсько-правовому вимірі лібералізм є моральною та інтелектуальною настановою на цінності, як людина і свобода, та пов'язаний із розробкою інституційно-правових умов забезпечення свободи особистості [2, с. 408]. Таке твердження цілком відповідає головним цінностям лібералізму, що зафіксовані у Оксфордському Маніфесті 1997 р. (Ліберальний Інтернаціонал) – свобода, толерантність, відповідальність, соціальна справедливість та рівність можливостей [4]. Причому, на думку Г. М. Куц, ці цінності, будучи «базовими принципами побудови відкритого суспільства, вимагають ретельного балансу між сильним громадянським суспільством, демократичною державою, вільним ринком та міжнародним співробітництвом. Відтак свобода і особиста відповідальність є основою цивілізованого суспільства, а держава лише інструментом для забезпечення свобод» [1, с. 148].

До елементів лібералізму дослідники відносять: індивідуалізм, свободу особистості, розум, рівність, толерантність, суспільну згоду та конституціоналізм [2, с. 408–409; 3, с. 27–28]. Зупинимося на характеристиці елементного складу лібералізму.

По-перше, індивідуалізм, згідно з яким «людина розглядається як унікальний індивід, що є важливішим за соціальну групу або колектив. При цьому відстоюється ідея рівності між людьми» [2, с. 408]. Водночас, за словами О. Грищук і Х. Слюсарчук: «ані крайній індивідуалізм, ані крайній колективізм не може повністю забезпечити нормальне функціонування суспільства» [3, с. 25]. Насправді маємо підстави говорити про примат індивідуальної свободи над іншими формами свободи, що виявляється у пріоритеті індивіда перед суспільством. Злагожене поєднання принципів індивідуалізму та гуманізму, гідності людської особистості та толерантності щодо поглядів і переконань інших людей окремі дослідники відносять до культурологічного виміру лібералізму [1, с. 151].

По-друге, свобода особистості, яка «впливає із принципу індивідуалізму і прагнення забезпечити кожному індивіду можливість діяти на власний розсуд. Мова йде про “свободу в рамках закону”, оскільки свобода однієї людини може обернутися загрозою для свободи інших людей і перейти у вседозволеність» [3, с. 27]. Насправді свобода особистості є формою самореалізації особи, відтак лібералізм обстоює безумовне право індивіда на вільний вибір світоглядних орієнтирів та способу життя. Водночас очевидним є те, що «свобода особи в ліберальних координатах розуміється як можливість дій людини в межах юридичних і моральних норм й законів» [5, с. 332].

Третім елементом лібералізму дослідники називають розум, або «здатність індивіда самостійно приймати розумні рішення, що забезпечує прогрес і здатність людей вирішувати суперечності мирним шляхом».

До четвертого елементу лібералізму відносять рівність. Так, на переконання вчених-правників, «індивідуалізм виявляє переконання в первісній рівності людей, тобто в тому, що люди “народжуються рівними”. Звідси впливає прихильність лібералізму принципам рівності у сфері права (“рівність перед законом”) і політики (“одна людина – один виборчий голос: всі подані голоси рівноцінні”). Однак здібності і бажання працювати у людей неоднакові, тому лібералізм не сприймає ідеї соціальної рівності – “рівності результатів”, вважаючи за краще замість цього говорити про “рівність можливостей”, що дозволяє людям реалізувати кожному власний потенціал» [3, с. 27].

Завершальними елементами лібералізму називають: толерантність, або «терпимість, визнання за іншою людиною права думати, говорити і чинити так, як вона вважає за потрібне»; суспільну злагоду, або консенсус, тобто публічні відносини повинні ґрунтуватися на суспільній злагоді та угодах добровільного характеру; управління повинно здійснюватися через «згоду з боку тих, ким управляють» (прихильність до доктрини демократії) [2, с. 409] та конституціоналізм, під яким розуміють «режим функціонування публічної влади відповідно до сукупності його принципів, прямо або опосередковано закріплених в конституції» [6, с. 160]. Зауважимо, що наведений елементний склад лібералізму має надскладну соціальну та правову природу, тому окремі елементи (наприклад, свобода особистості, рівність, конституціоналізм) можуть розглядатися як у світлі загальноправових принципів, так і через призму цілісного функціонування механізму державної влади та правової системи.

Досліджуючи гносеологію філософсько-правових проблем лібералізму та проводячи аналіз філософсько-правових підходів до його визначення, О. В. Грищук та Х. Т. Слюсарчук виокремлюють такі його ознаки як філософсько-правової течії: «виник на противагу свавільній владі, беззаконню, диктатурі, тоталітаризму, авторитаризму; протягом усього свого існування набував різних зміс-

товних значень, тим самим ототожнюючись іноді з консерватизмом чи соціалізмом, іноді з демократією; лібералізм і демократія – не тотожні явища, оскільки демократія це лише засіб реалізації основних принципів лібералізму; лібералізм постійно модифікується, еволюціонує та має трансформаційний характер, що пов'язано з відповідними соціальними змінами та новими потребами індивіда; лібералізм є провідною ідеологією, тим самим ставши метаідеологією; характеризується плюралізмом підходів до розуміння змісту лібералізму; являє собою ціннісну систему, яку очолюють дві найвищі цінності лібералізму – людина та свобода; за ліберальною теорією закон не забороняє, а дозволяє (свобода в рамках закону); ґрунтується на принципах індивідуалізму, свободи, толерантності та злагоди, на визнанні невідчужуваними права людини на свободу, життя і власність; характеризується широкою різновидністю (політичний лібералізм, економічний лібералізм, інтелектуальний лібералізм, класичний лібералізм, егалітарний і т. д.); лібералізм містить в собі протилежні напрями, так класичні ліберали критикують егалітарний лібералізм за застосування примусової політики перерозподілу, соціалістичні ліберали – за недостатній егалітаризм, консервативні ліберали – за відмову від моральних принципів під виглядом нейтральності; до елементів лібералізму відносять: індивідуалізм, розум, свободу та права особистості, рівність, толерантність, суспільну злагоду, конституціоналізм» [3, с. 28–29].

Варто окремо зупинитися на аналізі категорії «лібералізм» у юридичному вимірі – на понятті «правовий лібералізм». Щодо цього О. В. Грищук наголошує, що «політичний порядок у перспективі класичного лібералізму трансформувався з етико-політичного у політико-правовий, а благо як фундаментальна цінність остаточно було замінено правом. Лібералізм не відмовляється повністю від поняття блага, однак інтерпретує його як благо індивіда; загальне ж благо розуміється як механічна сума індивідуальних благ. У такому контексті справедливність трактується як необхідність підтримання правопорядку з усіма його атрибутами – формальною рівністю, верховенством права, суверенітетом народу» [2, с. 409].

Перше вітчизняне багатотомне систематизоване юридичне видання «Юридична енциклопедія» у 6-ти томах (за ред. Ю. С. Шемшученка) надає доволі оригінальне визначення поняття «лібералізму» наголошуючи, що це «громадсько-політична та ідеологічна течія, яка об'єднує прихильників парламентаризму, політичних і економічних свобод, ринкового господарства та вільної конкуренції». Водночас серед найважливіших ознак сучасного лібералізму вчені-правники виокремлюють: збереження і захист природних прав людини, договірний характер відносин між окремою людиною та державою, пріоритет громадянських свобод над політичними, юридичними і моральними нормами, його адаптацію до історичних, національних і культурних умов, конституційне обмеження впли-

ву держави на економіку та її втручання у цю сферу. Йому притаманні прагматизм, меркантилізм, раціоналізм, пошук і досягнення консенсусу, поліпшення соціальних умов реформування, благодійність і добродійність [7, с. 482–483]. Відтак, на думку окремих дослідників, аналіз лібералізму у юридичному вимірі «виштовхує на передній план проблематику парламентаризму, політичних та економічних свобод, ринкового господарства та вільної конкуренції» [4, с. 151].

У світлі соціально-натуралістичної концепції права визначення правового лібералізму запропонував О. Костенко. Лібералізм дослідник позначив як вчення про свободу людини у суспільстві, а вирішувати питання щодо першоджерела свободи у розрізі людського законодавства чи законів соціальної природи запропонував за допомогою соціально-натуралістичної концепції права. Згідно з нею, саме закони соціальної природи є природним джерелом одночасно як природної свободи людини, так і природних обов'язків. Відтак «соціально-натуралістичний» лібералізм, що, на переконання дослідника, є протилежним поняттю т. зв. «позитивістського» лібералізму, – це «ідеологія, заснована на уявленні, що свободою людини є можливість жити за законами соціальної природи, сполучена із обов'язками, які накладаються на неї цим же законом». Учений зауважує, що «воля і свідомість законодавця мають виходити з цього, створюючи таке законодавство, що стосується прав людини, яке б якнайкраще узгоджувалося із законами соціальної природи» [8, с. 14–15].

На переконання Г. М. Куц, для виникнення правового лібералізму «вельми плідними стали ідеї свободи, рівності, природних прав індивіда, суспільного договору, конституціоналізму, розділення владних гілок, обмеженого врядування, політичного представництва, верховенства права, громадянського суспільства, приватної власності, толерантності, конкуренції тощо» [10, с. 73].

Лібералізм сприяв формуванню ідеалів свободи і гідності, спробам побудови правової держави, функціонуванню громадянського суспільства, втіленню на практиці засад конституціоналізму і демократії, актуалізації нових морально-правових цінностей, як-от: толерантність і плюралізм, розбудова мирного співіснування держав, визнання прав людини універсальними правовими цінностями. Попри те, що лібералізм як політико-правова доктрина не є однорідним, з історичного погляду всі його різновиди зберігають єдине ідеологічне ядро – ідеї рівності, свободи, демократії є визначальними та цілепокладальними для ліберально орієнтованих суспільств [5, с. 330]. На думку Реймона Арона, нині ключові принципи лібералізму можна звести до двох аксіом – шанування особистих свобод і мирних методів керівництва [10, с. 36]. Щодо цього Г. М. Куц слушно зазначає, що «сьогодні лібералізм уже втратив монополію на ці принципи, оскільки вони набули статусу загальнолюдських. Разом із тим саме ці два базових положення стали своєрідною платформою для більшості ключових ідей лібералізму» [1, с. 153].

Так, якщо класичному лібералізму властиве осмислення свободи у негативному світлі як свободи людини від втручання держави у її діяльність (відносини конструювалися на підставі «теорії суспільного договору»), то сучасний лібералізм «включає концепцію позитивної свободи і не відкидає ідеї втручання держави у соціальну сферу та надання державою позитивних послуг громадянам» [2, с. 407].

Сучасний лібералізм основними правотворчими цінностями визнає свободу, рівність, демократію і права людини [5, с. 329]. Його світоглядне осердя становлять індивідуалізм, гуманізм, толерантність, демократичність, космополітизм, соціальний оптимізм, наголошення на самоцінності особистості [11, с. 331].

На наше переконання, засадничими категоріями, що визначають зміст сучасного поняття «правовий лібералізм», є: свобода, рівність, права людини, демократія і верховенство права.

Фундаментом правового лібералізму стала філософія природних прав людини (на життя, на свободу і на власність), яка, постулюючи рівність усіх людей від народження, обґрунтувала невідчужуваність природних прав. До того ж існування держави обґрунтовувалося необхідністю захисту та збереження природних прав людини. Причому у доктрині лібералізму верховенство закону вважається інструментом соціального контролю, а конституційні механізми – гарантією індивідуальної свободи [9, с. 82].

Нині основу правового лібералізму становлять фундаментальні цивілізаційні цінності – права людини, демократія та верховенство права. Сучасна доктрина прав людини основана на тому, що «визнання гідності, яка властива усім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав людини є основою свободи, справедливості та загального миру» (відповідно до положень Преамбули Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р.) [12]. Утвердження прав людини виступає основним завданням сучасних демократичних держав.

Висновки. Отже, правовий лібералізмом розуміється як політико-правова теорія, різновид лібералізму, основу якого становлять поняття: *свободи* (у негативному і позитивному аспектах; як принцип права), *рівності* (формальна рівність; рівність можливостей з подоланням дискримінації і соціальної нерівності через право), *прав людини* як морального стандарту сучасного суспільства із належним їм правовим забезпеченням, *демократії* (включно зі свободою, рівністю можливостей, народовладдям, індивідуальною автономією, конституціоналізмом, громадською асоціацією), *верховенства права* (як всеохопного правового принципу з реальним пануванням права над політичною владою) у поєднанні з концептом *правової держави*.

Список використаних джерел

1. Куц Г. М. Ключові ідеї ліберального дискурсу в контексті динаміки суспільно-політичних змін. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 6. С. 147–156.
2. Гришук О. В. Лібералізм. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: с. І. Максимов (голова) та ін.* Харків: Право, 2017. 1128 с.
3. Гришук О. В., Слюсарчук Х. Т. Лібералізм та комунітаризм у філософсько-правовому вимірі. Хмельницький, 2018. 303 с.
4. Liberal International: official site. URL: <https://liberal-international.org/who-we-are/our-mission/landmark-documents/political-manifestos/oxford-manifesto-1997/>
5. Куц Г. М. Ключові ідеї ліберального дискурсу в контексті динаміки суспільно-політичних змін. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 6. С. 147–156.
6. Музика М. Лібералізм і сучасне право інформаційної епохи. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3–4(75–76). С. 329–336.
7. Синькевич О. Цінності та принципи сучасного українського конституціоналізму. *Jurnalul Juridic Național: Teorie Și Practică*. Ianuarie 2020. С. 158–160.
8. Скрипнюк О. В. Лібералізм. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.* Київ: Українська енциклопедія, 1998–2004. Т. 3: К–М. 2001. 792 с.
9. Костенко О. Права людини і правовий лібералізм (про співвідношення категорій прав і обов'язків людини у світлі соціально-натуралістичної концепції права). *Вісник Національної академії прокуратури*. 2010. № 2. С. 13–17.
10. Куц Г. М. Домінантні ідеї правового лібералізму в європейському просторі: політико-ментальний вимір. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 59. С. 73–84.
11. Арон Р. Опій інтелектуалів / пер. з франц. Г. Філіпчук. Київ: Юніверс, 2006. 272 с.
12. Заблоцький В. Лібералізм. *Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін.* Київ: Абрис, 2002. 742 с.
13. Universal Declaration of Human Rights: UN. General Assembly, Paris, 10 December 1948 (General Assembly resolution 217 A). URL: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/udhr.pdf>

Artur Dobroserdov. The Concept and Content of Legal Liberalism

The article examines the peculiarities of the concept and content of legal liberalism as a key ideology for modern legal systems. The author analyzes the general concept of liberalism and distinguishes its content: limited capabilities of the market as the sole regulator of economic and social relations, recognition of the need to strengthen the regulatory role of the State, emphasis on the issues of equality and justice as conditions for free development of each individual and ensuring social stability. In the philosophical and legal dimension liberalism is a moral and intellectual orientation to values such as humanity and freedom and is associated with the development of institutional and legal conditions for ensuring individual freedom.

It is found that the elements of liberalism include individualism, individual freedom, reason, equality, tolerance, social consent and constitutionalism. At the same time, among the most important features of modern liberalism, legal scholars identify the following: preservation and protection of natural human rights, contractual nature of relations between an individual and the state, priority of civil liberties over political, legal and moral norms, its adaptation to historical, national and cultural conditions, constitutional restriction of the state's influence on the economy and its interference in this area. It is characterized by pragmatism, mercantilism, rationalism, consensus building and consensus seeking, improvement of social conditions for reform, charity and philanthropy.

The author defines legal liberalism as a political and legal theory, a type of liberalism based on the concepts of freedom (in negative and positive aspects; as a principle of law), equality (formal equality; equality of opportunity with overcoming discrimination and social inequality through law), human rights as a moral standard of modern society with their proper legal support, democracy (including freedom, equality of opportunity, democracy, individual autonomy, constitutionalism, public association), the rule of law (as a comprehensive legal principle with real dominance of law over political power) in combination with the concept of the rule of law.

Keywords: liberalism, legal liberalism, legal ideology, freedom, legal principles, human rights.

УДК 340.1

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.5

Іванченко Ярослав Миколайович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У ПЛОЩИНІ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДИСКРЕЦІЇ

Метою наукової статті є аналіз специфіки правозастосовної дискреції у площині принципу правової визначеності.

Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що дискреційні повноваження є невід'ємним атрибутом суб'єкта правозастосування, оскільки допомагають прийняти найбільш оптимальне та справедливе рішення, не спираючись виключно на правову норму, яка за умови динамізму суспільних відносин не може передбачити абсолютно всіх аспектів фактичної ситуації.

Заперечується теза про те, що правозастосовна дискреція може у певний спосіб виправити дефекти нормативного матеріалу (оскільки це можливо лише шляхом правотворчості). Водночас дискреційні повноваження дають змогу врахувати всі специфічні аспекти конкретного правозастосовного випадку, що позитивно впливає на стан юридичної практики.

На підставі проведеного дослідження констатується, що широкі дискреційні повноваження допустимі для правозастосовних суб'єктів у розвинених демократіях, але у державах, де демократія знаходиться на стадії свого розвитку (зокрема і в Україні), широкі дискреційні повноваження можуть стати підставою для зловживань посадових осіб і прийняття ними несправедливих рішень. Так, в Україні низька якість нормативного матеріалу, зокрема і недотримання принципу правової визначеності, поєднується з низьким рівнем правосвідомості суб'єктів правозастосування.

Робиться наголос на тому, що в умовах воєнного стану та соціальної кризи в Україні правова визначеність нормативного матеріалу має бути підвищена, а правозастосовна дискреція суттєво скорочена. Зокрема, для національної правової системи на поточному рівні її розвитку доцільно обмежитися правозастосовною дискрецією в межах закону. Водночас дискреція поза межами закону може створити значні ризики зловживання повноваженнями державних органів та посадових осіб.

Зроблено висновок, що на сучасному етапі національній правовій системі України не притаманне практичне втілення принципу правової визначеності. Він, імовірніше, є декларативним, і це ще більше підриває довіру як до судової системи, так і до інших правозастосовних органів.

Ключові слова: правозастосовна дискреція, воєнний стан, правозастосовний розсуд, юридична практика, права людини, правосвідомість, принцип правової визначеності, якість законодавства.

Постановка проблеми. Прийняття правильного, справедливого правозастосовного рішення є метою правозастосування як такого, тому що лише таким шляхом завойовується суспільна довіра до правозастосовних органів та посадових осіб. Правові норми нерідко формують модель поведінки доволі широко, надаючи органу правозастосування суттєву свободу у прийнятті рішення. З одного боку, законодавство не може, та й не повинно враховувати всі особливості суспільного життя, тому правозастосовна дискреція може бути засобом для більш всебічного, повного, а отже, – справедливого рішення. З іншого, – на правозастосовну дискрецію впливає безліч чинників, які створюють ризики для правозастосування за умов наявності правозастосовної дискреції. З-поміж таких можна виділити державну політику, ситуацію з корупцією у країні, зловживання державними органами та посадовими особами своїми повноваженнями тощо. Водночас одним з найбільших вагомих ризиків можна визнати якість законодавства загалом та дотримання принципу правової визначеності зокрема. В Україні ж зазначений принцип реалізований вкрай незадовільно, що також впливає на рівень довіри до судової системи та інших правозастосовних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо аналізувати наукові публікації у площині правозастосовної дискреції, то такою проблематикою займалися О. Анісімов, А. Барікова, О. Гаврилюк, О. Жердєв, В. Іванюк, Р. Катеринчук, Г. Мельник, Т. Михайліна, М. Рісний, С. Резанов та інші. Питанням правової визначеності присвячували роботи Г. Остапенко, В. Панкратова, С. Цебенко тощо. Але незважаючи на значний науковий доробок, питання вад правозастосовної дискреції, пов'язаних із недостатнім втіленням у правових нормах принципу правової визначеності, останніми роками лише загострилося. На це, безумовно, вплинув воєнний стан, прийняття великої кількості нових нормативно-правових актів, нерідко пакетами, вади юридичної техніки. Зазначене повною мірою характеризує актуальність обраної теми наукової статті та необхідність розробки цієї проблематики.

Метою наукової статті є аналіз специфіки правозастосовної дискреції у площині принципу правової визначеності.

Основний текст. З огляду на з обрану тематику найбільш логічно розпочати дослідження з поняття правозастосовної дискреції та її основних ознак.

Навіть поверховий аналіз дає можливість стверджувати, що питання правозастосовної дискреції є дійсно неоднозначним. У науковій літературі наразі наводиться безліч підходів щодо поняття та змісту правозастосовної дискреції.

Зокрема, С. А. Резанов вказує, що застосування дискреційних прав – це дозволена законом інтелектуально-вольова діяльність компетентного суб'єкта, змістом якої є здійснення вибору одного з кількох варіантів рішення, встановленого правовою нормою, для забезпечення законності, справедливості, доцільно-

сті й ефективності регулювання з метою ухвалення оптимального рішення у справі, максимально повно забезпечуючи досягнення встановлених правом цілей [1, с. 82].

Т. Міхайліна та О. Жердєв наголошують на тому, що «наявність дискреційних повноважень обумовлює саму можливість вирішення юридичного конфлікту, адже варіативність суспільних відносин та спірних ситуацій у сфері права (за наявності формальної визначеності та фактичної кількісної обмеженості правових приписів) передбачає право і одночасно обов'язок правозастосувача оцінювати кожний випадок під різним кутом зору, враховуючи найменші деталі та переводячи їх у юридичну площину» [2, с. 76]. А у німецькій доктрині дискреційні повноваження розглядаються як «гнучкі», що дає змогу врахувати не передбачені наперед випадки за умови виходу за межі «зв'язаності» законом на основі вільного розсуду [3, с. 25; 4, с. 154], що також робить дискрецію невід'ємним складником суті правозастосування.

М. Рісним, натомість, обґрунтовується теза про те, що поняття розсуду є центральною категорією правозастосувального процесу у ситуаціях застосування відносно визначених правових норм, існування прогалін у законодавстві та колізій правових норм. Правозастосувальний розсуд, за його словами, є своєрідним інструментом «пов'язання» якості законодавства з ефективністю правозастосування. Тому навіть у разі не цілком задовільної якості законодавства суб'єкт правозастосування, користуючись делегованим йому розсудом, може до певної міри (у межах законності) «виправити» недоліки відповідного нормативного правового акта у конкретній ситуації правозастосування [5, с. 8]. Навряд чи це можливо, оскільки відомо, що дефекти законодавства правозастосовною практикою не виправляються, це є призначенням виключно правотворчості. Оскільки виправлення недоліку (дефекту) означало б його зникнення чи трансформацію. Однак разове подолання дефектів права у межах конкретної правозастосовної ситуації здійснюється постійно, у чому й вбачається неабияке значення правозастосовної дискреції.

Тож, як можна побачити з попередньо наведених визначень, деякі вчені концентруються передусім на позитивному значенні дискреції, яка, на їхню думку, сприяє досягненню людиноцентризму під час правозастосування. Деякі підходять до неї як до невід'ємного складника вирішення конфлікту. Інші ж – акцентують на дефектах законодавства, які стають передумовою застосування дискреційних повноважень. Одним із таких дефектів можна впевнено назвати порушення принципу правової визначеності.

О. Гаврилук та Л. Катеринчук наводять класифікацію наукових підходів до дискреційних повноважень [6, с. 248]. Зокрема, серед наукових досліджень з означеної проблематики умовно виділяються дві основні думки: 1) судова (або

інша правозастосовна) дискреція можлива виключно в межах закону; 2) судова дискреція може існувати і поза межами закону [7, с. 42]. Як приклад першої позиції наводиться міркування В. Іванюка, який зазначає, що метою дискреційних повноважень, наданих судді, завжди є ефективне здійснення судочинства та справедливе вирішення конкретної справи з огляду на наявні обставини і з оперттям на букву закону [8, с. 160]. Водночас Г. Мельник вважає, що на основі дискреційних повноважень суддя може відступити від суто нормативно-правового регулювання і вирішити справу на основі принципів права, чим і забезпечуватиметься дієвість принципу верховенства права [9, с. 46]. Але вихідною точкою, як можна побачити у цих двох позиціях, все одно виступає правова норма, яка або безпосередньо передбачає наявність правозастосовного розсуду під час її застосування, або опосередковано підштовхує суб'єкта правозастосування через використання певних засобів юридичної техніки. Зокрема, таких, які знижують рівень правової визначеності правових приписів.

Юридична визначеність є вимогою та одним з основних аспектів принципу верховенства права. Основними складниками правової визначеності є ступінь неупередженості й незалежності судової влади та рівень виконання остаточних рішень суду. Європейський суд з прав людини з метою забезпечення принципу верховенства права в суспільстві виокремлює певні елементи цього принципу та чітко вказує на те, як держава повинна діяти, щоб забезпечити його виконання. Одним із таких елементів є принцип визначеності, який означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам. Особа повинна мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки [10, с. 41, 46]. Тож для досягнення принципу правової визначеності необхідним є високий рівень якості юридичної техніки.

Г. Остапенко зазначає, що кожна держава, яка визнає проголошений принцип, бере на себе зобов'язання з його забезпечення, проте механізм досягнення такого стану покладається на доступний правовий інструментарій, знаходиться у компетенції кожної держави і здійснюється по-різному [11, с. 54]. М. Козюбра водночас виокремлює вимоги принципу визначеності: заборона довільного втручання органів державної влади у права людини, встановлення необхідних обмежень дискреційних повноважень, забезпечення державою однакового застосування закону (цьому можуть сприяти, зокрема, постанови Великої Палати Верховного Суду, які не мають суперечити одна одній, а також рішення Конституційного Суду України), обов'язковість виконання судових рішень, які є остаточними [12, с. 61–62]. Отже, можна зробити висновок, що широкі дискреційні повноваження допустимі для правозастосовних суб'єктів у розвинених демократіях, але у державах, де демократія знаходиться на стадії свого розвитку (зокрема і в Україні), широкі дискреційні повноваження можуть стати підставою для зловживань по-

садових осіб і прийняття ними несправедливих рішень. Так, в Україні низька якість нормативного матеріалу, зокрема і недотримання принципу правової визначеності, поєднується із низьким рівнем правосвідомості суб'єктів правозастосування.

Хоча окремі автори зазначають, що «принцип правової визначеності як елемент верховенства права притаманний українській правовій системі. Незважаючи на однаковість щодо його визнання, на шляху його практичного втілення наявний ряд несприятливих перешкод: дублювання положень законодавства, наявність оцінних понять за відсутності чітких критеріїв такої оцінки; нестабільність та швидка змінюваність законодавства. Доведено, що дані недоліки спричиняють порушення принципу правової визначеності тягнуть непередбачуваність» [11, с. 55], – але видається, що це твердження містить суперечливі судження. Можливо, правовій доктрині України (як елементу національної правової системи) притаманне визнання саме принципу правової визначеності, але наявність перелічених проблем не дає змоги втілити його у практику [13, с. 61–62].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що дискреційні повноваження є невід'ємним атрибутом суб'єкта правозастосування, оскільки допомагають прийняти найбільш оптимальне та справедливе рішення, не спираючись виключно на правову норму, яка за умови динамізму суспільних відносин не може передбачити абсолютно всіх аспектів фактичної ситуації.

Заперечується теза про те, що правозастосовна дискреція може у певний спосіб виправити дефекти нормативного матеріалу (оскільки це можливо лише шляхом правотворчості). Водночас дискреційні повноваження дають змогу врахувати всі специфічні аспекти конкретного правозастосовного випадку, що позитивно впливає на стан юридичної практики.

Констатується, що широкі дискреційні повноваження допустимі для правозастосовних суб'єктів у розвинених демократіях, але у державах, де демократія знаходиться на стадії свого розвитку (зокрема і в Україні), широкі дискреційні повноваження можуть стати підставою для зловживань посадових осіб і прийняття ними несправедливих рішень. Так, в Україні низька якість нормативного матеріалу, зокрема і недотримання принципу правової визначеності, поєднується із низьким рівнем правосвідомості суб'єктів правозастосування.

Робиться наголос на тому, що в умовах воєнного стану та соціальної кризи в Україні правова визначеність нормативного матеріалу має бути підвищена, а правозастосовна дискреція суттєво скорочена. Зокрема, для національної правової системи на поточному рівні її розвитку доцільно обмежитися правозастосовною дискрецією в межах закону. Водночас дискреція поза межами закону може створити значні ризики зловживання повноваженнями державних органів та посадових осіб.

Список використаних джерел

1. Резанов С. А. Дискреційні повноваження як корупційні ризики в діяльності органів державного управління. *Право і Безпека*. 2014. № 3. С. 80–84.
2. Міхайліна Т., Жердев О. Дискреційні повноваження та правосвідомість суб'єкту правозастосування: аспекти співвідношення. *Economic and law paradigm of modern society*. 2018. № 1. С. 75–79.
3. Тимощук В. Адміністративне право в контексті європейського вибору України (з міжнародної конференції). *Право України*. 2004. № 3. С. 22–26.
4. Барікова А. Дискреція міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 153–158.
5. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2006. 17 с.
6. Гаврилюк О., Катеринчук Л. Людиноцентрична дискреція судової влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 243–249.
7. Анісімов О. В. Конституційні засади судової дискреції як обов'язкової складової частини функціонального елементу самостійності судової влади в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Т. 1. Вип. 5. С. 42–47.
8. Іванюк В. Дискреційні повноваження судді як одна з детермінант корупції судової гілки влади. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. № 3(9). С. 158–143.
9. Мельник Г. П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2009. Т. 90. С. 44–47.
10. Цебенко С. Б. Принцип юридичної визначеності як один з основних аспектів принципу верховенства права. *Право і суспільство*. 2021. № 5. С. 41–48.
11. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: від визнання до застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 53–57.
12. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 61–67.
13. Іванченко Я. М. Дискреційні повноваження та принцип правової визначеності: аспекти співвідношення. *Осінні юридичні читання – 2022. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXII: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання – 2022»*. 24 листопада 2022 р., Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 59–64.

Yaroslav Ivanchenko. The Principle of Legal Certainty in the Plane of Law Enforcement Discretion

The purpose of the scientific article is to analyze the specifics of law enforcement discretion in the plane of the principle of legal certainty.

The conducted research allows us to conclude that discretionary powers are an integral attribute of the subject of law enforcement, since they allow to make the most optimal and fair decision, without relying solely on the legal norm, which, given the dynamism of public relations, cannot provide for absolutely all aspects of the actual situation.

The thesis that law enforcement discretion can correct defects in regulatory material in a certain way is disputed (since this is possible only through law-making). At the same time, discretionary powers allow to take into account all the specific aspects of a particular law enforcement case, which has a positive impact on the state of legal practice.

Based on the conducted research, it is stated that broad discretionary powers are acceptable for law enforcement actors in developed democracies, but in states where democracy is at the stage of its development (including in Ukraine), broad discretionary powers can become grounds for

abuse of officials and their unfair decisions. Thus, in Ukraine, the low quality of regulatory material, including non-compliance with the principle of legal certainty, is combined with a low level of legal awareness of law enforcement entities.

It is emphasized that in the context of martial law and the social crisis in Ukraine, the legal certainty of regulatory material should be increased, and law enforcement discretion should be significantly reduced. In particular, it is advisable for the national legal system at the current level of its development to limit itself to law enforcement discretion within the framework of the law. While discretion outside the law can create significant risks of abuse of power by government agencies and officials.

It is concluded that at the present stage, the national legal system of Ukraine is not characterized by the practical implementation of the principle of legal certainty. Rather, it is declarative, and this further undermines the credibility of both the judicial system and other law enforcement agencies.

Keywords: *law enforcement discretion, martial law, legal practice, human rights, freedom of movement, constitutional law, legal awareness, principle of legal certainty, quality of legislation.*

УДК 340.1: 004

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.6

Кривешко Ірина Володимирівна,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА У ПЛОЩИНІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Метою наукової статті є аналіз інформаційної культури у площині правової культурології.

На підставі проведеного аналізу найбільш логічно визначати інформаційну культуру як систему цінностей та позитивних моделей поведінки, що формуються і розвиваються у процесі інформаційної взаємодії суб'єктів, тобто в інформаційних відносинах, які можуть бути як із диджитал-складником, так і без нього.

Інформаційна культура є інтердисциплінарним феноменом, передумовою якого є розвиток інформаційного суспільства. Причому можна виділити загальну інформаційну культуру та спеціальну (у сфері права, екології, психології, соціології, історії тощо). Тому у широкому сенсі інформаційну культуру можна визнати частиною загальної культури, а у вузькому (спеціально-юридичному) сенсі – частиною культури правової. Правова культура опосередковує цінності та позитивні моделі поведінки у сфері правової реальності і є наслідком високого рівня правосвідомості, як індивідуальної, так і колективної. Інформаційно-правова культура, по суті, є симбіозом цінностей, що формуються у правових та інформаційних відносинах.

Обґрунтовується наявність професійної інформаційно-правової культури. Її суб'єктами визнаються виключно представники правничих професій, тоді як суб'єктами інформаційно-правової культури є будь-які суб'єкти.

Доводиться, що у сучасному інформаційному суспільстві інформаційна та інформаційно-правова культура мають бути притаманні не лише фізичним та юридичним особам, а й штучному інтелекту. Наголошується на тому, що штучний інтелект має набувати навіть професійної інформаційно-правової культури, зважаючи на його проникнення у сферу судочинства, надання правничої допомоги, нотаріальну діяльність тощо.

Акцентовується на тому, що правова культура вже переходить від стану окремих вчень, теорій, концепцій, прикладних моделей до цілісної галузі знань – правової культурології.

Її можна розглядати як у локальному сенсі (тобто у конкретних національних правових системах), так і в глобальному (що забезпечує розвиток міжнародного права і прав людини).

Ключові слова: *інформаційна культура, інформаційна безпека, інформаційне суспільство, digital-суспільство, інформаційна нерівність, інформаційні права людини, правова культура, правова культурологія.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасності знаменується стрімким переходом до інформаційного суспільства, суспільства знань, внаслідок чого переосмислюється регулювання численних соціальних відносин. З'являються нові відносини, а наявні нерідко набувають нового інформаційного елементу. Через це посилюється вплив комплексного, міждисциплінарного елементу – інформаційної культури. Вона набуває неабиякого регулятивного значення в інформаційній сфері. Щодо регулювання інформаційних відносин, її норми тісно перетинаються з нормами правовими і створюють основу інформаційної безпеки держави. Але, з огляду на інтердисциплінарність досліджуваного феномену складно визначити природу правової культури, зокрема її співвідношення з правовою культурою як такою, а також новітньою галуззю наукового знання – правовою культурологією. Зазначеним і обумовлюється актуальність теми наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексний характер дослідження передбачає аналіз праць щонайменше двох груп науковців: тих, які аналізували інформаційну культуру, і тих, – які правову. З-поміж перших можна згадати таких: М. Антонченко, Ю. Горбань, О. Коваленко, І. Кукін, І. Остапйовська, О. Палеха, Ю. Палеха, О. Прудникова, Ю. Рамський, Н. Уханова, Н. Шинкарук. Проблеми правової культури досліджували О. Єгоров, Л. Макаренко, Т. Михайліна, М. Суходоля та багато інших. Проте сьогодні не спостерігається досліджень співвідношення інформаційної та правової культури.

Метою наукової статті є аналіз інформаційної культури у площині правової культурології.

Основний текст. Останніми десятиліттями зміни у суспільному житті виявилися настільки суттєвими, що цифровізація і диджиталізація стали частиною буденного життя майже кожного з нас. Це забезпечило людству численні додаткові можливості, але й створило нові загрози, зокрема загрози інформаційній безпеці держави, суспільству та особі. Безумовно, для зменшення ризиків можна піти шляхом зарегульованості інформаційних відносин, що й обрали для себе більшість тоталітарних держав. Але у демократичному суспільстві насамперед потрібен баланс між приватними та публічними інтересами. Одним із рішень зазначеної проблеми може стати підвищення рівня інформаційної культури. Але для підвищення рівня будь-чого першочергово треба зрозуміти його суть, функціональні взаємозв'язки та динаміку розвитку. І для усвідомлення суті інформаційної культури найбільш логічно враховувати два складники: культурологічний та інформаційний.

Інформаційна культура за своєю суттю є частиною загальної культури, тож починати варто саме з цього. З аналізу наукової літератури можна зробити висновки, що поняття «культура» трактується неоднозначно, проте загальні риси у визначеннях можна виокремити.

За словами І. Кукіна, у широкому сенсі слова культура є сукупністю цінностей, що формуються під час взаємодії та спільної діяльності двох або більше індивідів, які впливають один на одного своєю особистою поведінкою [1, с. 226].

На думку інших науковців, «культура є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, сформованих людством у ході суспільно-історичної діяльності, що охоплює з одного боку, духовні надбання у сфері моралі, права, освіти, науки, мистецтва, а з іншого – технічні засоби виробництва, матеріальні цінності» [2, с. 33; 3, с. 32]. Як можна побачити з наведених вище визначень, виділяється щонайменше дві спільні ознаки культури, а саме: 1) формування цінностей; 2) спільна діяльність людей (людства). Усе інше, по суті, більшою чи меншою мірою конкретизує ці дві ознаки. Зокрема, поняття розширюються завдяки означенню сфер дії культури, хоча зрозуміло, що культурою охоплюються взагалі усі без винятку сфери життєдіяльності суспільства.

Культура, як будь-який продукт суспільного розвитку, розвивається разом з ним. Зміна культури обумовлюється змінами фактичних умов життя. «Матеріальна й духовна культури історично мінливі, але на кожному новому етапі розвитку успадковують усе найцінніше від попередньої. Причому відбувається трансляція не тільки від покоління до покоління, а й трансформація загальнолюдської культури в особисту культуру людини» [4, с. 5]. Тож культура завжди уособлює лише позитивний досвід, лише ті моделі поведінки, які виявилися у суспільній свідомості правильними та корисними. До того ж повністю погоджуємося з загальним положенням культурології про те, що культура існує одночасно на кількох рівнях, щонайменше на суспільному та особистісному.

Виявлення характерних ознак культури як такої дає можливість перейти до поняття, яке є значно новішим та менш формалізованим, – культури інформаційної.

У своїй роботі О. Дзьобань наголошує на тому, що інформаційну культуру доцільно розглядати як визначення об'єктивних і суб'єктивних умов ефективного оволодіння інформаційною технікою, а також умінням користуватися персональними комп'ютерами й інформаційними мережами зі здатністю адаптуватися до механізмів їх дії, а також у соціокультурному аспекті. На його думку, інформаційна культура – це соціокультурна реальність, створена людиною, і яка водночас впливає на форми масової поведінки, все більше визначає їх. Саме як така соціокультурна реальність інформаційна культура і стає предметом філософії [5, с. 227; 6, с. 45]. Зауважимо, що хоча наголос і робиться на тому факті,

що інформаційна культура «є предметом філософії та частиною соціокультурної реальності», але саме визначення здебільшого має інструментальний характер із підкресленням вмій та навичок володіння комп'ютерною технікою та дотриманням правил поведіння у соціальних мережах, що, на наш погляд, суттєво звужує реальну сферу дії інформаційної культури.

Н. Уханова розглядає інформаційну культуру у вузькому та широкому сенсах. Але у вузькому сенсі її визначення досліджуваного феномену є ще більш обмеженим. Так, науковиця стверджує, що у вузькому сенсі інформаційну культуру можна трактувати як найбільш оптимальні способи обміну даними, інформацією та подання їх зацікавленому споживачу для вирішення теоретичних і практичних завдань, а також як механізми вдосконалення системи навчання, підготовки людини до ефективного використання інформаційних засобів та інформації. Щодо аудиторії інформаційна культура, за її словами, може виступати системою рівнів розвитку особистості людини, здатного сприймати, аналізувати, оцінювати інформацію, засвоювати нові знання у цій галузі. Аналогами такого терміна є також категорії відеокультура (video culture), кінематографічна культура (film culture), медіакультура (media culture) [7, с. 162]. З формулювання очевидно, що інформаційна культура розглядається виключно у прикладному значенні, у сенсі використання інформації та її впливу на аудиторію. Тим паче, що відеокультура, кінематографічна культура, медіакультура, мережева культура аж ніяк не можуть бути синонімами інформаційної культури, а ймовірніше, її підвидами.

Ю. Палеха, О. Палеха, та Ю. Горбань визначають інформаційну культуру як частину загальної культури суспільства, особистості. Вони наголошують, що її характеризує ступінь розвиненості інформаційної взаємодії та всіх інформаційних відносин. Поняття інформаційної культури відіграє важливу роль в аспекті концентрації уваги дослідників на досягнутому рівні поведінки з інформацією, дає змогу судити про спрямованість і швидкість змін у цій сфері з метою її подальшого розвитку саме на основі отриманих знань [8, с. 23]. Зазначене дає змогу сприймати інформаційну культуру крізь призму загальної культури, що є повністю виправданим в аспекті філософського співвідношення частини і цілого [9, с. 42]. Але якщо інформаційна культура цілком логічно є частиною загальнолюдуської культури, її визначення за законами формальної логіки має формулюватися на основі родового поняття.

Продовженням попередньої тези є думка О. Коваленко, яка зазначає: «будучи невід'ємною частиною культури, загалом інформаційна культура нерозривно пов'язана з “другою соціальною природою” людини. Вона є продуктом її різноманітних здібностей, виступає змістовним аспектом суб'єктно-об'єктних відносин, зафіксованих за допомогою різних матеріальних носіїв. При цьому під

суб'єктом розуміють людину або соціальну групу – носія предметно-практичної діяльності та пізнання; під об'єктом – те, на що спрямована зазначена діяльність суб'єкта» [10, с. 451]. Важливість цього визначення вбачається у тому, що інформаційне суспільство видозмінює вимоги до здібностей суб'єктів інформаційних відносин, об'єктом яких виступає інформація. Ідеться не лише про технічні компетентності, які є невід'ємною передумовою розвитку digital-суспільства, а й про особливості сприйняття інформації, критичне ставлення до неї, вміння відповідно поводитися в інформаційно-технічному середовищі (зокрема в соціальних мережах). Це все має охоплюватися змістом інформаційної культури.

На підставі проведеного аналізу найбільш логічно визначати інформаційну культуру як систему цінностей та позитивних моделей поведінки, що формується і розвивається у процесі інформаційної взаємодії суб'єктів, тобто в інформаційних відносинах, які можуть бути і з диджитал-складником, і без нього.

Після формулювання визначення інформаційної культури можна перейти до її співвідношення з культурою правовою, яка у науковому середовищі також є вельми неоднозначним явищем.

На думку Р. Сербіна, правова культура – це зумовлене природним правом, усім соціальним, духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини і людства, що полягає у досягнутому рівні правової діяльності, правосвідомості та рівні правового розвитку суб'єкта і забезпечує верховенство права у суспільному житті, дієвість гуманітарних принципів справедливості, свободи і гуманізму, людини як вищої соціальної цінності [11, с. 8].

Нерідко правова культура визначається у правовій доктрині через систему духовних, соціальних чи правових цінностей (причому різні автори роблять наголос на цінностях різної природи), а саме: «це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи та інші найважливіші соціальні цінності» [12, с. 140]. Л. Макаренко дає таке визначення правової культури: система створених діяльністю суб'єктів права духовних цінностей, що виступає як спосіб (форма) здійснення прогресивного правового розвитку людини, людства та суспільних умов їх життєдіяльності [13, с. 184; 14, с. 27]. Тож, як бачимо, правова культура, як і інформаційна, в абсолютній більшості випадків визначається через цінності, що виводить її у площину підвиду загальної культури. Проте акценти щодо цінностей у різних поняттях розставлені також по-різному. У деяких із них як базова цінність визнається людина, а в деяких – розгалужені історично обумовлені цінності суспільства.

За словами Н. Ю. Коваленко, правова культура включає в себе всі цінності, пов'язані з функціонуванням права, системи його норм і принципів, адекватні її призначенню, якими забезпечується як наявний правопорядок, так і функціону-

вання різноманітних суспільно-політичних і державних інститутів. Авторка продовжує, що правова культура як складник загальної культури – це своєрідна система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу та відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності [15, с. 15, 17]. Причому треба визнати, що правова культура вже переходить від стану окремих вчень, теорій, концепцій, прикладних моделей до цілісної галузі знань – правової культурології. Її можна розглядати як у локальному сенсі (тобто у конкретних національних правових системах), так і в глобальному (що забезпечує розвиток міжнародного права і прав людини).

З огляду на викладене вище інформаційна та правова культура є видами культури загальної, що опосередковують різні її сфери, але вони не є повністю відокремленими одна від одної. У правовій сфері інформаційна культура також має виявлятися, зважаючи на інформатизацію та технологізацію правової реальності у сучасному світі, що дає можливість приєднатися до думки про існування інформаційно-правової культури.

Висновки. На підставі проведеного аналізу найбільш логічно визначати інформаційну культуру як систему цінностей та позитивних моделей поведінки, що формуються і розвиваються у процесі інформаційної взаємодії суб'єктів, тобто в інформаційних відносинах, які можуть бути і з диджитал-складником, і без нього.

Інформаційна культура є інтердисциплінарним феноменом, передумовою якого є розвиток інформаційного суспільства. Причому можна виділити загальну інформаційну культуру та спеціальну (у сфері права, екології, психології, соціології, історії тощо). Тому у широкому сенсі інформаційну культуру можна визнати частиною загальної культури, а у вузькому (спеціально-юридичному) сенсі – частиною культури правової. Правова культура опосередковує цінності та позитивні моделі поведінки у сфері правової реальності і є наслідком високого рівня правосвідомості, як індивідуальної, так і колективної. Інформаційно-правова культура, по суті, є симбіозом цінностей, що формуються, як у правових, так і в інформаційних відносинах.

Обґрунтовується наявність професійної інформаційно-правової культури. Її суб'єктами визнаються виключно представники правничих професій, тоді як суб'єктами інформаційно-правової культури є будь-які суб'єкти.

Обґрунтовується, що у сучасному інформаційному суспільстві інформаційна та інформаційно-правова культура мають бути притаманні не лише фізичним та юридичним особам, а й штучному інтелекту. Наголошується на тому, що штучний інтелект має набувати навіть професійної інформаційно-правової культури, зважаючи на його проникнення у сферу судочинства, надання правничої допомоги, нотаріальну діяльність тощо.

Акцентується на тому, що правова культура вже переходить від стану окремих вчень, теорій, концепцій, прикладних моделей до цілісної галузі знань – правової культурології. Її можна розглядати як у локальному сенсі (тобто у конкретних національних правових системах), так і в глобальному (що забезпечує розвиток міжнародного права і прав людини).

Список використаних джерел

1. Кукін І. В. Інформаційна культура як один з елементів системи національної безпеки держави. *Право та державне управління*. 2019. № 2(35). Т. 1. С. 225–230.
2. Екологія і культура / В. С. Крисаченко, М. А. Кримський, М. А. Голубець та ін. Київ: Наукова думка, 1991. 260 с.
3. Харкавлюк Ю. С. Екологічна культура: філософсько-правова рефлексія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 68. С. 30–34.
4. Шейко В. М. Креативна модель освіти сучасної цивілізації: загальнокультурологічні, етнокультурні й етнопедагогічні аспекти. *Культура України*. 2014. Вип. 47. С. 4–13.
5. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.
6. Прудникова О. В. Інформаційна культура інформаційного суспільства: філософський вимір. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 4(31). С. 44–53.
7. Уханова Н. С. Інформаційна культура особистості: сутність і зміст. *Інформація і право*. 2021. № 1(36). С. 159–166.
8. Палеха Ю. І., Палеха О. Ю., Горбань Ю. І. Інформаційна культура: навч. посіб. / за ред. Ю. Палехи. Київ: Ліра-К, 2020. 400 с.
9. Кривешко І. В. Інформаційна культура як правовий феномен. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 1–2, т. 2. С. 32–40.
10. Коваленко О. Формування інформаційної культури у майбутніх педагогів дошкільних навчальних закладів. *Нові інформаційні технології в освіті для всіх: неперервна освіта*. 2010. № 8. С. 450–455.
11. Сербін Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 16 с.
12. Загальна теорія держави та права / за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
13. Макаренко Л. Методологічні засади пізнання сутності правової культури. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 181–185.
14. Макаренко Л. О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 441 с.
15. Коваленко Н. Ю. Сутність взаємозв'язку правової культури та правового виховання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 38. Т. 1. С. 15–18.

Iryna Kryveshko. Information Culture in the Plane of Legal Culturology

The purpose of the scientific article is to analyze information culture in the field of legal culturology.

Based on the analysis, it is most logical to define information culture as a system of values and positive behaviors that are formed and developed in the process of information interaction of subjects, that is, in information relations that can be either with or without a digital component.

Information culture is an interdisciplinary phenomenon, the prerequisite of which is the development of the information society. Moreover, it is possible to distinguish both a general information culture and a special one (in the field of law, ecology, psychology, sociology, history, etc.). Therefore, in a broad sense, information culture can be recognized as part of the general culture, and in a narrow (special-legal) sense – as part of the legal culture. Legal culture mediates values and positive patterns of behavior in the sphere of legal reality and is a consequence of a high level of legal awareness, both individual and collective. Information and legal culture is essentially a symbiosis of values that are formed, both in legal and information relations.

The existence of a professional information and legal culture is justified. Its subjects are recognized exclusively as representatives of legal professions, while the subjects of information and legal culture are any subjects.

It is proved that in the modern information society, information and legal culture should be inherent not only to individuals and legal entities, but also to artificial intelligence. It is noted that artificial intelligence should acquire even a professional information and legal culture, taking into account its penetration into the sphere of legal proceedings, providing legal assistance, notarial activities, and so on.

Attention is focused on the fact that legal culture is already moving from the state of individual teachings, theories, concepts, applied models to an integral field of knowledge – legal culturology. It can be considered both in the local sense (that is, in specific national legal systems) and in the global sense (which ensures the development of international law and human rights).

Keywords: *information culture, information security, information society, digital society, information inequality, information human rights, legal culture, legal culturology.*

УДК 340; 342.72; 342.761

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.7

Нечитайло Софія Володимирівна,

здобувач вищої освіти

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Стаднік Ірина Василівна,

кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права*

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ORCID: 0000-0002-8047-3697

ЕВТАНАЗІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ

Статтю присвячено дослідженню актуальних питань евтаназії як соціально-правового явища. Сучасні тенденції розвитку людської цивілізації та забезпечення прав і свобод людини не лише актуалізували питання сутності евтаназії, а й зумовили потребу в їх додатковому теоретичному осмисленні та більш високому рівні визначеності в контексті перспектив її легалізації. Метою статті є узагальнення основних підходів до евтаназії, позицій «за» і «проти» її легалізації та визначення на цій основі її соціально-правової сутності. Проведено аналіз основних підходів до визначення поняття евтаназії та її основних видів. Досліджено

досвід зарубіжних країн у частині легалізації / заборони евтаназії (зокрема Литви, Нідерландів), а також проаналізовано законодавство України, що регулює зазначені відносини. Окрему увагу приділено визначенню ролі паліативної допомоги та її зв'язку з евтаназією. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що евтаназія – це прискорення смерті за медичними показами, що виражається в умисній дії лікаря з метою припинення страждань невиліковно хворого пацієнта, яка здійснюється із суворим дотриманням вимог законодавства. Виділено основні сутнісні характеристики евтаназії, що відрізняють її від споріднених понять (зокрема асистованого самогубства) та кримінально-караних діянь (насамперед умисного вбивства), а саме: законність, наявність медичних показів, умисний характер дії, альтруїстична мета – позбавлення особи страждань, здійснення виключно лікарем, чітке дотримання процедури. Окреслено конкретні завдання, які потребують першочергового врегулювання під час вирішення питання щодо легалізації евтаназії. Зазначено, що правові механізми повинні не лише запобігти будь-яким зловживанням у цій сфері, а й сформувати сприйняття суспільством евтаназії виключно як останнього засобу для невиліковних пацієнтів.

Ключові слова: *евтаназія, асистоване самогубство, прискорена смерть за медичними показами.*

Постановка проблеми. Життя і смерть... Ці дві категорії здавна привертали увагу митців, філософів, соціологів, медиків, правників тощо, які в пошуках сенсів зламали багато «списів», прагнучи осягнути їх глибинний зміст і значення. І якщо щодо життя було досягнуто певної згоди щодо визнання його найвищою соціальною цінністю, то смерть залишається «найбільшим викликом, з яким довелося зіткнутися людському розуму та емоціям, що формував думки та дискурс людей із самого початку рефлексивного мислення» [1]. Водночас треба констатувати, що визнання права людини на життя породжує безліч питань щодо його суті, зокрема тих можливостей (правомочностей), які охоплюються його змістом [2], часових меж його виникнення [3] та припинення. Здавалося б, останнє є цілком аксіоматичним: право на життя припиняється у момент смерті. Водночас постають питання: чи охоплюється змістом цього права можливість людини самостійно вирішити, коли і в який спосіб завершити своє життя; чи не заперечує праву на життя визнання права на смерть; чи не порушується право на життя добровільною евтаназією тощо. Особливої гостроти ця проблема набуває в контексті розуміння права на життя не просто як права на найпростішому рівні, достатньому для запобігання передчасній смерті, а як життя, достатнього для самоповаги, звільнення від непотрібної важкої роботи та можливості для вивільнення продуктивної енергії [2, с. 567].

Так, на думку Пола Лемба (Paul Lamb) – 63-річного чоловіка, який майже половину свого життя був паралізований від шийи вниз після автомобільної аварії: «Найгірше у світі, коли хтось каже: “Тобі буде боляче до кінця твого життя, і я подбаю про те, щоб ти протримався тут багато років”. Це можна трактувати як тортури» [4]. Зі свого боку, Рамон Сампедро (Ramón Sampetro), який протягом двадцяти дев'яти років був прикутим до ліжка, вів тривалу боротьбу за право на евтаназію і врешті-решт вкоротив своє життя через самогубство за допо-

могою друзів, у своєму останньому відеозверненні наголосив: «Життя – це право, а не обов’язок» [5]. Його історія актуалізувала питання евтаназії після виходу фільму «Море всередині» («*Mar adentro*», *director Alejandro Amenábar, 2004*), що викликав жваві дискусії між прибічниками та противниками її легалізації. Водночас досвід країн, які легалізували евтаназію та/або асистоване самогубство, свідчить, що останніми роками підставою для відповідного звернення є не лише тяжкі невиліковні хвороби, що спричиняють фізичні і моральні страждання, а і психіатричні проблеми (розлад харчової поведінки, періодична депресія, аутизм, труднощі з навчанням) [6; 7], що дало підстави для визнання певної їх еволюції від смерті як останнього засобу до смерті як варіанта за замовчуванням [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти евтаназії неодноразово досліджувалися в літературі. Так, дослідженню евтаназії як права людини присвятили свої роботи В. Бесіревич (V. Beširević), К. Гуша (K. Gusha), А. О. Запорожченко, М. В. Колеснікова, Т. В. Ткаченко, Дж. І. Флемінг (J. I. Fleming), Р. М. Хажинський, І. Шала (I. Shala) та інші. Біоетичні, медичні та правові аспекти легалізації евтаназії досліджували Г. Авіжене (G. Avižienė), О. Беріозовас (O. Beriozovas), М. В. Белова, І. Я. Господарський, Д. В. Данко, В. Й. Данко, К.-Л. Ерімія (C.-L. Erimia), Ш. Мерфі (S. Murphy), Д. А. Р. Нафзігер (J. A. R. Nafziger), О. В. Пасечнік, Н. І. Рега, О. Р. Рега, І. М. Рогач, С. А. Хімченко та інші. Водночас проведені дослідження не вичерпують зазначеної проблематики, оскільки питання сутності та легалізації / заборони евтаназії потребують додаткового теоретичного осмислення і більш високого рівня визначеності з урахуванням сучасних тенденцій розвитку людської цивілізації та забезпечення прав і свобод людини. Все викладене вище підтверджує актуальність обраної теми дослідження, що й зумовило її вибір.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення основних підходів до евтаназії, позицій «за» і «проти» її легалізації та визначення на цій основі її соціально-правової сутності.

Виклад основного матеріалу. Загалом евтаназія (від грец. *eu* – «добре» та *θάνατος* – «смерть») – це акт або практика безболісної смерті людей, які страждають від болісної та невиліковної хвороби чи інвалідного фізичного розладу, або дозволу їм померти шляхом припинення лікування чи скасування заходів штучної підтримки життя [8]. Ідеї моральної допустимості евтаназії висловлювалися ще за часів античності (Сократ, Платон, Арістотель, стоїки) [8; 9, с. 108–109]. Водночас введення цього терміна в науковий обіг пов’язують з ім’ям Ф. Бекона [10, с. 1], який відрізняв зовнішню евтаназію (легке вмирання тіла) від евтаназії, яка стосується підготовки душі [11, с. 35]. На концептуальному рівні евтаназія розуміється як засіб покласти край болю та стражданням невиліковно хворого пацієнта [10, с. 1]. Саме з цього виходить, зокрема, А. О. Запорожченко,

яка визначає евтаназію як практику припинення або скорочення життя людини, що страждає від невиліковного захворювання, відчуває нестерпні страждання; задоволення прохання хворого в безболісній або мінімально болісній для нього формі припинити страждання. До того ж вона розрізняє два основні підходи до розуміння евтаназії: 1) вузький: як дії або засобу з досягнення легкої смерті (є медичним терміном, що з позиції права означає саме процес реалізації права на легку та гідну смерть); 2) широкий: як полісемантичного, комплексного поняття, що включає в себе аспекти:

- біолого-медичний (визначає категорію пацієнтів, щодо яких можливе використання процедури евтаназії, а також сам процес, що передуює реалізації права на гідну смерть, тобто в який спосіб та в яких умовах можливе проведення евтаназії);

- морально-етичний (визначає межі переривання життя людини з огляду на принципи гуманності, моральності та милосердя, а також співвідношення розвитку суспільних відносин щодо цього питання з етикою медичної професії);

- релігійний (ставлення церкви та релігійних людей до здійснення евтаназії, оскільки основу релігійного світосприйняття становить постулат: «Життя людини дано Богом і ніхто не в праві його переривати»);

- філософський (визначає місце евтаназії в контексті буття через призму філософського визначення життя та смерті);

- правовий (набуття та реалізація права на легку та гідну смерть) [12, с. 28–30].

На думку В. Бєсєрєвич, значна частина плутанини в сучасних дебатах про евтаназію зумовлена відсутністю єдності щодо її визначення. Вона зазначає, що зазвичай цей термін використовується в медичному контексті з посиланням на смертельно або невиліковно хворого пацієнта, який відчуває сильний і нестерпний біль або перебуває в якомусь недієздатному стані, й обмежується роллю лікарів, тобто смерті, спричинені іншими особами, членами сім'ї чи друзями, здебільшого виключаються із сучасних запитів про легалізацію евтаназії. Водночас до суперечливих дослідниць відносить розуміння евтаназії як «умисного спричинення смерті» або «прийняття рішень, які призводять до скорочення життя пацієнта», або «вбивства повнолітнього за згодою» та вказує на розбіжності у питаннях того, які терапевтичні підходи до пацієнта (вилучення систем життєзабезпечення; обмеження / незастосування активного лікування чи реанімації; введення знеболювальних препаратів, які можуть спричинити ранню смерть; ін'єкція смертельної речовини; надання смертельної таблетки та поради щодо методів, які призводять до смерті) охоплюються цим поняттям. Сама ж вона асоціює евтаназію з дією або бездіяльністю, вчиненою з наміром спричинити смерть пацієнта на його вимогу, щоб покласти край його болу та стражданням [13, с. 21–22].

Визнання комплексного характеру евтаназії, множинності її проявів дало підстави для виділення її видів та форм. Так, у літературі обґрунтовується поділ евтаназії залежно від: 1) наявності (відсутності) медичного показу (призначення професійних лікарів щодо конкретних випадків індивідуально) на пряму та непряму; 2) наявності (відсутності) волевиявлення хворого на добровільну та недобровільну (примусову), що є доволі дискусійним, оскільки недобровільна евтаназія може кваліфікуватися як умисне вбивство [14, с. 48].

В англомовних джерелах, присвячених дослідженню різних аспектів евтаназії, за останнім критерієм виділяють такі її види: 1) *involuntary euthanasia* – відбувається, коли людина, яка помирає, хоче жити, але її все одно вбивають, тобто це те саме, що вбивство; 2) *non-voluntary euthanasia* – відбувається, коли людина не може попросити про евтаназію (через перебування без свідомості або відсутність можливості спілкуватися іншим способом) або зробити значимий вибір між життям і смертю, і відповідна особа приймає рішення від її імені, можливо, з урахуванням раніше висловленого нею побажання; 3) *voluntary euthanasia* – це добровільна евтаназія, яка проводиться на прохання невиліковно хворого [15; 16, с. 284].

Однак більш традиційним є поділ евтаназії за формою участі осіб на: 1) пасивну (*passive euthanasia*), що виражається у припиненні надавання пацієнту медичної допомоги, чим прискорюється природна смерть; 2) активну (*active euthanasia*), що виражається у вчиненні певних дій задля позбавлення страждань і болю пацієнта та може проявлятися у формі:

– «вбивства із жалю (співчуття, милосердя)», тобто введення пацієнту наддози знеболювального препарату, внаслідок чого настає швидка та безболісна смерть;

– «суїциду (самогубства), асистованого лікарем», за якого лікар лише допомагає невиліковно хворій особі покінчити з життям;

– «власне активної евтаназії», що є можливою і без допомоги лікаря, коли пацієнт сам вмикає прилад, який приводить його до швидкої та безболісної смерті, начебто сам накладає на себе руки [17, с. 71].

Водночас окремі автори розглядають евтаназію та асистоване лікарем самогубство як різновиди смерті за допомогою лікаря [18] або прискореної смерті за медичними показами (*medically hastened death*). За такого підходу самогубство з допомогою лікаря та евтаназія є спорідненими поняттями, оскільки, як зазначає С. Д. Вохра (S. J. Vohra), незважаючи на тонкі теоретичні та етичні відмінності, між ними виникають практичні відмінності: багато невиліковно хворих пацієнтів, які мають доступ до летальних ліків, вважають за краще не припиняти своє життя. До того ж, на її думку, евтаназія та самогубство з допомогою лікаря юридично та етично відрізняються від введення високих доз знеболювальних пре-

паратів, метою яких є полегшити страждання, а не покінчити з життям, а також від припинення життєзабезпечення [19]. Зазвичай на підтримку такого підходу наводиться досвід країн, у яких легалізовано самогубство, асистоване лікарем, та одночасно заборонено активну евтаназію, зокрема Швейцарії [20; 21].

Зі свого боку, О. Беріозовас та Г. Авіжене, аналізуючи проблеми й виклики реалізації права людини на вибір між життям та гідною смертю у Литві, визнають у якості головної перешкоди на шляху легалізації евтаназії її ототожнення зі вбивством. Аргументуючи помилковість такого підходу, вони вказують, що за своєю суттю вбивство та евтаназія є різними поняттями, що мають спільну точку дотику. Виокремлюючи три типи вбивства: 1) вбивство з альтруїстичних міркувань; 2) вбивство з нейтральних причин; 3) вбивство з негативних причин, вони доходять висновку, що дуже близьким (а можливо, і дорівнює) до евтаназії є саме вбивство з альтруїстичних мотивів, яке сприймається як вбивство з милосердя, наприклад, вбивство невиліковного хворого на його прохання. Свій висновок вони аргументують тим, що така дія має позитивні стимули – зменшити психічний і фізичний біль пацієнта. І єдине, що, на їх думку, принципово розділяє евтаназію та вбивство з альтруїстичних міркувань, – це національне правове регулювання держав, яке в одних країнах оцінює евтаназію як легальний спосіб покласти край болу невиліковно хворої людини, а в інших визнає вбивством, що тягне за собою юридичну відповідальність [22, с. 33]. Цікавим з огляду на викладене вище видається той факт, що Кримінальний кодекс Литовської Республіки до обставин, що пом'якшують відповідальність, відносить діяння, яке вчинено на прохання потерпілого, стан якого безнадійний (п. 7 ч. 1 ст. 59), а до обставин, що обтяжують покарання – діяння, яке вчинено щодо особи, яка перебувала в безсилому стані внаслідок хвороби, каліцтва, старості або з інших причин, без її прохання (п. 6 ч. 1 ст. 60). Водночас ним передбачено відповідальність за допомогу в самогубстві важкохворому (ст. 134) [23].

З огляду на визначення сутності евтаназії як соціально-правового явища за-слуговує на увагу і досвід Нідерландів, де навмисне позбавлення життя людини за її явним та серйозним бажанням (ч. 1 ст. 293 Кримінального кодексу Нідерландів) і допомога в самогубстві або надання засобів для цього (ч. 2 ст. 294 Кримінального кодексу Нідерландів) є криміналізованими [24]. Водночас ці злочини не караються у випадку їх вчинення лікарем, який відповідає вимогам належної обережності та повідомляє про це муніципального коронера. Вимоги належної обережності означають, що лікар: а) переконався, що було добровільне та виважене прохання пацієнта, б) переконався в безнадійних і нестерпних стражданнях пацієнта, с) поінформував пацієнта про ситуацію, в якій він опинився, і про його перспективи, d) дійшов разом з пацієнтом висновку, що не було іншого розумного рішення для ситуації, в якій він опинився, e) проконсультувався

принаймні з одним іншим незалежним лікарем, який оглянув пацієнта та надав свій письмовий висновок стосовно вимог щодо належного догляду, зазначених у пунктах від а до d, та f) здійснив припинення життя або сприяв самогубству медичною допомогою (ст. 2 Закону Нідерландів про припинення життя на вимогу та допомогу в самогубстві) [25]. За таких умов евтаназія виступає як суто медична процедура, що здійснюється виключно лікарем і лише за медичними показами. До того ж такий досвід додатково підтверджує доцільність розмежування асистованого самогубства та евтаназії.

Аналіз українського законодавства та практики його застосування свідчить про таке. По-перше, у ст. 27 Конституції України закріплено: невід'ємність права на життя кожної людини; заборону свавільного позбавлення життя будь-якої людини; обов'язок держави захищати життя людини; право кожного захищати своє життя, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. По-друге, ст. 28 Конституції України визнає, що кожен має право на повагу до його гідності; ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам [26]. У розвиток цих конституційних положень Цивільний кодекс України закріплює, що фізична особа має невід'ємне право на життя (ч. 1 ст. 281); фізична особа не може бути позбавлена життя (абз. 1 ч. 2 ст. 281); забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (ч. 4 ст. 281) [27]. Основи законодавства України про охорону здоров'я зобов'язують медичних працівників надавати медичну допомогу у повному обсязі пацієнту, який знаходиться в невідкладному стані, та передбачають, що активні заходи щодо підтримання життя пацієнта припиняються у разі, якщо стан людини визначається як незворотна смерть (ч. 1 ст. 52), а також встановлюють пряму заборону для медичних працівників здійснювати евтаназію, яка визначається як навмисне прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань (ч. 7 ст. 52) [28]. Тобто особа, яка вчинила дії, що кваліфікуються як евтаназія, буде підлягати кримінальній відповідальності за ч. 1 ст. 115 (умисне вбивство без пом'якшуючих та обтяжуючих ознак) Кримінального кодексу України [29]. Водночас необхідно враховувати положення ч. 4 ст. 43 Основ законодавства України про охорону здоров'я, що закріплюють право пацієнта, який набув повної цивільної дієздатності і усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними, відмовитися від лікування. Останнє оцінюється деякими авторами як фактичне закріплення прихованої евтаназії (її пасивної форми) [30, с. 142]. Однак, щоб виключити можливість кваліфікації таких дій як убивство або ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139 Кримінального кодексу України), необхідно дотримуватися порядку, передбаченого частинами 3, 5 ст. 43 Ос-

нов законодавства України про охорону здоров'я, відповідно до якого у разі відмови пацієнта від лікування лікар має право взяти від нього письмове підтвердження, при неможливості його одержання – засвідчити відмову відповідним актом у присутності свідків, а у випадку, коли відмову дає законний представник пацієнта і вона може мати для пацієнта тяжкі наслідки, лікар повинен повідомити про це органи опіки і піклування.

Тривала дискусія навколо евтаназії мала своїм результатом умовний розподіл суспільства на два табори і відповідно формулювання ними відповідної аргументації «за» та «проти» її легалізації [див. зокрема: 31; 32 та інші]. Вбачається за недоцільне ще раз повторювати всі ці аргументи, однак беззаперечним видається, що в основі цих протилежних підходів лежить різне уявлення про життя, його внутрішню цінність, право на життя та автономію людини (її волі). До того ж не можна ігнорувати і медичну етику, роль лікаря, від відповідального та правильного рішення якого залежить доля не лише пацієнта, а і його близьких. Останнє зумовлює визнання в якості альтернативи евтаназії паліативної допомоги (паліативної хоспісної допомоги), тобто комплексу заходів, спрямованих на покращення якості життя пацієнтів усіх вікових категорій та членів їхніх родин, які зіткнулися з проблемами, пов'язаними із захворюваннями, що загрожують життю, а саме заходів щодо запобігання та полегшення страждань пацієнта через ранню ідентифікацію та оцінку симптомів, полегшення болю та подолання інших фізичних, психосоціальних і духовних проблем (ч. 1 ст. 35⁴ Основ законодавства України про охорону здоров'я). Як зазначають окремі дослідники, відповідно до сучасних стандартів паліативна допомога має забезпечити чотири обов'язкові складові: 1) медичну, тобто адекватний контроль хронічного больового синдрому та оптимальну медичну допомогу у термінальному періоді життя і професійний догляд інкурабельних (тобто невиліковних) пацієнтів; 2) психологічну, що спрямована на зменшення відчуття страху і тривоги, контроль депресивних станів і стресу у паліативних пацієнтів та їх рідних, а також заходи щодо запобігання синдрому професійного / емоційного вигорання у персоналу, що надає таку допомогу; 3) соціальну, тобто матеріальну підтримку сім'ї хворого, правове консультування та допомогу у оформленні документів, побутові та ритуальні послуги тощо; 4) духовну, що здійснюється священнослужителями різних релігій та конфесій відповідно до побажань і потреб паліативного хворого [33]. І однією з основних засторог противників легалізації евтаназії є те, що це зашкодить розвитку паліативної медицини, пошуку нових засобів полегшення страждань та медичним реформам у цій сфері.

Так, досліджуючи етико-правові аспекти легалізації евтаназії, О. В. Пасечник виокремила дві основні стратегії щодо її застосування у законодавчій традиції країн: 1) визнає активну евтаназію як допустиму медичну практику та має

на меті звільнити лікарів від кримінальної відповідальності за діяння, яке за інших обставин карається; 2) заснована на правах і спрямована на розвиток, провокує соціальну та правову реформу, стверджуючи, що людина має обмежене право закінчити життя за допомогою лікаря. На її думку, модель, яка намагається легалізувати активну евтаназію є менш успішною в проведенні реформ [34, с. 86]. Однак досвід країн з доволі розвиненою системою паліативної допомоги свідчить про наявність запитів щодо евтаназії пацієнтів таких відділень, навіть в умовах законодавчої заборони на її проведення [35]. Не припиняються дискусії щодо розвитку паліативної допомоги та евтаназії і у країнах, де легалізована активна форма останньої [36]. Сучасні дослідження в цій сфері не дають підстав для однозначного висновку, що легалізація евтаназії виступає в якості головної перешкоди на шляху розвитку паліативної медицини, і водночас окреслюють коло проблем, без вирішення яких легалізація евтаназії не досягне мети, а створить умови для зловживання цим правом [37]. Водночас М. В. Калашлінська розглядає паліативну допомогу як право людини на гідність в кінці життя (на гідне закінчення свого життєвого шляху), що включає відсутність страху, болі та самотності. На її думку, «така допомога ґрунтується на повазі до неповторних індивідуальних особливостей кожної людини, яка має власну унікальну історію, соціальне оточення та культуру» і «проявляється в наданні найкращої та найсучаснішої медичної допомоги, щоб дати людям кращі шанси на повноцінне життя» [38, с. 77]. За такого підходу евтаназія може розглядатися виключно в якості останнього засобу, коли всі інші наявні засоби не здатні забезпечити гідність життя людини, подовжуючи її страждання.

Висновки. Важко знайти баланс (ту саму «*aurea mediocritas*»), коли на одній чаші ваг святість життя як внутрішня цінність людського існування, а на іншій – автономія людини та її право на прийняття рішення щодо власного життя. Водночас ще важче уявити стан людини, яка переживає безкінечний біль і внутрішню боротьбу між найсильнішим інстинктом – інстинктом виживання та бажанням припинити страждання, які позбавляють відчуття власної гідності, а життя – сенсу. Аналіз сучасних підходів до евтаназії дає підстави для її розуміння як прискореної смерті за медичними показами, що виражається в умисній дії лікаря з метою припинення страждань невиліковно хворого пацієнта, яка здійснюється із суворим дотриманням вимог законодавства. Видається, що такий підхід не лише охоплює основні сутнісні характеристики евтаназії, а саме: законність, наявність медичних показів, умисний характер дії, альтруїстична мета – позбавлення особи страждань, здійснення виключно лікарем, чітке дотримання процедури, а й дає змогу відмежувати евтаназію від споріднених понять (зокрема асистованого самогубства) та кримінально-караних діянь (насамперед умисного вбивства). Ці теоретичні положення не дають однозначної відповіді щодо

доцільності / недоцільності легалізації евтаназії, однак досвід інших країн зумовлює конкретні завдання, які потребують першочергового вирішення. По-перше, необхідно створити сучасну систему паліативної допомоги та інформувати населення про ті можливості, які вона надає. По-друге, у процесі громадських обговорень необхідно фокусувати увагу суспільства на моделі поєднання (а не протиставлення) паліативної допомоги та евтаназії, що дасть змогу переключити увагу суспільства з альтернативи «страждання або смерть як позбавлення від страждань» на альтернативу «належний догляд як гідне продовження життя або смерть як припинення життя». По-третє, у випадку суспільного схвалення легалізації евтаназії необхідно розробити чіткі законодавчі процедури та критерії, які б не передбачали подвійного або розширювального тлумачення. Правові механізми повинні діяти так, щоб не лише запобігти будь-яким зловживанням у цій сфері, а й сформуванню сприйняття суспільством евтаназії виключно як останнього засобу для невиліковних пацієнтів, життя яких перетворилося на «тортури». Беззаперечно, це вимагає зваженої державної політики, спрямованої на розвиток медицини, фінансування медичних досліджень у сфері подолання хвороб та підвищення якості життя пацієнтів.

Список використаних джерел

1. Radovan M. On Life and Death: In Search of Meaning. 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/343282595_On_Life_and_Death_In_Search_of_Meaning
2. Bedau H. The Right to Life. *The Monist*. 1968. Vol. 52(4). P. 550–572. DOI: 10.5840/monist196852424.
3. Стаднік І. В., Стаднік Є. А. Право людини на життя в контексті прав жінок: медико-правові аспекти. *Social, legal and management aspects of healthcare development: problems, prospects, world experience: collection of materials of the international scientific and practical conference (Lloret de Mar, February 05 2021) / under common line A. H. Aleksieiev*. Lloret de Mar: ЗДМУ, 2021. P. 136–139.
4. Coleman C. Assisted suicide: Paul Lamb renews bid for right to die. *BBC*. 7 May 2019. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-48184199>
5. Куренкова О. Право на життя і відмову від нього. Як у світі змінюється ставлення до евтаназії і чи легалізують її колись в Україні. *hromadske*. 10 серпня 2021 р. URL: <https://hromadske.ua/>
6. Harker J. 34-year-old woman who plans to die by euthanasia today has one final hope about her death. *LAD Bible*. 25 April 2024. URL: <https://www.ladbible.com/news/health/woman-plans-euthanasia-34-year-old-860675-20240425>
7. Subramanya R. I'm 28. And I'm Scheduled to Die in May. *The Free Press*. 1 April 2024. URL: <https://www.thefp.com/p/im-28-and-im-scheduled-to-die>
8. Britannica. The Editors of Encyclopaedia. «euthanasia». *Encyclopedia Britannica*. 23 Apr. 2024. URL: <https://www.britannica.com/topic/euthanasia>
9. Остапенко В. М., Лантух І. В., Лантух А. П. Евтаназія та самогубство: медико-соціальний дискурс. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2021. Т. 25. № 1. С. 107–112.

10. Phatak S., Phatak A. Euthanasia: Past, Present and Future. *Journal of Clinical and Diagnostic Research*. 2020. Vol. 14(11). P. J101–J103. DOI: 10.7860/JCDR/2020/46210.14217.
11. The works of Francis Bacon / Collected and edited by J. Spedding, R. L. Ellis, D. D. Heath. Vol. IX. Being translations of the philosophical works. Vol. II. Boston: Houghton, Mifflin and Company. The Riverside Press, Cambridge, 1882. 479 p. URL: <https://archive.org/details/worksfrancisbaco09bacoiala/mode/1up>
12. Запорожченко А. О. «Евтаназія» та «Право померти легко та гідно»: квінтесенція термінів та їх співвідношення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 3(6). С. 26–36.
13. Besirevic V. The Discourses of Autonomy in International Human Rights Law: Has the Age of a Right to Die Arrived? *Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Cerio*. 2008. № 62/63. P. 19–34.
14. Мерник А. М., Нечипоренко С. М. Право-біоетичний характер інституту евтаназія як одного з основоположних елементів прав людини іv покоління. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 46–49.
15. Forms of euthanasia. *BBC*. URL: <https://www.bbc.co.uk/ethics/euthanasia/overview/forms.shtml#>
16. Euthanasia: the silent request for becoming rest in peace / K. Dholwani, K. Nandi, A. Chakraborty, D. J. Sen, D. Saha. *World Journal of Pharmaceutical and Medical Research*. 2021. Vol. 7(10). P. 283–290.
17. Шевченко О. С. Право на життя: медичні аспекти. *Право на життя: європейські стандарти та українські реалії: збірка статей* / О. Грабовська, М. Ясеновська, Г. Христова, О. Смірнова, О. Рогова, О. Шевченко, О. Букалов, О. Кочемировська, І. Абдурахманова, В. Лавриненко. Харків, 2007. С. 71–88.
18. Trejo-Gabriel-Galán J. M. Euthanasia and assisted suicide in neurological diseases: a systematic review. *Neurologia*. 2024. Vol. 39(2). P. 170–177. DOI: 10.1016/j.nrleng.2024.01.007.
19. Vohra S. J. Bridging Life and Death: Legal Perspectives on Euthanasia and Assisted Suicide. *The Legal Quorum*. 3 February 2024. URL: <https://thelegalquorum.com/bridging-life-and-death-legal-perspectives-on-euthanasia-and-assisted-suicide/>
20. Hurst S. A., Mauron A. Assisted suicide and euthanasia in Switzerland: allowing a role for non-physicians. *BMJ*. 2003. Vol. 326(7383). P. 271–273. DOI: 10.1136/bmj.326.7383.271.
21. Steck N., Junker C., Zwahlen M. For the Swiss National Cohort Increase in assisted suicide in Switzerland: did the socioeconomic predictors change? Results from the Swiss National Cohort. *BMJ Open*. 2018; 8. e020992. DOI: 10.1136/bmjopen-2017-020992.
22. Beriozovas O., Avižienė G. Institute of Euthanasia: Between a Person's Right to Life and the Right to a Dignified Death: Problems and Challenges in the Implementation of Human Rights of Choice in Lithuania. *Acta prosperitatis*. 2023. Vol. 14(1). P. 31–36. DOI: 10.37804/1691-6077-2023-14-31-36.
23. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas: Patvirtintas 2000 m. rugsėjo 26 d. Įstatymu № VIII-1968. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.111555>
24. Van Strafrecht W. Gegeven te 's-Gravenhage, den 3den Maart 1881. Uitgegeven den vijfden Maart 1881. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001854/2024-01-01#BoekTweede>
25. Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding: Wet van 12 april 2001. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0012410/2021-10-01/#inklapbaar-slotformulier-en-ondertekening>
26. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1 (спеціальний випуск). С. 15. Ст. 2598. (Із змінами).
27. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356. (Із змінами).

28. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19. (Із змінами).
29. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. (Із змінами).
30. Щербак С. В., Козодав М. Ю. Евтаназія у кримінально-правовій науці. *Приватне та публічне право*. 2021. № 4. С. 140–145.
31. Nafziger J. A. R. The Law and Bioethics of End-of-Life Decisions. *The American Journal of Comparative Law*. 2022. Vol. 70. Issue Supplement 1. P. i394–i416. DOI: 10.1093/ajcl/avac013.
32. Stone L. Euthanasia: Examining the Controversy and Ethical Dilemmas Surrounding End-of-Life Choices. *Journal of Community & Public Health Nursing*. 2023. Vol. 9(6). P. 426. DOI: 10.4172/2471-9846.1000426.
33. Губський Ю. І., Царенко А. В. Паліативна допомога та евтаназія: медико-соціальні, біоетичні, правові аспекти. *Новини медицини та фармації*. 2017. № 10(622). URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/45103>
34. Пасечник О. В. Етико-правові аспекти легалізації евтаназії у сучасному світі. *Публічне право*. 2022. № 1(45). С. 81–89.
35. Understanding why patients request euthanasia when it is illegal: a qualitative study in palliative care units on the personal and practical impact of euthanasia requests / D. Leboul, A Bousquet, A. Chassagne, F. Mathieu-Nicot, A. Ridley, E. Cretin, F. Guirimand, R. Aubry. *Palliative Care and Social Practice*. 2022. Vol. 16. DOI: 10.1177/26323524211066925.
36. Frames and counter-frames giving meaning to palliative care and euthanasia in the Netherlands / B. van Gorp, G. Olthuis, A. Vandekeybus, J. Gorp. *BMC Palliat Care*. 2021. Vol. 20(79). DOI: 10.1186/s12904-021-00772-9.
37. Voluntary Assisted Dying / Euthanasia: Will This Have an Impact on Cancer Care in Future Years? / J. Philip, B. Le, C. la Brooy, I. Olver, I. Kerridge, P. Komisaroff. *Current Treatment Options in Oncology*. 2023. Vol. 24(10). P. 1351–1364. DOI: 10.1007/s11864-023-01126-8.
38. Калашлінська М. В. Політико-правові проблеми надання паліативної допомоги інкурабельним хворим в Україні. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. 2019. № 4. С. 73–78. DOI: 10.31558/2617-0248.2019.4.12.

Sofiia Nechytailo, Iryna Stadnik. Euthanasia as a Social And Legal Phenomenon

The article is devoted to the study of current issues of euthanasia as a socio-legal phenomenon. Modern trends in the development of human civilization and the ensuring the human rights and freedoms not only actualized the question of the essence of euthanasia, but also caused the need for their additional theoretical understanding and a higher level of certainty in the context of the prospects for its legalization. The aim of the article is to generalize the main approaches to euthanasia, the positions «for» and «against» its legalization and to determine its socio-legal essence on this basis. An analysis of the main approaches to the definition of the concept of euthanasia and its main types was carried out. The experience of foreign countries in terms of the legalization/prohibition of euthanasia (in particular, Lithuania, the Netherlands) was studied, as well as the legislation of Ukraine, which regulates these relations, was analyzed. Particular attention is paid to determining the role of palliative care and its connection with euthanasia. On the basis of the conducted analysis, it was concluded that euthanasia is the acceleration of death for medical reasons, which is expressed in the deliberate action of a doctor with the aim of ending the suffering of a terminally ill patient, which is carried out in strict compliance with the requirements of the law. The main essential characteristics of euthanasia, which distinguish it from related concepts (in particular, assisted suicide) and criminally punishable acts (primarily, intentional murder), are highlighted, namely: legality, presence of medical indications, intentional nature of the action, altruistic goal – to relieve

a person of suffering, carrying out exclusively by a doctor, strict adherence to the procedure. Specific tasks are outlined that require a priority solution when solving the issue of legalizing euthanasia. It is noted that legal mechanisms should not only prevent any overuse in this area, but also shape society's perception of euthanasia exclusively as a last option for terminally ill patients.

Keywords: *euthanasia, murder, assisted suicide, medically hastened death.*

УДК 347.12-053.4/.67:004.056
DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.8

Павленко Микола Володимирович,
кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0009-0002-8458-5212

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ ВІД ШКІДЛИВОГО ВПЛИВУ ІНТЕРНЕТУ

У статті проаналізовано окремі суспільно-політичні проблеми, пов'язані зі стрімким розвитком інформаційних технологій в Україні, що спричинили появу низки глобальних викликів у сфері інформаційної безпеки держави. Висловлено думку, що найуразливішим об'єктом впливу сучасного інформаційного середовища є свідомість дітей та молоді.

Звертається увага на дисбаланс між експоненціальним зростанням обсягу інформаційного продукту і наявними засобами правового захисту особи від згубного впливу інформаційного контенту, насамперед продуктивної частини населення – людей молодого та середнього віку.

Констатовано відсутність закону, який би урегулював захист молодого покоління від шкідливого впливу інтернету. Наголошується на актуальності нормативно-правового закріплення інституту інформаційної гігієни як складника інформаційної безпеки держави. Виявлено основні тенденції правового регулювання інформаційної безпеки й інформаційної гігієни дітей та молоді у країнах із розвинутою ринковою економікою. До них можна віднести: розвиток превентивного підходу; формування правових засад споживання інформаційного продукту; створення правових передумов для соціального діалогу державних інститутів із транснаціональними корпораціями власниками глобальних інтернет-ресурсів та соціальних мереж і впровадження юридичної відповідальності останніх за протиправний зміст контенту або його використання з протиправною метою.

Наголошено, що регуляторні новації країн західного світу у сфері інформаційно-комунікаційних технологій переслідують гуманістичні цілі та орієнтовані на захист цифрових прав дітей та молоді, які є найбільш вразливим сегментом інтернет-середовища.

Зроблено застереження про необхідність напрацювання правових запобіжників, що унеможливлуватимуть використання правил інформаційної гігієни для цілей цензури, а відтак і обмеження особи у реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, що є важливим в умовах розвитку сучасного цивілізованого суспільства та держави.

Ключові слова: *інформаційне право, інформаційна політика, інтернет, інформаційні загрози.*

Постановка проблеми. В умовах правового режиму воєнного стану інформаційна безпека держави як складник її національної безпеки згідно зі статтею 3

Закону України «Про національну безпеку України» набула особливого значення [1]. Збройна агресія російської федерації (далі – рф) проти України розгорнулася на тлі її багаторічної гібридної війни проти України, інструментом якої нерідко були ворожі інформаційно-психологічні операції (далі – ІПСО). Російські інформаційні «вкиди» й зараз створюють суттєву загрозу безпеці національного інформаційного простору, а також у руйнівний спосіб впливають на інформаційний контент закордонних держав, шляхом масованого розповсюдження фейкових новин, розгортання інформаційних провокацій з метою ослаблення міжнародної підтримки України в цьому конфлікті.

Успіхи панівної верхівки рф у реалізації внутрішньополітичного проекту інформаційного концтабору за прототипом Оруеллівського літературного твору «1984» відкрили ще одну грань поняття «інформаційна війна», конститутивною ознакою якої є дегуманізація (розлюднення) людської спільноти – від локальної соціальної групи до масштабів нації, народності. Методи й способи інформаційного впливу, апробовані російським авторитарним режимом на власному піддослідному населенні, нині активно застосовуються через підконтрольні структури та агентуру впливу в інформаційному просторі України й країн союзників. Масштаби та напрями такого впливу варіюються за територіальним, суб'єктивним, тематичними критеріями, однак мета здебільшого залишається незмінною: нав'язування думки про унікальність російського народу та виняткової історичної місії його політичних лідерів у боротьбі з химерами всесвітнього зла у вигляді відродження нацизму, розповсюдження гей-пропаганди, «західного» способу життя тощо. Приміром, російські ІПСО, інфільтровані в медіасередовище України, покликані викликати збурення в суспільстві, створити панічні настрої, підірвати довіру населення до владних інституцій. У західному ж суспільстві інформаційні технології країни-агресора націлені на формування ворожого ставлення до України або прищеплення байдужості електоральним масам в оцінках подій, що відбуваються в нашій країні, а також формування негативних соціальних стереотипів щодо громадян України, які отримали прихисток у країнах ЄС. Ілюстрацією ефективності таких інформаційних операцій може бути динаміка змін суспільних настроїв населення країн ЄС та США у сприйнятті та оцінці подій 2022–2024 рр. в Україні, на які істотно впливає фейковий медіаконтент російського походження, а також інші маніпулятивні засоби впливу на суспільну думку. Відтак інформаційні спецоперації російської федерації становлять для України екзистенційну загрозу, що вимагає посилення спільного опору державних інститутів і громадянського суспільства.

Враховуючи динамічні зміни безпекового середовища України, що зазнає систематичних атак воєнного та гібридного характеру з боку рф, проблеми забезпечення інформаційної безпеки набули неабиякої гостроти та нині входять

до переліку пріоритетних об'єктів правового захисту з боку держави. Водночас, як свідчить правозастосовна практика органів державної влади, їхніх посадових осіб, а також уповноважених державою суб'єктів, праворозуміння інформаційної безпеки України як складової частини національної безпеки України, підпорядковане концепції достовірності / недостовірності інформації та її шкідливого впливу на суверенітет, територіальну цілісність, демократичний конституційний лад та права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації. Саме у такому значенні розкривається зміст досліджуваного поняття в Указі Президента «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 15 жовтня 2021 р. «Про Стратегію інформаційної безпеки» від 28.12.2021 № 685/2021 [2], Законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства на 2007–2015 роки» [3] тощо. Проте таке тлумачення не враховує позаправові зв'язки поняття «інформаційна безпека» з суспільними явищами та процесами, що з'явилися одночасно з віхою мобільних комунікативних технологій. Так, ці виклики сучасності наразі поступаються гостроті та небезпеці загроз, зумовлених агресивною політикою російської федерації у сфері інформаційної безпеки, але з кожним днем накопичують «вибухову» силу, здатну спричинити суспільні потрясіння в майбутньому. Концентрованим виразом неоднозначного впливу інформаційно-технологічних новацій на людство є наслідки розповсюдження смартфонів (з англ. *smart* – «розумний» та *phone* – «телефон») та інших подібних пристроїв з функцією приєднання до інтернету. Перетворення сучасних смартфонів на обов'язковий побутовий предмет істотно вплинуло на характер і зміст соціальних відносин людської спільноти. Сприйняття такого технічного пристрою лише як речі, що перебуває у цивільно-правовому обігу, або крізь призму його функціональних властивостей, занадто звужує межі правового аналізу смартфона в системі сучасних інформаційних правовідносин. Навіть більше, революційні технології, втілені у конструкції зазначеного приладу й приладів з функцією доступу до інтернету, впливають на психофізіологічні механізми свідомості людини. Мобільні телефони, початково задумані розробниками як засоби комунікації між абонентами без прив'язки до місця їхнього конкретного перебування, витіснили функцію міжособистісного спілкування на другорядні позиції. Перегляд вебсторінок, доступ до соціальних мереж, використання ігрових застосунків, слухання аудіо-, відеоконтенту, застосування їх як засобів навігації, укладання договорів, ідентифікації особи, врешті, використання цифрового застосунку «Дія» («держава в смартфоні») перетворили мобільний телефон на невіддільний атрибут життя сучасної людини. Згідно з підсумками соціопитування, 84 % користувачів вважають, що наявність таких технічних пристроїв є неодмінною умовою їхнього біологічного існування [4]. Водночас нестримний розвиток технологій мобільного зв'язку відбувається паралельно з накопичен-

ням у різноманітних базах даних інформації про людину від моменту народження та поповнюється в міру її активності в публічному житті й соціальних мережах. Смартфон, як пристрій, що підтримує функціонування актуальних цифрових застосунків глобальної мережі Інтернет, забезпечує синхронність і оперативність процесу формування цифрового досьє на людину.

Молоде покоління людства належить до найактивніших користувачів технологічних ноу-хау, зокрема акумульованих у сучасному смартфоні, та є особливо вразливим від супутніх загроз цифровізації суспільства. Згідно з даними дослідницького центру «Pew Research Center», опублікованих понад 10 років тому, 95 % молоді у США користувалося інтернетом, а 74 % підлітків у віці від дванадцяти до сімнадцяти років – користувачі мобільного інтернету, отримують доступ до онлайн-світу завдяки мобільним телефонам та планшетам [5]. Якщо застосовувати еволюційні характеристики інформаційного суспільства, розроблені Андрестом Індсетом, то нині людство перебуває у фатальному (згубному) інформаційному суспільстві, властивістю якого є масове поширення фейкових новин та маніпуляцій [6]. У такому контексті проблема розроблення і впровадження нормативно-правового регулювання інформаційної або цифрової гігієни молодого покоління набуває особливої ваги.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Зазначимо, що у вітчизняній юридичній науці з'являється дедалі більше наукових розробок, присвячених питанням інформаційної безпеки, тематика яких зумовлює науковий дискурс із широкого кола питань: від інформаційних прав людини та засобів їх захисту до обґрунтування концепції «цифрових прав людини» та визначення правового статусу штучного інтелекту. З новітніх наукових розробок виділимо низку праць вітчизняних фахівців, серед яких В. М. Абакумов, І. В. Арістова, К. І. Беляков, О. О. Золотар, Б. А. Кормич, Т. А. Перун, С. М. Правдюк, Н. А. Савінова, Д. В. Сулацький, О. О. Тихомиров та інші.

Метою статті є вивчення проблем розробки правової моделі інформаційної безпеки дітей та молоді під час користування мережею Інтернет, а також впровадження правил інформаційної гігієни у середовищі молодого покоління задля забезпечення балансу між можливістю індивіда користуватися своїми інформаційними правами за умови мінімізації ризиків споживання шкідливого інформаційного контенту й формування так званої цифрової залежності (медіазалежності).

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство не дарма називають інформаційним, темпи створення ним інформаційного продукту вражають. Кожні десять хвилин сучасне людство генерує обсяг інформації, який відповідає обсягу попередніх 10 тисяч поколінь людських істот [7]. Цифрові пристрої не лише накопичують всеосяжні дані про людину, зберігаючи їх у хмарних сервісах, але і є засобом поширення інформації про неї й зазвичай без згоди останньої. Активні

й пасивні форми взаємодії людини та інформаційних технологій насамперед стимулюються фінансово-економічними інструментами. Відомо, що капіталізація більшості сучасних інформаційних продуктів залежить від двох основних факторів: масштабування операцій в інформаційному просторі (формування пошукових запитів, кількість перегляду/прослуховування певного контенту, зберігання певного обсягу інформації тощо) і залученості користувачів в інформаційні потоки. Вищезазначені обставини наповнили новим змістом процес пошуку інформації сучасною людиною. На відміну від доінформаційної епохи, коли потреба в отриманні інформації підпорядковувалась конкретним цілям та завданням, тепер інформація споживається заради інформації. Час та увага людини, витрачені на споживання контенту, нині є основним виробничим ресурсом ІТ-корпорацій.

Технології нескінченного скролінгу (від англ. *scrolling*), розроблені й впровадженні мегакорпораціями на кшталт Facebook, Instagram, Google, призвели до появи нової парадигми інформаційних правовідносин. Нині носії інформації набули нетипових юридичних властивостей квазісуб'єкта правовідносин. Показовою ситуацією щодо сказаного є резонансна подія 2017 р. у діяльності соціальної мережі Facebook, керівництво якої було вимушене вимкнути чат-боти компанії, що винайшли нову мову і розпочали «спілкування» між собою [8]. Подібні інциденти траплялися й у виробничому секторі економіки, у технологічних циклах яких використовуються інформаційні продукти. З огляду на це у науковій спільноті активно ведеться дискусія щодо наділення штучного інтелекту правосуб'єктністю [9, с. 179–195]. Глибина проникнення інформаційних технологій у життя і навіть свідомість людини перевершила найсміливіші прогнози футурологів. Події сьогодення, на кшталт успішного експерименту з імплантацією в мозок людини мозкового чипа «Neuralink», є достатньо вагомими стимулами для перегляду усталених поглядів правознавців на поняття правосуб'єктність, межі приватності тощо [10]. Тому, враховуючи глибину проникнення інформаційних технологій у життя суспільства, а також значення інтернет-ресурсів у житті та комунікації молоді, питання дотримання нею інформаційної гігієни під час подорожування безкрайними просторами глобальної інформаційної мережі є надзвичайно актуальними.

В енциклопедичній науковій літературі термін «гігієна» (від грец. *ὑγιένος* – «здоровий») тлумачиться як наука, що вивчає вплив факторів довкілля на здоров'я, працездатність і тривалість життя людини та розробляє заходи оздоровлення умов її життя і праці [11]. Подібний підхід до праворозуміння поняття гігієни застосовується у вітчизняних нормативно-правових актах, що регламентують відносини у сферах охорони праці, охорони здоров'я та безпеки харчування тощо [12].

З огляду на особливості суспільних відносин, опосередкованих інформаційно-комунікативними технологіями, очевидно, що стандартні погляди на поняття «гігієна» як компонент інформаційної безпеки, за винятком безумовного впливу означеного фактора на здоров'я, працездатність, життя людини, потребують перегляду. Перші кроки у цьому напрямі вже були зроблені, але мали локальні цілі – поліпшення освітнього процесу в системі загальної середньої освіти. Йдеться про проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони використання мобільних телефонів та інших пристроїв, що мають підключення до Інтернету та не створення перешкод для отримання освіти іншими здобувачами освіти» від 22.10.2020 № 2792 [13]. І з назви, і зі змісту вищезазначеного законопроєкту вбачається домінування норм-заборон, що, на нашу думку, нівелює регулятивні функції права. Водночас порушені в зазначеному законопроєкті питання є актуальними, оскільки безпосередньо стосуються інформаційної безпеки молоді як найбільшого споживача контенту. Дійсно, держава та суспільство залишаються пасивними спостерігачами лавиноподібного процесу споживання сучасною молоддю непродуктивної (шкідливої) інформації. Інститут сім'ї через багато чинників також не може виконати в повному обсязі превентивні функції запобігання впливу негативної інформації або її надмірної кількості на свідомість та поведінку малолітніх і неповнолітніх. Освітній омбудсмен України, як постійний учасник дискусії щодо впливу смартфона на освітній процес, також дотримується концепції заборон та обмежень фізичного користування цим технічним пристроєм [14]. Натомість питання інформаційної гігієни розглядається як складник психологічної підтримки молоді у формі рекомендацій [15].

В умовах правового режиму воєнного стану подальша полеміка державних і суспільних інституцій про встановлення принципів і порядку використання мобільного телефона в освітніх установах втратила сенс. Адже очевидно, що мобільний зв'язок є насамперед засобом комунікації батьків і дітей в умовах постійної загрози ракетних та бомбових ударів по населених пунктах. До того ж надмірна, так би мовити, зосередженість суб'єкта правозастосування на речових аспектах мобільного телефона та інших пристроїв, що забезпечують підключення до інтернету, виводять за межі правового регулювання інформаційний контент та інформаційні технології як предмет правовідносин. Вивчення досвіду іноземних країн засвідчує аналогічний (локальний) підхід їх законодавців до проблем інформаційного впливу мобільних терміналів, а точніше – їх використання в освітніх закладах. Наприклад, Францію та Швецію традиційно згадують як країни, в яких на законодавчому рівні закріплена заборона на користування мобільними телефонами у закладах освіти. Низка країн на кшталт Німеччини, Польщі й Великої Британії рішення про заборону чи дозвіл користування мобіль-

ними телефонами відносять до дискреції адміністрації шкіл. Певні особливості має законодавче регулювання користування мобільним телефоном у Федеративній Республіці Німеччина, правила якого встановлює кожна окрема федеральна земля. В окремих федеральних землях навіть санкціоноване вилучення смартфона як предмета, що створює перешкоди освітньому процесу.

Найбільше уваги питанню інформаційної безпеки, зокрема її аспекту, як-от протидія цифровій залежності, приділено представниками сфери охорони здоров'я. Можемо спостерігати стійкі міжнародні тенденції у пошуках так званого рецепта подолання інформаційної залежності й блокування шкідливого (небезпечного) контенту, що включає і рекомендації правового характеру, переважно під егідою захисту інтересів споживачів. Одним із таких документів став проєкт звіту Комітету Європарламенту з питань внутрішнього ринку та захисту прав споживачів від 19.07.2023 № 2023/2043 (INI) [16]. Автори вищезазначеного документа оперують статистичними даними, що ілюструють поглиблення цифрової залежності молодого покоління. На думку доповідачів, поява такого виду залежності перебуває у причинно-наслідковому зв'язку з недобросовісними діями корпорацій, у власності яких знаходяться соціальні мережі. Зі змісту досліджуваного документа вбачається, що висловлені Комітетом Європарламенту пропозиції щодо подолання цифрової залежності використовують аналогії зі сфери боротьби з тютюновою залежністю. Водночас відповідальність за появу явища цифрової залежності покладається на власників соціальних мереж. З концептуальних пропозицій авторів цитованого документа виділимо формулювання нового підвиду інформаційних прав – «права не турбувати». Йдеться про припинення використання продавцями інформаційних продуктів технології нагадування, яка є найвідчутнішим подразником для особи. Вважаємо такий підхід до розв'язання означеної проблеми цілком виправданим і раціональним.

Отже, еволюція світогляду європейських законодавців у сприйнятті проблеми інформаційної безпеки споживачів інтернет-інформації перетворює на реальність появу правового механізму його регулювання. Якщо рухатися у фарватері розробок Європарламенту, то найважливішою ланкою у правовому механізмі інформаційної безпеки має стати інститут юридичної відповідальності власника соціальної мережі за використання технологічних засобів, що сприяють втягванню споживача у неконтрольований перегляд контенту і, звісно, пасивне ставлення цих суб'єктів до поширення шкідливого (небезпечного) контенту. Основні способи й методи впливу соціальних мереж на свідомість користувача відомі, а отже, ці відомості слугують емпіричною основою для впровадження правових критеріїв протиправних дій, що містять ознаки зловживань з боку продавців інформації. Як вже зазначалося, до потенційного переліку можуть входити технології нагадування, які відкрито або приховано привертають увагу особи. Те саме

стосується і функцій нескінченної прокрутки та автоматичного відтворення контенту. Алгоритми шкідливого впливу на споживачів інформації включають і традиційні прийоми, властиві для ігрової індустрії, наприклад, шляхом «прив'язування» користувача до певної програми або вебресурсу за допомогою короткострокових стимулів, заохочень і винагород: лайки, емодзі, схвальні відгуки тощо.

Цифрова залежність молоді стала головним чинником змін кримінологічних характеристик сучасної злочинності. Масштабність і серйозність такої проблеми усвідомлюють не лише європейські законодавці, але й законотворці США. На цьому тлі знаковим видається слухання юридичного комітету Сенату США власників провідних соціальних мереж: Meta, TikTok, Snap, що відбулися 31.01.2024. Під час цього заходу оприлюднено приголомшливі дані про 36 мільйонів скарг, поданих потерпілими та їхніми представниками на соціальні мережі, пов'язані з сексуальним насильством щодо дітей [17]. Алгоритми технологічних компаній, за якими працюють соціальні мережі, активно експлуатують злочинний світ. Тягар юридичної відповідальності за скоєні кримінальні правопорушення покладалася на безпосередніх винуватців у вчиненні злочинів або користувачів, які розміщують шкідливий контент. Очевидно, що такий стан не сприяє формуванню почуття соціальної відповідальності у власників сайтів і сервісів. Власне, теза про безвідповідальність так званих інформаційних транснаціональних корпорацій є спільним наративом у тяглій дискусії державних інститутів розвинених країн.

Закономірним на цьому тлі видається перегляд концепції юридичної відповідальності у цифровому світі, ініційований Сенатом США в межах розгляду законопроектів «Про безпеку дітей в інтернеті» (Kids Online Safety Act). Цей законопроект встановлює вимоги щодо захисту неповнолітніх від шкідливого контенту в інтернеті. Однією з новацій аналізованого акта є виділення спеціального суб'єкта – великих вебресурсів за критеріями доходу, зайнятості й кількості користувачів. Вперше предметом правового регулювання має стати спосіб використання алгоритмів інтернет-платформи. У разі прийняття цього закону споживач інформації отримає право доступу до версії інтернет-платформи, що не використовує алгоритми, орієнтовані на дані користувача, тобто функціонує за принципом штучного втягування особи в інформаційний потік. Законопроектом впроваджується спеціальний орган для надання консультацій щодо реалізації законопроектів. Він також вимагає вказівок щодо дослідження ринку та продукту, зосередженого на неповнолітніх, і оцінки варіантів перевірки віку користувача. Ще одним свідченням фундаментального підходу американського законодавця у розв'язанні проблем шкідливого інформаційного впливу на молодь є положення законопроектів «Про безпеку дітей в інтернеті», яке зобов'язує Федеральну торгову комісію (орган, якому буде делеговане примусове виконання майбут-

нього закону) укласти договір з Національною академією наук США. За задумом законодавця, ця наукова установа вивчатиме різноманітні ризики користування дітьми соціальними мережами та онлайн-платформами. Об'єднання зусиль законодавця та науковців гарантує синергетичний ефект у подоланні цифрової залежності та негативного інформаційного впливу на молодь. Прикметно, що з моменту появи цієї проблеми та до усвідомлення її значимості законодавцем негативні інформаційні впливи були виявлені й досліджені представниками медичної науки, насамперед психологами та соціологами.

Розвиток вчення про інтернет-залежність в Україні відбувався в аналогічній послідовності. Одним зі знакових наукових досліджень із цієї теми стала праця Національного інституту стратегічних досліджень у 2011 р. під назвою «Інтернет-залежність як новий феномен сучасного світу: сутність і проблеми», в якій на основі узагальнення практики іноземних країн сформульовані медичні аспекти цієї проблеми [18, с. 8–40].

На нашу думку, прийняття у США закону «Про безпеку дітей в інтернеті» стане важливою віхою у становленні та розвитку інформаційного суспільства і сприятиме його переходу до стадії освіти та знань. Україна як частина глобального світу, на який істотно впливають політико-правові процеси, що відбуваються у США, також відчує законодавчі зміни цієї країни у сфері захисту молодого покоління від інформаційних небезпек. Нагадаємо, що головні офіси більшості ІТ-гігантів переважно сконцентровані у США.

Цілеспрямований рух до скасування так званого капіталізму наглядно, розпочатий у країнах західного світу, істотно поліпшить стан інформаційної безпеки в інтернет-середовищі [19, с. 167]. Найвний міжнародний досвід може бути успішно використаний в Україні й слугувати емпіричною основою для вдосконалення нормативно-правового регулювання у зазначеній сфері, відповідно до завдань, визначених Законом України «Про національну безпеку України».

На нашу думку, вже назріла потреба у прийнятті Верховною Радою України аналогічного закону «Про безпеку дітей та молоді в інтернеті». Водночас потрібно зважувати, що розроблення такого нормативно-правового акта продукує істотні ризики у реалізації особою права на отримання інформації в обсязі, гарантованому Конституцією України й міжнародно-правовими актами. Свобода вибору онлайн-сервісів на інформації, доступ до інтернету, доступність і надійність цифрових технологій вмонтовані в сучасну систему прав людини. Двадцять років третього тисячоліття ознаменувалися прийняттям знакових міжнародно-правових актів, що забезпечили юридичне закріплення інформаційних прав людини: Португальська хартія прав людини в цифрову епоху 2021 р.; Лісабонська декларація – Цифрова демократія з метою 2021 р. [20]; Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття 2022 р. [21] тощо.

Від незаангажованості законодавця та його здатності протистояти політичній кон'юнктурі залежить, чи виконуватиме майбутній нормативно-правовий акт регуляторні функції в інформаційній сфері, або ж стане інструментом цензури. Подібні побоювання висловлюють як законодавці ЄС, так і США. Щоб запобігти будь-якому спотворенню основної ідеї прийняття такого закону – захисту молодого покоління від шкідливого впливу інтернету, треба дотримуватися принципів правотворчості, задекларованих у ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» [22]. Оскільки теоретико-емпіричною основою концепції запланованого проекту нормативно-правового акта є наукові дослідження у сфері психології й ІТ-технології, то напрацювання та рекомендації науковців мають стати дороговказом у регулюванні відповідних суспільних відносин. Особливу увагу у майбутньому законопроекті потрібно приділити розробці принципів та загальних положень, зокрема визначенню таких термінів: «інформаційна гігієна», «інформаційна залежність», «алгоритм поширення контенту», «шкідливий контент» тощо. Понятійно-категоріальний апарат нового закону має відповідати рівню комунікативних технологій, що експлуатуються ІТ-платформами у відносинах зі споживачами контенту. Звісно, презюмується уніфікація, гармонізація та адаптація законодавчих новацій у сфері інформаційної безпеки дітей та молоді до законодавства країн ЄС.

Безперечно, наріжним каменем регулювання сучасних суспільних відносин в інформаційній сфері з молодіжним сегментом мають стати правила інформаційної гігієни. Очевидно, що у профільному законодавчому акті положення, присвячені цьому аспекту інформаційної безпеки молоді в інтернет-середовищі, не виходитимуть за межі загальних положень. До того ж варто скористатися законодавчим досвідом США та делегувати повноваження щодо розроблення правил інформаційної гігієни науковим установам. Адже саме науковці володіють необхідною компетенцією для формування критеріїв оцінки якісного наповнення контенту і технологічних методів його поширення тощо.

Висновки. Вітчизняне законодавство, яке нині унормовує правовідносини у сфері забезпечення інформаційної безпеки, переважно орієнтоване на протидію різним проявам ворожого ПСО, що посягають на конституційний лад держави, продукують загрози соціальній стабільності або містять ознаки кримінальних правопорушень. Водночас у ньому відсутні запобіжники, які забезпечують захист прав дітей та молоді в інтернеті від надмірного споживання інформації, зокрема й шкідливого контенту, а також появи різних форм інформаційної залежності. Розв'язання цієї проблеми потребує прийняття Закону України «Про захист прав дітей та молоді в Інтернеті», нормами якого закріплюватимуться основні принципи й правила інформаційної гігієни. Дія такого нормативного акта поширюватиметься передовсім на спеціальних суб'єктів: власників та володіль-

ців інформаційних сайтів, а також дітей, їхніх батьків, опікунів та законних представників, молодь тощо. Розробка та прийняття відповідного закону не лише сприятиме покращенню морального здоров'я молодого населення, але й безпосередньо впливатиме на зростання рівня безпеки суспільства та держави, оскільки перешкоджатиме проникненню в інформаційний простір України шкідливого інформаційного контенту, здатного генерувати появу в дітей та молоді неправильних моральних установок, що надалі можуть реалізуватися у вигляді девіантних форм поведінки. Виважена державна політика у сфері інформаційної гігієни суспільства сприятиме його психічному оздоровленню, допоможе запобігти появі низки шкідливих подразників, що загалом негативно впливатимуть як на громадське життя, так і на національну безпеку держави.

Список використаних джерел

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 2469-VIII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T182469?an=2&q=Про%20національну%20безпеку%20України&hide=true&snippet_id=snippet_3313 (дата звернення: 01.03.2024).
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 01.03.2024).
3. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 01.03.2024).
4. Duerson M. H. We're Addicted to Our Phones: 84 % Worldwide Say They Couldn't Go a Single Day Without Their Mobile Device in Their Hand. *New York Daily News*. 2012. Aug. 16. URL: <https://www.nydailynews.com/2012/08/16/were-addicted-to-our-phones-84-worldwide-say-they-couldnt-go-a-single-day-without-their-mobile-device-in-their-hand/> (дата звернення 01.03.2024).
5. Teens and Technology 2013 / Madden M. et al. Pew Research Center. 2013, March 13. URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2013/03/13/teens-and-technology-2013/> (дата звернення: 01.03.2024).
6. Інформаційне суспільство *Матеріал з української Вікіпедії*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Інформаційне_суспільство (дата звернення: 01.03.2024).
7. Klinkenborg V. Trying to Measure the Amount of Information That Humans Create. *New York Times*. 2003. Nov. 12. URL: <https://www.nytimes.com/2003/11/12/opinion/editorial-observer-trying-measure-amount-information-that-humans-create.html> (дата звернення: 01.03.2024).
8. Facebook вимкнув систему штучного інтелекту: боти винайшли свою мову. *Публікація на сайті інформаційного агентства Уніан*. 01.08.2017. URL: <https://www.unian.ua/science/2058576-facebook-vimknuv-sistemu-shtuchnogo-intelektu-boti-vinayshli-svoyu-movu.html> (дата звернення: 29.02.2024).
9. Тихомиров О. О. Права людини: інформаційний вимір: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 179–195.
10. Губіна Євгенія. Перший пацієнт Neuralink грає в комп'ютерні шахи, пересуваючи фігури силою думки. *Новина на сайті інформаційного видання Mezha*. 21.03.2024. URL:

- <https://mezha.media/2024/03/21/pershyu-patsiiient-neuralink-pokazav/> (дата звернення: 21.03.2024).
11. Термін «гігієна». *Енциклопедична стаття на сайті Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-29475> (дата звернення: 04.03.2024).
 12. Про затвердження Гігієнічної класифікації праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу: Наказ від 27.12.2001 № 528 Міністерства охорони здоров'я. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ТМ015216?q=гігієна> (дата звернення: 04.03.2024).
 13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони використання мобільних телефонів та інших пристроїв, що мають підключення до Інтернету та не створення перешкод для отримання освіти іншими здобувачами освіти: Проект Закону від 22.01.2020 р. № 2792. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ji01247a?an=&ed=&dtm=&le=>
 14. Мобільні телефони у школі: не заборона, а врегулювання та спільні зрозумілі правила: *Публікація на офіційному сайті Освітнього омбудсмена України*. 07.11.2023. URL: <https://eo.gov.ua/mobilni-telefony-u-shkoli-ne-zaborona-a-vrehuliuvannia-ta-spilni-zrozumili-pravyula/2023/11/07/> (дата звернення: 04.03.2024).
 15. Як самостійно покращувати психічне здоров'я в умовах війни? *Публікація на офіційному сайті Освітнього омбудсмена України*. 17.11.2023. URL: <https://eo.gov.ua/yak-samostiyno-pokrashchuvaty-psykhichne-zdorov-ia-v-umovakh-viyny/2023/11/17/> (дата звернення: 04.03.2024).
 16. On addictive design of online services and consumer protection in the EU single market. Draft report of European Parliament dated 19/07/2023 № 2023/2043(INI). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/IMCO-PR-750069_EN.pdf (дата звернення: 05.03.2024).
 17. Сатановський С. «На ваших руках кров». Як у Сенаті США вибачався бігтех. *Публікація на офіційному сайті інформаційного видання Deutsche Welle Україна*. 01.02.2024. URL: <https://www.dw.com/uk/na-vasih-rukah-krov-ak-u-senati-ssa-vibacavsya-bigteh/a-68145736> (дата звернення: 07.03.2024).
 18. Інтернет-залежність як новий феномен сучасного світу: сутність і проблеми. Київ: НІСД, 2011. 47 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Internet_zal-bcba2.pdf (дата звернення: 07.03.2024).
 19. Йоган Г. Мистецтво зосереджуватися. Як у нас украли увагу / пер. з англ. Ю. Кузьменко. 2-ге вид. Київ: Лабораторія, 2023. 296 с.
 20. Lisbon Declaration – Digital Democracy with a Purpose. URL: <https://www.lisbondeclaration.eu> (дата звернення: 07.03.2024).
 21. Commission puts forward declaration on digital rights and principles for everyone in the EU. *Press release of European Commission*. 26.01.2022. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/commission-puts-forward-declaration-digital-rights-and-principles-everyone-eu> (дата звернення: 10.03.2024).
 22. Про правотворчу діяльність: Закону України від 24.08.2023 р. № 354-IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T233354?an=13&q=Закон%20України%20%22Про%20правотворчу%20діяльність%22&hide=true&snippet_id=snippet_21443 (дата звернення: 07.03.2024).

Mykola Pavlenko. Actualization of the Problems Legal Protection of Children and Youth From the Harmful Internet Effects

The article analyzes certain socio-political issues related to the rapid development of information technologies in Ukraine, which have led to several global challenges in the field of infor-

mation security of the State. Suggests that the most vulnerable object of influence of the modern information environment is the consciousness of children and youth. Attention is drawn to the imbalance between the exponential growth of the volume of information product and the available means legal protection of a person from the harmful effects of information content, especially the productive part of the population – young and middle-aged people.

The author notes there is no law that would regulate the protection of the younger generation from the harmful effects of the Internet. Emphasizes the relevance of regulatory and legal consolidation of the institute of information hygiene as a component of the State's information security.

The article identifies the main trends in legal regulation of information security and information hygiene of children and youth in countries with developed market economies. These include: the development of a preventive approach; formation of the legal framework for the consumption of an information product; creation of legal prerequisites for social dialogue between state institutions and transnational corporations owning global Internet resources and social networks and introduction of legal liability of the latter for illegal content or its use for illegal purposes.

It is emphasized that the regulatory innovations of the Western world in the field of information and communication technologies pursue humanistic goals and focused on protecting the digital rights of children and youth, who are the most vulnerable segment of the Internet environment.

Author makes a reservation about the need to develop legal safeguards that will make it impossible to use the rules of information hygiene for the purposes of censorship, and thus to restrict a person in exercising the right to freedom of thought and speech, to free expression of their views and beliefs, which is important in the context of the development of modern civilized society and state.

Keywords: information law, information policy, internet, information threats.

УДК 340.12:004

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.9

Письменна Олена Пилипівна,

канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри теорії,
історії держави і права та філософії права

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ: ДЖЕРЕЛА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті досліджується розвиток джерел правового регулювання інформаційних технологій в Україні. Проаналізовано розвиток правового регулювання інформаційних технологій, окреслено напрями впровадження інформаційних технологій в управлінську діяльність держави, підтверджується зв'язок розвинутого інформаційного суспільства, цифрових технологій з інформаційною безпекою, національною та державною безпекою. Розглянуто формування і реалізацію державної політики правового регулювання у сфері розвитку інформаційних технологій, ведення електронного урядування та інтеграції України до світового інформаційного простору. Проаналізовано розвиток національного законодавства, впровадження інформаційних технологій з розподілом на етапи, додатково обґрунтовано головні пріоритети і стратегічні напрями впровадження, використання сучасних інформаційних технологій для надання інформаційних та інших послуг громадянам і юридичним особам органами державної влади, можливості надання ними інформаційних та інших послуг з використанням електронних інформаційних систем, що має забезпечити прозорість послуг та обмежити бюрократизм, корупцію. Наголошується, що перехід до нової моделі інформаційного суспільства потребує належного правового регулювання на рівні національного законодавства відповідно до євроінтеграційних процесів.

Зроблено висновок, що правове регулювання інформаційних технологій має відбуватися під впливом як міжнародних актів, прогресивного досвіду окремих країн, так і власних українських реалій, спрямованих на поступовий розвиток самих технологій. Тому для України, де національна стратегія розвитку інформаційного суспільства знаходиться на стадії формування, особливо важливим є вивчення досвіду Європейського Союзу. Закріплюється твердження, що в умовах стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій є всі підстави вважати, що вдосконалення правового регулювання впровадження інформаційних технологій є підґрунтям сталого соціально-економічного, науково-технічного, національно-культурного розвитку України з урахуванням світових напрямів розвитку та окремих досягнень у сфері інформатизації суспільства, і орієнтовано на вирішення викликів, пов'язаних з розвитком інформаційного суспільства, а також підвищення результативності державного управління, національної безпеки й оборони, демократизації суспільства.

Ключові слова: джерела правового регулювання, інформаційних технологій, диджиталізація, цифрові технології, національна безпека, державна безпека, інформаційна безпека, інформаційний простір.

Постановка проблеми. Інформаційні технології все більше заповнюють сферу нашої діяльності і є доволі складними, тому аналіз досвіду та правового регулювання процесів інформатизації потребує належного дослідження для наукових узагальнень шляхом прийняття та аналізу правових актів, які підштовхують розвиток інформаційних технологій та інформаційного суспільства в Україні, що багато в чому орієнтовано на міжнародні акти. На жаль, інформаційні технології швидше розвиваються та вдосконалюються, ніж отримують належне правове регулювання і правову регламентацію, що і викликає постійні суперечки у науково-правовому середовищі.

Належне правове регулювання інформаційних технологій має в наш час здійснювати суттєвий вплив на суспільні процеси, зумовлюючи інформаційну революцію задля формування єдиного захищеного та врегульованого інформаційного простору. Сьогодні є низка серйозних проблем, пов'язаних із поширенням у суспільстві інформаційних технологій, що може бути вирішено правовими засобами шляхом впорядкування відносин, які складаються у цій сфері, та узгодженням інтересів їх суб'єктів. У межах поставлених викликів, які стоять перед Україною, під час повномасштабної агресії РФ проти України необхідно контролювати процес розвитку інформаційних технологій з огляду на інформаційну безпеку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовні дослідження правового регулювання інформаційних технологій у діяльності органів державної влади та створення розвиненого інформаційного суспільства наявні у працях таких науковців: А. Венгеров, Б. Кормич, Д. Лайон, А. Ткачов, С. Чванкін, А. Щеглов, М. Федоров та інші.

Метою наукової статті є аналіз та систематизація джерел правового регулювання, пов'язаних зі впровадженням інформаційних технологій у діяльність органів державної влади та створення розвиненого інформаційного суспільства.

Основний текст. Забезпеченню сталого розвитку інформаційних технологій та їх правового забезпечення з боку держави приділяється велика увага. Тому доцільним є акцент на активне впровадження електронних послуг у діяльність державних органів, що є запорукою сталого розвитку наукової, громадської, господарської та інших видів діяльності. Цифрові технології у державному секторі мають сформувати основу належного реформування інформаційно-комунікаційних технологій України та забезпечити належне правове підґрунтя. За умови становлення «цифрових» ринків, коли громадяни все більше стають фактично користувачами технологій, держава в особі державних установ повинна здійснювати стратегічні інвестиції в інформаційні технології. У «цифрову» еру, в еру розвитку технологій, які охоплюють усі сфери життя, необхідно оптимізувати роботу державних установ, що мають відповідати викликам часу [1, с. 52–53].

Пріоритетним напрямом для держави має бути «побудова орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному й особистому розвитку та підвищуючи якість життя за рахунок сталих засад розвитку інформаційного суспільства в Україні з використанням Концепції розвитку електронного урядування в Україні [2].

Спроби уряду приблизити українське законодавство до цифрової ери залишаються наразі актуальними. На жаль, маємо низку нормативно-правових актів, які залишились в окремих випадках лише декларативними. Часто повторення в українських нормах положень Директив ЄС не дає необхідних позитивних змін, оскільки під час їх створення не враховувались певні національні особливості: економічне становище; розвиток ділових практик; розвиток власних інформаційних технологій. Подекуди причиною прогресу в означеній сфері була відсутність самої енергії змін. Останнім часом цифровізація державних послуг значно посилилась завдяки електронним послугам, електронному документообігу.

Для належного аналізу розвитку правового регулювання інформаційних технологій України впровадження їх в управлінську діяльність держави пропонується умовно поділити на окремі історичні етапи.

Початком першого етапу маємо визначити 4 лютого 1998 року, коли було прийнято Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації», в якому було визначено як головний пріоритет інформатизацію «стратегічних напрямів розвитку економіки держави, її безпеки та оборони, соціальної сфери. В якому інформатизація визначається сукупністю взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задово-

лення інформаційних потреб, реалізації прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та ІТ, створених на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки» [3].

У Законі України «Про Національну програму інформатизації» передбачаються «загальні засади формування, виконання та коригування Національної програми інформатизації» [4].

Органом державного регулювання у сфері інформатизації є національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, яка утворюється відповідно до Закону України «Про телекомунікації». Про створення інформаційного суспільства у цих законах не йшлося. Цей термін в українському законодавчому просторі з'являється у тому ж році в іншому документі – Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу від 11.06.1998 р. [5], в якій було закріплено стратегічні напрями України на створення інформаційного суспільства. У межах проведених Всесвітніх зустрічей на вищому рівні з питань інформаційного суспільства (Женева, грудень 2003 року; Туніс, листопад 2005 року) була прийнята Постанова ВРУ від 1 грудня 2005 року «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні» [6] та зазначено, що в Україні немає національної стратегії розвитку інформаційного суспільства та плану дій щодо його реалізації; немає координації між державним і приватним секторами для ефективного використання наявних ресурсів. Впровадження та використання сучасних інформаційних технологій для надання інформаційних та інших послуг громадськості органами державної влади з метою реалізації громадянами конституційних прав на вільний доступ до інформації про діяльність органів державної влади, а також забезпечення гласності та відкритості їх діяльності передбачено прийнятим Порядком оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади, затвердженим постановою КМУ від 4 січня 2002 р. № 3. 13 січня 2011 р. був прийнятий Закон України «Про доступ до публічної інформації» [7].

Порядок передбачав делегування повноважень з надання адміністративних послуг органами виконавчої влади та бюджетними установами, що перебувають у їх управлінні, які мають розміщуватися на вебсайтах міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Закріплювався обов'язок суб'єктів владних повноважень оприлюднювати перелік й умови отримання послуг, що надаються цими органами. Використання електронної інформаційної системи «Електронний Уряд» було врегульоване відповідним Порядком, «який визначає процедуру надання органами виконавчої влади інформаційних та інших послуг громадянам і юридичним особам з використанням електронної інформаційної системи “Електронний Уряд”» [8].

Отже, перший період ознаменував перші законодавчі кроки на шляху України до визначення головних пріоритетних напрямів впровадження сучасних інформаційних технологій для надання інформаційних послуг громадянам і юридичним особам органами державної влади, можливості надання ними інформаційних послуг з використанням електронних інформаційних систем, що мало забезпечити прозорість послуг та обмежити бюрократизм та корупцію. Прогресом також першого етапу є правове закріплення питань розвитку інформаційного суспільства в Україні та стратегічна орієнтованість на інтеграцію України до Європейського Союзу.

Другий етап розпочався у 2007 році, коли була створена Міжгалузева рада з питань розвитку електронного урядування [9], яка була тимчасовим консультативно-дорадчим органом КМУ, що був утворений з метою сприяння забезпеченню координації дій з формування, виконання та реалізації програм та проєктів (завдань) розвитку електронного урядування. Основним завданням електронного урядування було визначено підготовку пропозицій щодо формування і реалізації державної політики у сфері розвитку електронного урядування та інтеграції України до глобального інформаційного простору. У 2020 році на її основі була створена Міжгалузева рада з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації [10].

Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» визначає пріоритетним напрямом державної політики розвиток національної інфраструктури інформаційних технологій, державну підтримку для нових «електронних» секторів економіки, застосування інформаційних технологій у всіх сферах життя (зокрема в уряді та засобах масової інформації і поліпшення ситуації у сфері безпеки ІТ) [11].

Національна політика розвитку інформаційного суспільства в Україні в цей період була орієнтована на вирішення таких завдань: збільшення рівня захисту прав і свобод людини та її добробуту, активізація участі громадян в управлінні державою, сприяння розвитку демократії; підвищення рівня інформаційної безпеки людини, суспільства, держави, ступінь розвитку інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, зокрема українського сегменту інтернету; забезпечення переходу економіки до моделі науково-технічного та інноваційного розвитку, збільшення частки інформаційного продукту, сприяння якості та доступності послуг освіти, науки, культури, охорони здоров'я завдяки впровадженню інформаційно-телекомунікаційних технологій; розширення можливостей людини отримувати доступ до національних та світових інформаційних електронних ресурсів; створення нових робочих місць, поліпшення умови роботи і життя людини; поглиблення запровадження нормативно-правових засад інформаційного суспільства» [11].

На жаль, завдання, на вирішення яких була спрямована Національна політика розвитку інформаційного суспільства в Україні, не були реалізовані у повному обсязі, цьому стала на заваді низка проблем та викликів формування інформаційного суспільства в Україні.

Прогресивний Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» передбачав прийняття Інформаційного кодексу України, «включаючи до нього такі розділи, зокрема: про засади електронної торгівлі; правову охорону прав на зміст комп'ютерних програм; удосконалення захисту прав інтелектуальної власності, в тому числі авторського права при розміщенні та використанні творів у мережі Інтернет; про охорону баз даних; дистанційне навчання; телемедицину; надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет; комерційну таємницю тощо» [11]. До сьогодні Інформаційний кодекс не має свого правового втілення.

23 листопада 2011 року Указом Президента України № 1067/2011 на виконання Закону України «Про телекомунікації» створено Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ), та затверджено Положення про НКРЗІ [12].

Отже, на другому етапі нормативно-правового регулювання впровадження інформаційних технологій спостерігаємо закріплення пріоритетних напрямів Національної політики у розвитку інформаційного суспільства в Україні, але не маємо належної реалізації політики формування інформаційного суспільства в Україні. Згадані прогресивні акти не були реалізовані.

Третій етап розпочався у 2013 році розпорядженням КМУ, відповідно до якого було схвалено Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні: «Стратегія визначає мету, базові принципи, стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, завдання, спрямовані на їх досягнення, а також основні напрями, етапи і механізм реалізації цієї Стратегії з урахуванням сучасних тенденцій та особливостей розвитку України в перспективі до 2020 року» [13].

Стратегія розкривала поняття е-економіки, е-урядування (зокрема проєктів «Електронне міністерство», «Електронний регіон», «Електронне місто», «Електронне село»); е-демократія (зокрема, впровадження інтегрованої інформаційно-аналітичної системи «Електронний парламент України»), е-освіта, е-культура, е-медицина. Засади стратегії було реалізовано прийняттям низки законів, а саме: Закону України «Про електронну комерцію» від 03 вересня 2015 року [14], Закону України «Про електронні довірчі послуги» від 05 жовтня 2017 року [15]. У 2014 році був затверджений Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до архівного зберігання [16].

Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» було затверджено Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5. Однією з першочергових реформ ви-

значено реформу державного управління. Констатовано, що «організація роботи державних електронних реєстрів залишається неефективною – інформація в них дублюється, автоматизований обмін даними здебільшого відсутній, система ідентифікації користувачів розгорнута лише частково, а процес автоматизації послуг не завжди приводить до їх спрощення. Існує необхідність законодавчого врегулювання зазначених питань» [17].

Відповідно до Закону України «Про адміністративні послуги» [18], «надання населенню адміністративних послуг в електронній формі мало розпочатись з 1 січня 2014 р. через Єдиний державний портал адміністративних послуг. Наразі деякі послуги надаються в електронній формі органами державної влади та органами місцевого самоврядування через власні веб-сторінки» [19].

Реформування державного управління розпочалося у 2015 році з прийняттям Закону України «Про доступ до публічної інформації» та постанови КМУ «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» від 21 жовтня 2015 року № 835. Було запроваджено Єдиний державний вебпортал відкритих даних (data.gov.ua) з метою зберігання публічної інформації у формі відкритих даних та забезпечення надання доступу до неї широкому колу осіб; портал запрацював у квітні 2014 року за допомогою недержавних організацій [20].

У 2016 році Україна приєдналася до Міжнародної хартії відкритих даних та взяла на себе зобов'язання виконувати принципи хартії. Порядок ведення Єдиного державного вебпорталу відкритих даних регулюється постановою КМУ «Деякі питання оприлюднення публічної інформації у формі відкритих даних» від 30 листопада 2016 р. № 867 [21] в редакції від 01.12.2022.

У 2018 році портал був модернізований командою Opendatabot у межах проекту «Прозорість та підзвітність в державному управлінні та послугах» (Transparency and Accountability in Public Administration and Services, TAPAS) спільно з Фондом Східна Європа та Державним агентством з питань електронного урядування України [22].

У розвиток питання відкритих даних у 2018 році КМУ затверджено План дій з реалізації принципів Міжнародної хартії відкритих даних [23].

На виконання вимоги Закону України «Про відкритість використання публічних коштів» від 11 лютого 2015 року [24] розроблено Єдиний вебпортал використання публічних коштів (spending.gov.ua) – це офіційний інформаційний ресурс із відкритими даними про використання бюджетних коштів в Україні та найбільша база даних із публічних фінансів України.

Третій етап закріпив стале реформування державного управління шляхом схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні та затвердження на правовій основі електронних адміністративних послуг, оприлюднен-

ня публічної інформації через Єдиний державний вебпортал відкритих даних. Цей етап також характеризується закріпленням міжнародних принципів відкритості даних доступу до публічної інформації відповідно до зобов'язань, які Україна взяла на себе, приєднавшись до Міжнародної хартії відкритих даних.

Із 2019 року почався четвертий етап, який окреслив розвиток законодавства про електронне урядування, інформаційне суспільство та створення Міністерства цифрової трансформації України на заміну Державному агентству з питань електронного урядування з наданням йому ширших повноважень. КМУ затвердив Положення про Міністерство цифрової трансформації України (далі – Мінцифра): «Мінцифра забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері цифровізації, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства; формування та реалізацію державної політики у сфері надання електронних та адміністративних послуг; формування та реалізацію державної політики у сфері електронних довірчих послуг» [25] тощо.

Найбільш відомий та дієвий проєкт Мінцифри – Державні послуги онлайн – портал «Дія» [26]. Портал щільно увійшов в життя українців підтвердив очікування. «Дія. Застосунок» – мобільний застосунок з електронними документами, даними про людину з реєстрів, і з оновленням – Центрів надання адміністративних послуг.

16 грудня 2020 року був прийнятий Закон «Про електронні комунікації», який врегульовує відносини у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра щодо надання та отримання електронних комунікаційних послуг, постачання та доступу до електронних комунікаційних мереж. Він містить, зокрема, поняття: дані, домен, електронна комунікація та багато інших. У законі прирівнюється поняття «електронна комунікація» та «електронна телекомунікація» – передавання та/або приймання інформації незалежно від її типу або виду у вигляді електромагнітних сигналів за допомогою технічних засобів електронних комунікацій. Дія цього Закону поширюється на відносини у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра щодо надання та отримання електронних комунікаційних послуг, постачання та доступу до електронних комунікаційних мереж, забезпечення конкуренції на ринках електронних комунікацій, а також щодо користування радіочастотним спектром, ресурсами нумерації та захисту прав користувачів послуг [27].

Великим кроком на шляху до е-документообігу є прийняття Закону України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг», підписаного Президентом України 6 серпня 2021 року. Він врегульовує питання, пов'язані з наданням та отриманням е-послуг. Нарешті ми бачимо в українському законодавстві: тлумачення поняття електронних публічних послуг та встанов-

лення особливостей їх надання, визнання однаковими за юридичною силою паперових документів та електронних; врегульовується порядок надання публічних послуг без подачі документів, виданих іншими органами влади, які є обов'язковими для отримання послуги; закріплюється принцип мовчазної згоди, відповідно до якого публічні послуги можуть надаватись без отримання відповідних документів та відомостей від державних установ, підприємств та організацій, якщо вони не були направлені у встановлені терміни; закріплюється поняття автоматичного режиму надання електронної публічної послуги, яке дає змогу надавати послуги прозоро та мінімізує людський фактор у процесі прийняття рішень. Україна є першою державою у світі з офіційними електронними паспортами. Далі поступово планується перенесення всіх державних процесів в екосистему Дії. Мінцифра анонсує, що «цифровізація посприє створенню найзручнішої країни у світі» [28].

Процес диджиталізації у 2021 році повноцінно входить в усі сфери життя та надання державних послуг. Він спрямований на запровадження та розвиток електронного урядування, а також запровадження «електронізації» діяльності як важливої послуги держави своїм громадянам і юридичним особам на захист їх прав та свобод. З прийняттям Закону України «Про Національну програму інформатизації» від 01.12.2022, який набрав чинності з 01.03.2023, в основу якої покладено формування підходів для забезпечення сталого розвитку інформаційного суспільства та реалізацію широких можливостей для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав і свобод громадян на основі своєчасної, достовірної та повної інформації, підвищення ефективності державного управління, забезпечення інформаційної безпеки та кіберзахисту держави шляхом побудови, розвитку, інтеграції та використання сучасних інформаційних систем, комунікаційних мереж, інформаційних ресурсів та технологій. Національна програма інформатизації спрямована на створення цифрових інструментів, виконання заходів Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки. Вона передбачає створення, впровадження і розвиток цифрових інструментів для мінімізації корупційних ризиків та боротьбу з корупцією загалом. Шляхом реалізації Національної програми інформатизації маємо змогу швидше впроваджувати цифрові технології, створювати, модернізувати й розвивати інформаційні та інформаційно-комунікаційні системи, засоби інформатизації, а також підвищувати кіберзахист критичної інформаційної інфраструктури, що сьогодні є дуже важливим. Це позитивно вплине на безпеку, результативність і ефективність роботи державних органів [29].

Тому з четвертим етапом пов'язані найпрогресивніші кроки запровадження е-документообігу, е-послуги, створення Міністерства цифрової трансформації України, підвищується ефективність державного управління, забезпечується ін-

формаційна безпека та кібербезпека України, у життя українців входить диджиталізація, цифрові інструменти, які мають здолати корупційні ризики та змінити свідомість українців і державних органів на користь інформаційних технологій.

Висновки. Проаналізувавши основні етапи правового закріплення інформаційних технологій, які мають все більший вплив на соціальні процеси у межах державної політики, зазначимо, що правове регулювання інформаційних технологій в Україні має бути впевненим кроком до принципово нової технологічної, економічної, соціальної, безпекової реальності, до розвиненого інформаційного суспільства. Розвинене інформаційне суспільство потребує належного правового закріплення на рівні національного законодавства відповідно до євроінтеграційних процесів. Правове регулювання інформаційних технологій відбувається під впливом запозичення міжнародних актів окремих країн, а також українських реалій, спрямованих на поступовий розвиток інформаційних технологій. Тому для України, де національна стратегія розвитку інформаційного суспільства знаходиться на стадії формування, особливо важливим є вивчення досвіду Європейського Союзу. Отже, в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій, без яких ми не усвідомлюємо свого життя, є всі підстави зазначити, що необхідність належного правового регулювання впровадження інформаційних технологій буде підґрунтям сталого розвитку України. Закріплення досягнень у сфері інформатизації суспільства має бути орієнтоване на вирішення важливих питань, спрямованих на розвиток інформаційного суспільства, а також підвищення результативності державного управління, забезпечення національної безпеки і оборони, демократизації суспільства.

Список використаних джерел

1. Цифрова адженда України – 2020. Концептуальні засади. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>
2. Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. База даних «Законодавство України». *ВР України*: офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>
3. Про Концепцію Національної програми інформатизації. База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/75/98-вр>
4. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98%D0%B2%D1%80#Text>
5. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98 (втратив чинність). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/615/98>
6. Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні: Постанова Верховної Ради України від 1 грудня 2005 р. № 3175-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3175-15#Text>
7. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

8. Порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»: наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 16 серпня 2003 р. № 149. База даних «Законодавство України». *ВР України*: офіційний вебпортал. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1066-03>

9. Про утворення Міжгалузевої ради з питань розвитку електронного урядування: постанова Кабінету Міністрів України № 4 від 14 квітня 2009 р. (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4-2009-%D0%BF#Text>

10. Про утворення Міжгалузевої ради з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації: постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 р. № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2020-%D0%BF#Text>

11. Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. База даних «Законодавство України» / *ВР України*: офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>

12. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації: Указ Президента України від 23.11.2011 № 1067/2011. URL: <tps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067/2011#Text>

13. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 № 386-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80#Text>

14. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>

15. Про електронну комерцію: Закон України від 03 вересня 2015 року № 675-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/675-19>

16. Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання: Наказ Міністерства юстиції України від 11.11.2014 року № 1886/5. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1421-14>

17. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

18. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>

19. Сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку в Україні електронних адміністративних послуг: аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1716/>

20. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 року № 835. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text>

21. Деякі питання оприлюднення публічної інформації у формі відкритих даних: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 р. № 867. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/867-2016-%D0%BF#Text>

22. Як новий портал змінить якість відкритих даних? URL: <https://web.archive.org/web/20180925164017/https://opendatabot.ua/blog/240-data-gov-ua>

23. Про затвердження плану дій з реалізації принципів Міжнародної хартії відкритих даних: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2018 р. № 900-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-dij-z-realizaciyi-principiv-mizhnarodnoyi-hartiyi-vidkritih-danih>

24. Про відкритість використання публічних коштів: Закон України від 11.02.2015 року № 183-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19#Text>
25. Питання Міністерства цифрової трансформації: постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. База даних «Законодавство України». *ВР України*: офіційний веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text>
26. Портал Дія. URL: <https://diia.gov.ua/>
27. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 5 липня 1994 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>
28. Федоров М. Цифровізація посприяє створенню найзручнішої країни у світі. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/verhovna-rada-ukrayini-uhvalila-derzhavnij-byudzhet-na-2021-rik>
29. Про Національну програму інформатизації. Закон України від 1 грудня 2022 року № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text>

Olena Pysmenna. Information Technology: Sources of Legal Regulation

The article examines the development of sources of legal regulation of information technologies in Ukraine. The development of the legal regulation of information technologies is analyzed, and directions for the introduction of information technologies into the management activities of the state are outlined. The formation and implementation of the state policy of legal regulation in the field of development of information technologies, conduct of electronic governance and integration of Ukraine into the global information space are considered. Consideration of the development of national legislation on the introduction of information technologies with a division into stages is supported, the main priorities and strategic directions of implementation are additionally substantiated, the use of modern information technologies for the provision of information and other services to citizens and legal entities by state authorities, the possibility of their provision of information and other services using electronic information systems, which should ensure transparency of services and limit bureaucracy and corruption. It is emphasized that the transition to a new model of the information society requires proper legal regulation at the level of national legislation in accordance with European integration processes.

It was concluded that the legal regulation of information technologies should be under the influence of both international acts, the progressive experience of individual countries, and Ukraine's own realities aimed at the gradual development of the technologies themselves. Therefore, for Ukraine, where the national strategy for the development of the information society is at the stage of formation, it is especially important to study the experience of the European Un. The statement is confirmed that in the conditions of the rapid development of information and communication technologies, there is every reason to believe that the improvement of the legal regulation of the implementation of information technologies is the basis for the sustainable socio-economic, scientific-technical, national-cultural development of Ukraine, taking into account the world trends of development and individual achievements in the field informatization of society, and is focused on solving challenges related to the development of the information society, as well as increasing the effectiveness of state administration, national security and defense, democratization of society.

Keywords: *sources of legal regulation, information technologies, digitization, digital technologies, digital technologies, national security, state security, information security, information space.*

*Турченко Ольга Григорівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

БЕЗПЕКОВІ ЗАПЕВНЕННЯ ТА ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Надійною запорукою безпечного майбутнього України, забезпечення нею свого права на безпеку є наявність власних потужних військових сил, приєднання до НАТО та чіткі безпекові договори з сильними державами.

У статті проведений критичний аналіз змісту Будапештського меморандуму, укладених на виконання Спільної декларації про підтримку України країн «Групи семи» (G7) 2023 року угод про співробітництво у сфері безпеки та інших безпекових документів, укладених за участю України чи щодо України, щодо наявності реальних гарантій безпеки та механізмів захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України.

У статті автором робиться висновок, що Будапештський меморандум необхідно вважати обов'язковою для виконання міжнародною угодою, що містить певні безпекові запевнення для України, але не містить належного механізму реального захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України.

За результатами аналізу новітніх угод та інших безпекових документів, укладених за участю України чи щодо України, встановлено, що їх наскрізною темою є чітко визначений курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, реалізація якого бачиться через виконання логічно поєднаних стратегічних і тактичних завдань.

Доведено, що, по-перше, угоди про співробітництво у сфері безпеки, укладені Україною з 9 країнами (зі Сполученим королівством, Німеччиною, Францією, Данією, Канадою, Італією, Нідерландами, Фінляндською Республікою, Латвійською Республікою) на виконання Вільнюських домовленостей 2023 року, як довгострокові договори з чітко визначеними напрямками співпраці у військовій та невійськовій, політичній, фінансовій, гуманітарній та інших сферах, у напрямі реформ, з розподілом зобов'язань та відповідальності між партнерами, спрямовані на посилення підтримки й захисту України на шляху до членства в НАТО та ЄС; по-друге, одним із найбільш важливих пунктів усіх угод є підтримка України в процесі набуття нею повноправного членства в НАТО та чітка обіцянка підтримувати Україну стільки, скільки буде необхідно для відновлення її територіальної цілісності та захисту від агресора.

Обґрунтовано, що ці угоди не можна розглядати в якості суто «безпекових» угод чи «гарантій безпеки» в розумінні Північноатлантичного (Вашингтонського) договору 1949 року, не є вони і замінником членства в НАТО.

Ключові слова: безпека, безпекові угоди, гарантії безпеки, воєнний стан, агресія, євроінтеграція, євроатлантична інтеграція, державна політика, відновлення.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується високою нестабільністю, послабленням впливу міжнародних організацій, що мають забезпечувати міжнародний мир, безпеку, дотримання норм міжнародного права загалом, по-

долання глобальних викликів з одночасним посиленням ролі військової сили і зниженням порогу її застосування, загостренням наявних та появою нових збройних конфліктів, деструктивного впливу агресивної політики окремих держав на міжнародну та європейську безпеку (агресія росії проти України, вихід її з Договору з відкритого неба 1992 року послаблюють безпеку та стабільність у Європі, фактично спрямовані на знищення європейської архітектури безпеки, руйнацію міжнародних режимів контролю над озброєннями).

Надійною запорукою безпечного майбутнього України, забезпечення нею свого права на безпеку є наявність власних потужних військових сил, приєднання до НАТО та чіткі безпекові договори з сильними державами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблематики забезпечення національної, зовнішньополітичної, зовнішньоекономічної безпеки України як нормативно-правовими, так і політичними засобами зверталися В. Абрамов, С. Андреев, В. Антонов, О. Бандурка, О. Белов, О. Борисенко, О. Власюк, В. Глушков, В. Горбулін, О. Давидюк, А. Єрмолаєв, Я. Кондратьєв, О. Копан, О. Корнієвський, О. Косілова, М. Криштанович, М. Левицька, О. Марусяк, Р. Марутян, Ф. Медвідь, О. Мережко, Н. Нижник, В. Почепцов, Я. Пушак, Є. Романенко, В. Смолянюк, М. Флейчук, В. Франчук, М. Чорна та інші.

Питання забезпечення безпеки розглядали також А. Андреев, У. Бек, Г. Дейубянська, М. Осьмова, Я. Тімберген, Ю. Тютюнник та інші. У працях Г. Тункіна, спеціальних дослідженнях М. Баймуратова, В. Василенка, Ю. Колосова, В. Котляра, П. Куріса, Д. Левіна, В. Мазова, О. Орловського, М. Пендюри, Ю. Рибаківа розглядаються питання відповідальності держав загалом та питання відповідальності за забезпечення безпеки зокрема.

Метою наукової статті є критичний аналіз змісту Будапештського меморандуму, укладених на виконання Спільної декларації про підтримку України країн «Групи семи» (G7) 2023 року угод про співробітництво у сфері безпеки та інших безпекових документів, укладених за участю України чи щодо України, щодо наявності реальних гарантій та механізмів захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України.

Основний текст. Однією з перших «безпекових» угод незалежної України став укладений 5 грудня 1994 року між Україною, Росією, Великою Британією та США Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

До цього дві інші ядерні держави – Китай і Франція, – хоча формально й не стали сторонами Будапештського меморандуму, офіційно висловили аналогічні гарантії Україні через відповідні заяви: Заява Уряду КНР від 04.12.1994 року і Декларація Франції із супровідним листом Президента Ф. Міттерана від 05.12.1994 року.

Меморандум засвідчує факт надання всіма ядерними державами відповідних гарантій незалежності, безпеки, територіальної цілісності та недоторканності України у зв'язку з її чіткими зобов'язаннями знищити наявний ядерний арсенал.

За оцінкою Ю. Костенка, який у 1992–1994 роках очолював робочу групу Верховної Ради з підготовки до ратифікації Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (START-1), на момент розпаду СРСР Україна мала «третій у світі за потужністю й кількістю боєзарядів арсенал ядерної зброї. Це 176 міжконтинентальних балістичних ракет і пускових шахт для них, від 1 514 до 2 156 боєзарядів стратегічної зброї, від 2 800 до 4 200 тактичних ядерних боєзарядів та від 30 до 43 важких бомбардувальників, оснащених ядерною зброєю. Всього в українській тактичній та стратегічній зброї було 67–85 тонн збройового плутонію та 80–102 тонн високозбагаченого урану загальною вартістю 41,4–52,5 млрд доларів» [1].

Попередньо 21 грудня 1991 року в м. Алма-Ата між Україною, РФ, Білоруссю й Казахстаном була підписана Угода про спільні заходи щодо ядерної зброї, за якою вся тактична ядерна зброя була вивезена з території України до 1 липня 1992 року. 25 жовтня 1993 року між Україною та США була підписана Угода про технічну та фінансову допомогу Україні для знищення ядерної зброї, відповідно до якої американська сторона погодилася виділити 175 млн доларів та надати своїх фахівців із демонтажу. 18 листопада 1993 року ВРУ ратифікувала Договір між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаний у Москві 31 липня 1991 року, і Протокол до нього, підписаний у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року (Постанова ВРУ від 18 листопада 1993 року № 3624-ХІІ), визначивши 13 додаткових умов, серед яких «міжнародні гарантії національної безпеки України; умови економічної, фінансової та науково-технічної допомоги у виконанні зобов'язань по Договору; можливості використання під надійним контролем ШПУ у мирних цілях; гарантії компенсації за матеріальну цінність компонентів ядерної зброї» (пункт 11 Постанови).

Ядерні боеголовки Україною було передано РФ до 21 травня 1996 року, стратегічні бомбардувальники, здатні перевозити ядерну зброю, – до січня 2002 року. Останню ракетну шахту Україна знищила і завершила ліквідацію свого ядерного арсеналу та пов'язаної з ним інфраструктури 30 жовтня 2001 року.

Оцінки значення та юридичної сили Будапештського меморандуму різні. Передусім це обумовлено текстуальним неспівпадінням українського та англійського текстів Меморандуму: в англійському варіанті йдеться про «Memorandum on Security Assurances», тобто про «безпекові запевнення», що не є тотожним «безпековим гарантіям».

До цього С. Пайфер стверджує, що Меморандум планувався як політична угода, американська адміністрація не була готова надавати Україні будь-які вій-

ськові зобов'язання, а вибір терміна «assurances» («запевнення») обумовлений також тим, що термін «guarantees» (гарантії) передбачає військові зобов'язання і використовується для надання гарантій членам НАТО. Але ж учасники Меморандуму беруть на себе чіткі зобов'язання реагувати на порушення безпеки України навіть без застосування військової сили [2].

О. Чалий вважає Будапештський меморандум «єдиним міжнародним документом, який зафіксував стратегічний консенсус усіх ключових гравців сучасної геополітики стосовно формули безпеки України» [3].

Б. Кельман, професор права й директор Міжнародного центру контролю над озброєнням Університетського коледжу права Де Поль (м. Чикаго, США) вважає Будапештський меморандум юридично зобов'язальним документом, зобов'язання за ним юридично підтверджують і доповнюють зобов'язання в рамках Гельсінського заключного акту ОБСЄ 1975 року, але зазначає відсутність у ньому засобів забезпечення його належної імплементації [4]. В. Василенко ще жорсткіше оцінює Меморандум і вважає, що в Будапештському меморандумі взагалі відсутній «належний механізм реального захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності», що змушує Україну інтенсифікувати розбудову своїх відносин з ЄС і НАТО [5].

Для посилення гарантій безпеки України регулярно висувалися ідеї трансформації Будапештського меморандуму. Так, за часів свого президентства В. Ющенко висловлювався за необхідність укладення Україною на заміну Будапештського меморандуму двосторонніх договорів із країнами-гарантами, подібних до Хартії Україна – США про стратегічне партнерство від 19 грудня 2008 року. У березні 2010 року було оприлюднено звернення ВРУ до ядерних держав із закликом щодо зміцнення гарантій безпеки Україні, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї. Колишній секретар Ради національної безпеки і оборони України, провідний фахівець у сфері безпеки та стратегічних озброєнь В. Горбулін наполягав на необхідності трансформування Будапештського меморандуму в багатосторонній юридично зобов'язувальний міжнародний договір [6]. Жодна з пропозицій не була реалізована.

У зв'язку з 15-ю річницею Меморандуму в офіційному дипломатичному листуванні держави-гаранти, зокрема і росія, висловили готовність підтвердити та посилити зазначені гарантії щодо України.

Першим системним дослідженням, присвяченим Будапештському меморандуму, є проведене Надзвичайним і Повноважним Посланником, канд. фіз.-мат. наук І. Лоссовським дослідження «Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами» (2015).

Відповідно І. Лоссовський, розглядаючи Будапештський меморандум як обов'язковий для виконання сторонами, наводить на підтвердження його чин-

ності й обов'язковості два офіційні документи ООН: документ ГА і РБ ООН А/49/765*S/1994/1399* від 19 грудня 1994 року у формі листа від імені постійних представників України, Великої Британії, РФ і США (А. Зленко, Д. Ханней, С. Лавров і М. Олбрайт) на адресу 59-ї сесії ГА з проханням поширити текст Будапештського меморандуму як офіційний документ Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН [7] та документ постійно діючої Конференції ООН із роззброєння CD/1285 від 21 грудня 1994 року у формі листа постійних представників зазначених чотирьох держав із проханням реєстрації Будапештського меморандуму та супровідного листа «офіційних документів Конференції з роззброєння та їх розповсюдження серед усіх держав ... що беруть участь у роботі Конференції» [8].

До того ж наводить позицію Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, висловлену після анексії росією Кримського півострова наприкінці березня 2014 року, що ядерні держави порушили зобов'язання, гарантовані Україні Будапештським меморандумом, і надійність таких гарантій серйозно підірвано, і тодішнього Міністра закордонних справ Польщі Р. Сікорського у вересні 2014 року: «...якщо ці гарантії мають бути переконливими для Ірану чи Північної Кореї, то підписанти Меморандуму мусили б прийти Україні на допомогу...» [9, с. 20].

До речі, у відповідь на такі заяви росія (Заява МЗС Росії від 01.04.2014) зазначила, що «загальним елементом Будапештського меморандуму з концепції “негативних гарантій” у класичному її розумінні є лише зобов'язання не застосовувати й не погрожувати застосуванням ядерної зброї проти неядерних держав. Таке зобов'язання Росії перед Україною не було порушено» [9, с. 28].

Для застосування механізмів Будапештського меморандуму з 2014 року Україна чотири рази виступала з ініціативою проведення консультацій відповідно до статті 6 Меморандуму. Вперше, 28 лютого 2014 року, ВРУ прийняла Звернення до держав-гарантів з вимогою «практичними діями підтвердити закріплені в Меморандумі зобов'язання згідно з принципами Заключного акта Гельсінської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, підтвердити зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України» [10]. 5 березня 2014 року США ініціювали проведення в Парижі таких консультацій, від яких РФ відмовилася.

В останній раз, вчетверте МЗС України направило державам-членам Ради безпеки ООН запит на основі Будапештського меморандуму з вимогою негайного проведення консультацій 21 лютого 2022 року після заяви Президента України В. Зеленського на Мюнхенській конференції з безпеки про повне право України вважати, що Будапештський меморандум не працює і всі пакетні рішення

1994 року щодо відмови від ядерної зброї «поставлені під сумнів» у разі їх не проведення або відсутності конкретних рішень щодо гарантування безпеки України за їх результатами [11]. Глава МЗС України Д. Кулеба, коментуючи промову Президента України, наголошує на індивідуальному характері наданих Україні гарантій і зауважує, що «гарантії безпеки надавалися Україні в 1994 році не від групи країн, а кожною країною індивідуально, і ці гарантії були об'єднані в одному документі», відповідно «відмова РФ від проведення таких консультацій не повинна впливати на рішення інших держав-гарантій щодо участі в консультаціях» [12].

Чи не найбільш зобов'язальним та обов'язковим для виконання його сторонами безпековим договором вважається Північноатлантичний (Вашингтонський) договір 1949 року. Відповідно до статті 3 Договору на сторони покладається обов'язок зміцнювати індивідуальну і колективну здатність протистояти усім формам нападу. В доповнення стаття 5 зазначає: «Сторони домовилися, що збройний напад проти однієї чи більше сторін... буде нападом проти всіх і, відповідно... кожна зі сторін... надаватиме допомогу сторонам, що зазнали нападу, шляхом ужиття негайних необхідних індивідуальних і колективних заходів, включно з використанням збройної сили, для відновлення та забезпечення безпеки в регіоні» [13].

Один з основних політичних документів, який регулює відносини між Україною та НАТО, Хартія про особливе партнерство, підписана 9 липня 1997 року, враховуючи загальну спрямованість співпраці між Україною та Організацією і її державами-членами на зміцнення стабільності та безпеки всіх держав у Європі без відновлення ліній розподілу, визначає, окрім загальних принципів, спеціальні принципи побудови і розвитку цих відносин та взаємні зобов'язання сторін. Зокрема, визнання неподільності безпеки всіх держав у регіоні ОБСЄ, неможливості побудови країною своєї безпеки за рахунок безпеки іншої країни та розгляду нею жодної частини регіону ОБСЄ як сфери свого впливу; визнання невід'ємного права всіх держав вільно обирати, змінювати та застосовувати власні засоби забезпечення безпеки, включаючи союзницькі договори, в міру їх еволюції [14].

Щодо новітніх безпекових угод у новій Стратегічній концепції НАТО – 2022 від 29.06.2022 року наголошується, що основним завданням НАТО є гарантування колективної оборони на основі підходу «на 360 градусів», і визначається три взаємодоповнюючі основоположні завдання Альянсу, що слугують забезпеченню колективної оборони і безпеки усіх союзників НАТО: стримування і оборона; запобігання і врегулювання криз; безпека шляхом співпраці. До того ж збереження миру, запобігання примусу і стримування агресії є основним призначенням ядерного потенціалу НАТО. «НАТО запровадить усіх необхідних захо-

дів для забезпечення надійності, ефективності, безпеки і безпечності місії ядерного стримування. НАТО прагне безпечнішого світу для усіх; ми прагнемо створити таке середовище безпеки, в якому в усьому світі зникла б потреба у ядерній зброї», – зазначається в концепції [15, с. 160]. Загалом позиція НАТО у галузі стримування і оборони ґрунтується на належному поєднанні ядерного потенціалу, звичайних озброєнь і засобів протиракетної оборони, які підкріплюються спроможностями у космічній галузі та кіберпросторі.

Водночас у Декларації Мадридського саміту, прийнятій главами держав і урядів НАТО, учасників засідання Північноатлантичної ради в Мадриді 29 червня 2022 року, наголошується, що вибір своєї власної системи безпеки є невіддільним правом держави та України зокрема [16, с. 165].

Весною 2022 року за дорученням Президента України В. Зеленського була створена Міжнародна робоча група з питань гарантій безпеки на чолі з 12-м генеральним секретарем НАТО А. Фог Расмуссеном та Керівником Офісу президента А. Єрмаком, якою був розроблений Київський безпековий договір, спільний документ про стратегічне партнерство між Україною та державами-гарантами (США, Велика Британія, Канада, Польща, Італія, Німеччина, Франція, Австралія, Туреччина, країни Північної Європи та Балтії, Центральної та Східної Європи). Запропонований документ містить багаторівневий підхід до конкретних, ствердних, політично та юридично обов'язкових для виконання гарантій безпеки України: основна група союзників має взяти на себе чіткі зобов'язання щодо підтримки ЗСУ (надання необхідних ресурсів для утримання потужних ЗСУ, здатних протистояти збройним силам та іншим воєнізованим формуванням Росії; багаторічні стабільні інвестиції в оборонно-промислову базу України; масштабована передача зброї та розвідувальна підтримка з боку союзників, інтенсивні тренувальні місії та спільні навчання під егідою ЄС і НАТО), ширша група – невійськові гарантії, побудовані довкола санкційних механізмів. Передбачається, що ці «гарантії мають забезпечити можливість самооборони України як для стримування збройного нападу чи акту агресії (deterrence by denial – «стримування шляхом заборони»), так і – у разі нападу – для захисту суверенітету, територіальної цілісності та безпеки України (deterrence by punishment – «стримування покаранням») [17].

Основою формування реальних гарантій безпеки для України стала проголошена державами-членами «Групи семи» у м. Вільнюсі 12 липня 2023 року рамкова угода – Спільна декларація про довгострокові гарантії безпеки та економічну підтримку України, яка, визнаючи Україну в міжнародно визнаних кордонах «невід'ємною частиною безпеки євроатлантичного регіону», передбачає створення розгалуженого механізму підтримки та допомоги Україні, який включатиме безпековий та оборонний компоненти (з метою створення стратегічної переваги

України над Росією в повітрі, на морі та на землі), фінансову підтримку, участь у відновленні, енергетичну співпрацю тощо.

Натомість від України вимагається внесок у безпеку партнерів; продовження реформування державного механізму, судової системи, системи корпоративного управління, боротьба з корупцією; реформа сектору оборони та посилення цивільного контролю над збройними силами, підвищення прозорості в оборонній промисловості [18].

Під час другого саміту Україна – Північна Європа, який відбувся в Осло 13 грудня 2023 року, учасники підтвердили непохитну підтримку України, підтвердили своє незмінне зобов'язання надавати широку військову, економічну та гуманітарну підтримку Україні, індивідуально та колективно як країни Північної Європи, а також у межах інших міжнародних форматів і платформ.

У розвиток Спільної декларації про довгострокові гарантії безпеки та економічну підтримку України, проголошеної державами-членами «Групи семи» у м. Вільнюсі 12 липня 2023 року, до якої станом на 16 лютого 2024 року приєдналися 25 держав, між Україною та низкою держав укладені безпекові угоди, які, за словами Президента України В. Зеленського, наближують «нашу державу до більших можливостей, до більшої взаємодії зі світом, до більшої сили. І разом із цим кожна така угода додає більше сили міжнародному порядку, заснованому на правилах» [19].

Так, 12 січня 2024 року між Україною та Великою Британією була підписана перша у сфері безпекових угод на виконання домовленостей, які були узгоджені під час саміту НАТО у Вільнюсі у 2023 році, – Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною і Сполученим королівством Великої Британії та Північної Ірландії [20], за якою безпекові зобов'язання Великої Британії діятимуть до вступу України в НАТО, у разі вступу до Альянсу до закінчення строку дії договору (10 років) дія безпекових зобов'язань завершиться і буде включена в систему НАТО. Передбачена також можливість її пролонгації. За словами прем'єр-міністра Великої Британії Р. Сунака, безпекова угода є «першим з безпекових запевнень (security assurances), які підписує Україна» та «формалізує наявні безпекові домовленості». Виділяє серед інших цю Угоду спрямованість її на посилення морської безпеки України через підтримку України Коаліцією спроможностей морської безпеки, щоб вона стала «повноцінним контрибутором морської безпеки в Чорному морі та в Азовському морі до 2035 року й надалі», була здатна стримувати та протидіяти загрозам, відновлювати свою економічну діяльність, бути оперативною сумісною з НАТО у морській сфері.

16 лютого 2024 року була підписана Угода про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та ФРН [21], якою підтверджується низка фундаментальних загальних для всіх Угод засад права на безпеку

держави загалом та України, зокрема: по-перше, «невід’ємне право держав на індивідуальну та колективну самооборону та незаконність усіх спроб зміни кордонів силою»; по-друге, неподільність безпеки, вказуючи, що «безпека України є складовою євроатлантичної та світової безпеки», «Україна та вся Європа не будуть у безпеці доти, доки не буде досягнуто справедливого миру, який поважатиме права України відповідно до міжнародного права та Статуту ООН»; по-третє, невідворотність відповідальності за скоєні злочини, підкреслюючи «тверду відданість притягненню до відповідальності осіб, винних у воєнних злочинах та інших звітствах, скоєних у зв’язку з агресивною війною Росії проти України, за міжнародним правом, шляхом проведення належних, справедливих і незалежних розслідувань і судового переслідування на національному або міжнародному рівнях»; по-четверте, необхідність забезпечення «невибіркового застосування норм міжнародного гуманітарного права з метою запобігання майбутнім злочинам».

Відповідно «Німеччина продовжуватиме підтримувати Україну в її зусиллях із самозахисту стільки, скільки буде потрібно», «надавати довгострокову військову підтримку українським Силам безпеки та оборони з метою повного відновлення територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів». Німеччина продовжуватиме підтримувати також Ініціативу майбутніх Сил оборони України, бере на себе провідну роль у Коаліції спроможностей «Інтегрована протиповітряна і протиракетна оборона», здійснює значний внесок в інші коаліції спроможностей («Артилерія», «Бронетехніка», «Морська безпека», «Інформаційні технології», «Безпілотники» і «Розмінування»). До того ж із метою тісної координації міжнародної військової підтримки України підтверджується активна участь Німеччини разом з іншими міжнародними партнерами в міжнародних форматах, як-от Контактна група з питань оборони України «Рамштайн».

16 лютого 2024 року Україна також підписала двосторонню Угоду про безпекову співпрацю із Францією [22], яка базується на тих самих фундаментальних засадах права на безпеку держави та додатково наголошує на суверенному праві кожної держави вільно обирати свої заходи безпеки.

Основними складниками довгострокових безпекових зобов’язань, взятих Францією щодо України в межах Угоди, є: по-перше, надання всебічної допомоги Україні для захисту та відновлення її територіальної цілісності в її міжнародно визнаних кордонах, економічного відновлення та відбудови через співпрацю щодо зміцнення безпеки України, співпрацю у сферах стратегічної комунікації та боротьби з іноземним втручанням і маніпулюванням інформацією, кібербезпеки; сприяння розвитку спроможностей захисту критичної інфраструктури України, у т. ч. військовими засобами; співробітництво у сферах розвідки та контр-

розвідки, боротьби з небезпечною організованою злочинністю; по-друге, запобігання, активне стримування та заходи, які мають бути вжиті, стосовно будь-якої нової агресії з боку Російської Федерації; по-третє, підтримка інтеграції України до європейських та євроатлантичних інституцій, зокрема шляхом підтримки вступу України до ЄС та оперативної сумісності з НАТО.

23 лютого 2024 року Україна підписала Угоду з Данією [23] щодо безпечних зобов'язань, яка охоплюватиме поточні, заплановані та майбутні внески в оборону України, її стійкість і майбутнє стримування російської агресії. Передбачається, що ці зобов'язання фінансуватимуться за рахунок багаторічного фінансування основної військової підтримки, доповненої ширшими елементами підтримки у цивільній сфері.

Безпекова угода з Італією, підписана Україною 24 лютого 2024 року [24], передбачає, як і Угода зі Сполученим королівством Великої Британії та Північної Ірландії, що «оборона, безпека, відновлення, реформування в контексті європейських та євроатлантичних прагнень України є взаємопідсилювальними», відповідно «Угоди працюватимуть разом та з іншими партнерами України, щоб забезпечити здатність Сил безпеки та оборони України повністю відновити територіальну цілісність України в межах її міжнародно визнаних кордонів, а також підвищити стійкість України, щоб це було достатньо для стримування та захисту від майбутніх нападів і примусу».

Цього ж дня була підписана аналогічна Угода з Канадою [25], якою засновується Канадсько-українське стратегічне безпекове партнерство (КУСБП), яке визначає сфери для посилення двосторонньої взаємодії та співпраці в різних галузях, включно з обороною, стабільністю та стійкістю. Мета КУСБП визначається аналогічно основним складником довгострокових безпекових зобов'язань Франції щодо України в межах Угоди від 16.02.2024. Посол Канади в Україні Наталка Цмоць зазначила, що в Угоді йдеться про «безпекові запевнення (security assurances)», а не про «безпекові гарантії», і такий підхід є спільним для країн-членів G7.

Підписана 1 березня 2024 року Угода з Нідерландами [26] передбачає, що військова підтримка Україні надаватиметься Нідерландами на двосторонній основі та через багатосторонні інструменти, у тому числі через Комплексний пакет допомоги НАТО для України (USAP) та Європейський фонд миру ЄС (EPF); визначає пріоритети надання допомоги у сфері протиповітряної оборони, артилерії, морських і далекобійних засобів, з особливим акцентом на зміцненні Повітряних сил Збройних сил України; визначено механізм 24-годинного екстреного реагування в разі повторної військової агресії проти України; до того ж п. 3 Угоди закріплює зобов'язання Нідерландів надати Україні у 2024 році 2 млрд євро військової підтримки. Учасники зобов'язуються також продовжува-

ти співпрацю з метою зміцнення економічної стабільності та стійкості України шляхом підтримки відновлення та реконструкції України. У невійськовій сфері передбачено посилення допомоги Україні в напрямі протидії гібридним загрозам, у сфері розвідки, кібернетичної та інформаційної безпеки, у сфері боротьби з організованою злочинністю, у сфері критичної інфраструктури. Угодою формалізована також принципова позиція Нідерландів щодо посилення санкцій проти росії, примусу її до відшкодування збитків і притягнення агресора до відповідальності.

Підписана 3 квітня 2024 року Угоди про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Фінляндською Республікою [27] остання надає Україні 23-й пакет допомоги вартістю 188 мільйонів євро, готує чотирирічний план підтримки, вивчає нові та інноваційні шляхи подальшого посилення своєї непохитної підтримки в наземній, повітряній, морській, кібернетичній, електромагнітній та космічній сферах, надаючи пріоритет ключовим потребам України у сфері оборони, співпраці з оборонною промисловістю, підтримці високотехнологічного розвитку ОПК України. Як офіційний учасник артилерійської коаліції та коаліції з розмінування Фінляндія бере на себе зобов'язання брати активну участь у багатонаціональних заходах щодо зміцнення оборонного сектору України, як-от коаліції спроможностей Контактної групи з питань оборони України. Фінляндія підтримує також позицію Нідерландів щодо необхідності посилення санкційного тиску на росію та боротьбою з ухиленням від санкцій, доки триватиме війна рф проти України та доки не буде відновлено територіальної цілісності України.

Крайньою з підписаних угод є Угода між Україною та Латвійською Республікою про довгострокову підтримку та безпекові зобов'язання (11.04.2024) [28]. За Угодою, Латвія зобов'язується надавати Україні всебічну й довгострокову військову та невійськову підтримку, зокрема у сферах політичної, військової допомоги, у відбудові, у сферах економічної, фінансової та гуманітарної підтримки. Латвія разом із Великою Британією очолює коаліцію безпілотників для України з метою надання Україні мільйона безпілотників до кінця 2024 року і надалі; продовжуватиме робити свій внесок в очолювану Естонією коаліцію з інформаційних технологій і очолювану Литвою коаліцію з розмінування, надаючи обладнання і проводячи тренінги в межах UDCG.

Висновки. Будапештський меморандум є обов'язковою для виконання міжнародною угодою, що містить певні безпекові запевнення для України, але не містить належного механізму реального захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України.

Наскрізною темою новітніх угод та інших безпекових документів, укладених за участю України чи щодо України, є чітко визначений курс України на

європейську і євроатлантичну інтеграцію, реалізація якого бачиться через виконання логічно поєднаних стратегічних і тактичних завдань.

Станом на 01.05.2024 на виконання Вільнюських домовленостей 2023 року Україною підписано 9 угод про співробітництво у сфері безпеки (зі Сполученим королівством, Німеччиною, Францією, Данією, Канадою, Італією, Нідерландами, Фінляндською Республікою, Латвійською Республікою). Укладені угоди як довгострокові договори з чітко визначеними напрямками співпраці у військовій та невійськовій, політичній, фінансовій, гуманітарній та інших сферах, в напрямі реформ, розподілом зобов'язань та відповідальності між партнерами, посилюють підтримку й захист України на шляху до членства в НАТО та ЄС; одним із найбільш важливих пунктів усіх угод є підтримка України у процесі набуття нею повноправного членства в НАТО та чітка обіцянка підтримувати Україну стільки, скільки буде необхідно для відновлення її територіальної цілісності та захисту від агресора.

Ці угоди не можна розглядати в якості суто «безпекових» угод чи «гарантій безпеки» в розумінні Північноатлантичного (Вашингтонського) договору 1949 року, не є вони і замінником членства в НАТО.

Список використаних джерел

1. Кригель М. Мавпа з гранатами: як Україна з «Верхньої Вольти з ракетами» перетворилася на країну без ракет. *Українська правда*. 03.12.2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/3/7275645/>
2. Pifer S. Ukraine crisis' impact on nuclear weapons. URL: <http://edition.cnn.com/2014/03/04/opinion/pifer-ukraine-budapest-memorandum/>
3. Попкова А. Про «Документ із «шафи»». *День*. 4 грудня 2009 року. № 220.
4. Synovitz R. Explainer: The Budapest Memorandum And Its Relevance To Crimea. URL: <http://www.rferl.org/content/ukraine-explainer-budapestmemorandum/25280502.html>
5. Василенко В. Про гарантії без гарантій «документа в шафі». *День*. 10 грудня 2009 року. № 224.
6. Литвиненко О., Горбулін В. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики та загрози. *Дзеркало тижня*. 2009. № 43.
7. Документ ГА і РБ ООН А/49/765*S/1994/1399* від 19 грудня 1994 року. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N9450764.pdf>
8. Документ постійно діючої Конференції ООН з роззброєння CD/1285 від 21 грудня 1994 року. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G94/652/94.pdf>
9. Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. Київ, 2015. 123 с.
10. Про Звернення Верховної Ради України до держав-гарантів відповідно до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 12. Ст. 207.
11. Україна офіційно звернулася за консультаціями за Будапештським меморандумом. *Українська правда*. 21.02.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/21/7324839/>

12. Кулеба пояснив слова Зеленського щодо Будапештського меморандуму. *Українська правда*. 20.02.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/20/7324699/>
13. The North Atlantic Treaty. Washington D. C. – 4 April 1949. URL: http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/stock_publications/20120822_nato_treaty_en_light_2009.pdf
14. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору, підписана 9 липня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text
15. Стратегічна концепція НАТО – 2022 від 29.06.2022 року. *Зовнішня політика та національна безпека України: документи і матеріали (2014–2022 рр.): навчальний посібник-хрестоматія*. Ужгород, 2023. 380 с.
16. Декларація Мадридського саміту, прийнята главами держав і урядів НАТО учасників засідання Північноатлантичної ради в Мадриді 29 червня 2022 року. *Зовнішня політика та національна безпека України: документи і матеріали (2014–2022 рр.): навчальний посібник-хрестоматія*. Ужгород, 2023. 380 с.
17. Київський безпековий договір (The Kyiv security Compact). Міжнародні гарантії безпеки для України: рекомендації. Київ, 13 вересня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/15/93/cf0b512b41823b01f15fa24a1325edf4_1663050954.pdf
18. Демченко О. Гарантії безпеки від G7. Реальний успіх України. *Lb.ua*. 12.07.2023. URL: https://lb.ua/world/2023/07/12/564973_garantii_bezpeki_vid_g7_realniy.html
19. Матяш Т. Зеленський: Безпекові угоди укладено вже із шістьма державами. *Lb.ua*. 01.03.2024. URL: https://lb.ua/society/2024/03/01/601206_zelenskiy_bezpekovi_ugodi.html
20. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною і Сполученим королівством Великої Британії та Північної Ірландії. 12.01.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277>
21. Угода про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Федеративною Республікою Німеччина. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-88985>
22. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Францією. 16.04.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89005>
23. Угода про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Данією. 23.02.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-89185>
24. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Італією, 24.02.2024 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89245>
25. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Канадою. 24.02.2024. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU24010>
26. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Нідерландами. 01.03.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89461>
27. Угода про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Фінляндською Республікою, 03.04.2024 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-90021>
28. Угода між Україною та Латвійською Республікою про довгострокову підтримку та безпекові зобов'язання. 11.04.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-mizh-ukrayinoyu-ta-latvijskoju-respublikoyu-pro-dovgos-90189>

Olha Turchenko. Assurances of Security and Guarantees of the Security of Ukraine in Conditions of Armed Aggression

A reliable guarantee of a safe future for Ukraine and ensuring its right to security is the presence of its own powerful military forces, joining NATO and clear security agreements with strong states.

The article provides a critical analysis of the content of the Budapest Memorandum, security cooperation agreements concluded in pursuance of the 2023 Joint Declaration of Support for Ukraine by the Group of Seven (G7) countries and other security documents concluded with the participation of Ukraine or Ukraine, regarding the availability of real security guarantees and mechanisms for protecting the sovereignty, independence and territorial integrity of Ukraine.

In the article, the author concludes that the Budapest Memorandum must be considered a binding international agreement containing certain assurances of security for Ukraine, but not containing an appropriate mechanism for the real protection of the sovereignty, independence and territorial integrity of Ukraine.

Based on the results of the analysis of the latest agreements and other security documents concluded with the participation of Ukraine or in relation to Ukraine, it has been established that their cross-cutting theme is Ukraine's clearly defined course towards European and Euro-Atlantic integration, the implementation of which is seen through the implementation of logically combined strategic and tactical tasks.

It has been proven that, firstly, security cooperation agreements concluded by Ukraine with 9 countries (with the United Kingdom, Germany, France, Denmark, Canada, Italy, the Netherlands, the Republic of Finland, the Republic of Latvia) in pursuance of the Vilnius agreements of 2023, as long-term agreements with clearly defined areas of cooperation in military and non-military, political, financial, humanitarian and other spheres, towards reforms, distribution of obligations and responsibilities between partners, aimed at strengthening support and protection of Ukraine on the path to membership in NATO and the EU; secondly, one of the main points of all agreements is support for Ukraine in the process of gaining full membership in NATO and a clear promise to support Ukraine as long as necessary to restore its territorial integrity and protection from the aggressor.

It is substantiated that these agreements cannot be considered as purely «safe» agreements or «security guarantees» in the understanding of the North Atlantic (Washington) Treaty of 1949, nor are they a substitute for NATO membership.

Keywords: *security, security agreements, security guarantees, martial law, aggression, European integration, Euro-Atlantic integration, public policy, reconstruction.*

УДК 340.12:342.727

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.11

Фурман Віталій Васильович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

**ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ В СИСТЕМІ
КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА**

Стаття присвячена дослідженню сутності, змісту і структурних елементів права на інформацію, а також визначення місця та ролі цього права в системі конституційних прав людини і громадянина.

Визначено, що право на інформацію є комплексним правом людини і передбачає можливість вільно здійснювати з нею будь-які не заборонені законом дії (отримання, користування, зберігання, поширення, перетворення), у разі, якщо вони не загрожують інформаційній без-

пеці особі, суспільству та державі, та розглядається як інструмент забезпечення прав, що сприяє громадській участі або дає змогу людині та громадянину реалізовувати інші свої права. Основними структурними елементами права на інформацію є: право збирати, право зберігати, право використовувати та право поширювати інформацію усно, письмово або іншим способом – на свій вибір, які структуруються в інші численні інформаційні права.

У статті доведено, що закріплене в Основному Законі України право на інформацію є сполучною ланкою всієї системи конституційних прав і свобод, а також можливості їх реалізації. Право на свободу думки і слова та інформацію в будь-якій формі треба розглядати як особисте право кожної людини, незважаючи на те, що у разі отримання чи поширення інформації під час виборів різного типу його можна характеризувати як політичне право громадянина, а також можна віднести й до культурних прав людини, зокрема з огляду на право кожного на освіту.

Автором підкреслено, що право на інформацію, згідно з формулюванням низки правових актів, входить як складник до права на вільне вираження кожним своєї думки, однак з огляду на значимість права на інформацію та його роль в сучасному світі можна говорити про його самостійність у системі конституційних прав людини і громадянина, яке пов'язане зі свободою слова, свободою вираження думок, ідей, поглядів і переконань та сприяє реалізації цих свобод і здійсненню багатьох інших прав людини.

Ключові слова: права людини, правова держава, конституційне право на інформацію, доступ до інформації, гарантії здійснення та обмеження права на інформацію, інформаційне право, реалізація права на інформацію.

Постановка проблеми. Існування людини неможливе без постійного обміну інформацією з навколишнім світом, тому право на інформацію у найбільш загальному розумінні є природним правом людини та необхідною умовою її існування.

Не буде перебільшенням стверджувати, що реалізація права людини і громадянина на інформацію, забезпечення вільного доступу до інформації, що має суспільне значення, інформаційна відкритість органів влади є найважливішими умовами та критеріями функціонування правової держави. Саме реалізація цього конституційного права забезпечує реальну, а не формальну участь громадян у житті держави.

Треба підкреслити особливе значення цього права: воно виступає сполучним елементом усієї системи основних прав та свобод людини і громадянина. Тільки за умови його дотримання можна говорити про фактичну реалізацію особистих, політичних, соціальних, економічних, екологічних та культурних прав та свобод людини і громадянина.

Звідси випливає, що за відсутності вільного доступу людини і громадянина до інформації, за інформаційної закритості, «непрозорості» органів державної влади та місцевого самоврядування весь комплекс демократичних інститутів легко може набути декларативного характеру, тому дуже показово, що дискусії про подальший розвиток громадянського суспільства та політичного процесу в Україні значною мірою сфокусовані на проблемах реалізації права людини і громадянина на інформацію.

Передумовою законодавчого закріплення права на інформацію є об'єктивна необхідність правового забезпечення задоволення різних потреб людини, суспільства, держави. Закріплюючи це право, держава не просто визнає одне з основних природних прав і бере на себе відповідальність щодо його захисту, а й має всіляко сприяти постійній та повсюдній його реалізації.

Право на інформацію безпосередньо пов'язано зі становленням та розвитком інформаційного суспільства. Наша держава та її громадяни все активніше долучаються до міжнародної інформаційної взаємодії.

Соціальна, демократична, правова держава інформаційну відкритість розглядає в якості одного з провідних принципів організації та існування як громадянського суспільства, так і держави загалом, що у певний спосіб відображено у міжнародних документах. Так, відповідно до статті 19 Загальної декларації прав людини: «кожна людина має право на свободу переконань та на вільне вираження їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів» [1].

Право на інформацію – комплексне поняття, що включає сукупність прав з пошуку, отримання, зберігання, виробництва, використання, передачі, поширення та охорони інформації, надає широку можливість вільно вчиняти з нею будь-які не заборонені законом дії, за умови наявності інформаційної безпеки держави, суспільства та людини.

Право на інформацію характеризується не лише різноманітністю видів дозволеної поведінки, а й суб'єктивним складом такого права. Суб'єктивне право на інформацію можуть мати людина; держава; юридичні особи та організації, які не мають статусу юридичної особи. Зазначимо, що кожній категорії суб'єктів властиві певні суб'єктивні права на інформацію. Наприклад, право на інформацію, що становить державну таємницю, може мати тільки держава, якій не може належати комерційна таємниця, а власником особистої таємниці може бути лише фізична особа.

Інформаційна відкритість та державна безпека, на думку окремих авторів, де-факто є протилежними явищами, з чим не можна погодитися, оскільки, на наш погляд, у демократичному суспільстві це взаємопов'язані явища, тому що відсутність вільного доступу до інформації, неможливість її використовувати, поширювати, зберігати тощо можуть негативно вплинути як загалом на суспільство, так і на окрему особу та державу, що може значно погіршити ситуацію, незважаючи на певні досягнення, блага, які вже існують.

Останнім часом, навіть враховуючи нові виклики та загрози, які виникли в процесі реалізації права на інформацію, зокрема під час дії правового режиму воєнного стану в нашій державі, треба зазначити певні позитивні зміни у проце-

сі застосування досліджуваного права. Водночас не можна не звертати увагу на існування певних проблем щодо реалізації та забезпечення права людини на інформацію, що вимагає ґрунтовного та комплексного дослідження та доводить актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реалізації конституційного права на інформацію та дослідженню проблем, пов'язаних зі становленням та забезпеченням цього права, присвятили свої праці такі науковці: Ю. Барабаш, І. Бачило, С. Бобровник, Ю. Богдан, Н. Заяць, Б. Калиновський, А. Колодій, В. Копейчиков, Б. Кормич, В. Кравченко, Н. Кушакова-Костицька, І. Кушнір, В. Лемак, Л. Наливайко, О. Нестеренко, Н. Оніщенко, С. Погребняк, А. Політанський, П. Рабінович, Л. Рудник, В. Савчин, О. Скрипнюк, В. Тацій, В. Федоренко, В. Цимбалюк, І. Чиж, Ю. Шемшученко й інші. Однак через стрімкий розвиток інформаційного суспільства, появу нових форм інформаційних відносин, нові виклики сучасності недостатньо дослідженими є питання, пов'язані з особливостями правового регулювання цього інституту, актуалізуються питання реалізації цього конституційного права та вдосконалення механізму його забезпечення в контексті світової практики та європейським традиціями конституціоналізму.

Мета статті полягає в дослідженні сутності, змісту, структурних елементів права на інформацію, визначення місця та ролі досліджуваного права в системі конституційних прав людини і громадянина на основі аналізу міжнародних правових актів та конституційних норм.

Виклад основного матеріалу. Усі сфери нашого життя так чи інакше пов'язані з наявністю інформації, що означає, що кожна область, крім матеріальних об'єктів, несе й інформаційну наповненість. Функціонування будь-якої організаційної системи у світі не може відбуватися без наявності відомостей про неї. Кожну людину оточує інформація різних видів.

Конституція України не використовує словосполучення «право на інформацію», що призводить до певних труднощів під час правозастосовної діяльності.

Лише в частині 2 статті 34 Основного Закону України розкрито зміст права на інформацію: «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [2].

Для ґрунтовної характеристики досліджуваного конституційного права передусім варто зупинитися на дефініції «інформація».

Термін «інформація» походить із латини і означає «роз'яснення, поінформування». Загалом таке поняття може мати сенс відповідно до сфери, в якій воно застосовується, тому існують різні підходи до визначення поняття інформації, наприклад, у науці, побутовому житті, технічній сфері і т. ін.

Інформацію можна розуміти як будь-які дані, відомості (знання, виражені у сигналах, повідомленнях тощо), що цікавлять будь-кого.

Існує чимало визначень терміна «інформація», залежно від підходу, за яким воно розглядається. Наприклад, інформація – це усвідомлені відомості про навколишній світ, які є об'єктом зберігання, перетворення, передачі та використання; відомості про світ і процеси, які відбуваються в ньому; певне повідомлення про щось або когось; сукупність даних, повідомлень, які є об'єктом зберігання, переробки і передачі та ін.

Варто зазначити, що одне й те ж інформаційне повідомлення для різних людей може нести різну за змістом і обсягом інформацію. Така відмінність залежить від накопиченого досвіду, знань та рівня інтересу людини до нього.

У юридичній літературі існує два основні підходи до визначення права на інформацію – вузький та широкий. У вузькому значенні під правом на інформацію розуміється лише право на отримання чи доступ до інформації. У широкому значенні – не лише отримання чи доступ до інформації, а й інші суб'єктивні права, спрямовані на інформацію чи будь-які дії з нею (зберігання, отримання, збирання, поширення, використання, охорону та інші дії).

Отже, право на інформацію – це право повідомляти про щось шляхом здійснення інформаційної діяльності, право розповсюдження, володіння, отримання, збирання, зберігання, використання, переробки будь-яких відомостей.

Таке розуміння права на інформацію пов'язано з іншими правами, що прямо передбачено ч. 1 ст. 34 Конституції України, а саме: «правом на свободу думки і слова та вільне вираження своїх поглядів і переконань» [2].

Саме такий підхід до розуміння права на інформацію (right of access to information) міститься у міжнародних актах, визнається правом людини, розглядається як свобода самовираження і є важливим механізмом реалізації основних прав людини і громадянина.

Зокрема, згідно зі ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 р.: «кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів» [1].

Подібне формулювання міститься й у ч. 2 ст. 19 Пакту про громадянські та політичні права 1966 р.: «Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» [3], ч. 1 ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.: «Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стат-

тя не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств» [4], ч. 1 ст. 13 Американської конвенції з прав людини 1969 р.: «Кожна людина має право на свободу думки та висловлювання. Це право включає свободу шукати, отримувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів, усно, письмово або за допомогою друку, або художніх форм вираження, або іншими способами на свій вибір» [5].

У певних міжнародних актах, спрямованих на захист прав окремих категорій населення (зокрема дітей, національних меншин) право на інформацію розглядається як складник свободи вираження поглядів, зокрема, якщо звернутись до Конвенції про права дитини 1989 р., то йдеться про право на пошук, отримання та передачу інформації: «Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини» (ч. 1 ст. 13 Конвенції) [6].

Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р. передбачає право таких осіб на свободу вираження думок, отримання та обмін інформацією своєю мовою: «...право на свободу виявлення поглядів кожної особи, яка належить до національної меншини, включає свободу дотримуватися своїх поглядів та одержувати і поширювати інформацію та ідеї мовою своєї національної меншини без втручання держави і незалежно від кордонів. Сторони забезпечують, в рамках своїх правових систем, щоб особи, які належать до національної меншини, не дискримінувалися у їхньому доступі до засобів масової інформації» (ч. 1 ст. 9) [7].

Теорія конституційного права для характеристики системи прав та свобод людини і громадянина використовує певну їх класифікацію, проте єдиного підходу до виокремлення окремих груп не вироблено, що пояснюється різними підходами науковців до визначення єдиних критеріїв їх класифікації – одні дослідники пропонують широкий підхід, інші обмежуються загальними ознаками. Сам же Основний Закон України також не містить критеріїв чіткого їх розмежування, проте більшість фахівців поділять думку, що всі права та свободи людини і громадянина, закріплені на конституційному рівні, можна об'єднати в чотири групи – особисті (громадянські), політичні, соціально-економічні та культурні права та свободи.

Сьогодні в юридичній літературі можна виділити два основні погляди у вивченні права людини та громадянина на інформацію. Згідно з одним із підходів, який ми підтримуємо, право людини і громадянина на інформацію є складником свободи слова, і це обґрунтовується тим, що свобода слова складається з право-

чинів, які охоплюють різні форми поширення думок та інформації і є прямим наслідком розвитку теорії та практики свободи слова.

Конституція України **кожному** гарантує «право на свободу думки і слова та право на інформацію в будь-якій формі» (ч. 1 та 2 ст. 34), тому воно, безумовно, є правом кожної особи.

Такий підхід повністю збігається з позиціями Європейського суду з прав людини, який визнає за кожною особою (незалежно від мети – користь, політична пропаганда, релігійна діяльність та ін.) право на його реалізацію.

Вважаємо, що застосувати право на освіту (ст. 53 Конституції України) та свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості (ст. 54 Конституції України) неможливо за відсутності певної інформації, тому право на інформацію в контексті реалізації вказаних прав можна розглядати і як культурне право.

Навряд чи можна реалізувати конституційні та суто політичні права, як-от право на об'єднання у політичні партії (ст. 36), «право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» (ст. 38), «право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації» (ст. 39) [2], без можливості доступу до відповідної інформації, тому саме в цьому контексті право на інформацію належить до політичних прав громадян.

Як правильно зазначає Н. Ткачук, право на інформацію у тому чи іншому вигляді наявне й в інших статтях Конституції України, а саме:

- свобода від цензури (ст. 15);
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- право на недоторканність особистого і сімейного життя (ст. 32);
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34);
- право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35);
- право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);
- право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23);
- право на повагу до гідності (ст. 28);
- право на свободу об'єднання (ст. 36);
- право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38);
- право на зібрання (ст. 39);
- право на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 40);

- свобода літературної, художньої, наукової творчості (ст. 54);
- право знати свої права та обов'язки (ст. 57) та інші [8, с. 25].

Право на інформацію є основоположним правом по відношенню до всіх інших конституційних прав і свобод, з точки зору їх використання та застосування, адже їх забезпечення та реалізація неможливі без повної, достовірної інформації щодо змісту, особливостей кожного окремо взятого права та свободи.

Поділяємо позицію Л. Вакарюк, що: «Аналіз змісту статті 34 Основного Закону України дозволяє виділити основні структурні елементи права на інформацію, а саме: право збирати, право зберігати, право використовувати та право поширювати інформацію усно, письмово або іншим способом – на свій вибір, які, у свою чергу, структуруються в інші численні інформаційні права, тому вказане право є комплексним» [8, с. 157].

Слушно зазначає К. Калюжний: «Конституційне право громадян України на інформацію за своєю структурою є складним правом, основними елементами якого є: право на вільне збирання інформації; право на вільне зберігання інформації; право на вільне використання інформації; право на вільне поширення інформації усно, письмово або іншим способом, на свій вибір; право на охорону та захист інформації [10, с. 57].

Справедливим є підхід Т. Костецької, яка робить висновок: «Змістовими складовими частинами інших конституційних прав і свобод закріплені такі права, як право давати згоду на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу; право кожного громадянина на доступ до відомостей про себе (окрім тих, що становлять захищену законом таємницю) в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях; право кожного перевіряти достовірність інформації про себе і членів своєї сім'ї; право спростовувати недостовірні відомості в судовому порядку; право вимагати вилучення будь-якої інформації про себе; право кожного на компенсування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї; право на забезпечення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції; право на вільний доступ і поширення інформації про стан навколишнього середовища (право на екологічну інформацію), про якість харчових продуктів і предметів побуту (ст. ст. 31, 32, 50) тощо, які можна визначити як "інформаційні права" у межах досліджуваного поняття» [11].

Варто зауважити, що загалом здійснення соціальних та економічних прав неможливе без вільного поширення інформації, що підтверджується, зокрема, Декларацією свободи висловлювань та інформації, яка була прийнята Комітетом міністрів ради Європи у 1982 р., де зазначено: «Свобода вираження поглядів та інформації необхідна для соціального, економічного, культурного й політичного

розвитку кожної людини та є умовою гармонійного прогресу соціальних і культурних груп, націй та міжнародної спільноти» (п. 4 р. 1) [12].

У національному законодавстві держав світу право на інформацію також закріплене, але має свої особливості. У конституціях низки зарубіжних країн воно так само, як і в міжнародних актах, безпосередньо пов'язане зі свободою слова.

Здійснення права на інформацію значною мірою залежить від наявності відповідних гарантій. Обов'язок держав передбачити такі гарантії та їх здійснювати впливає із міжнародних договорів, у яких вони беруть участь. Так, відповідно до ст. 2 Пакту про громадянські та політичні права держави-учасники зобов'язуються вжити заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, закріплених у Пакті, у тому числі й права на інформацію [3].

Подібні обов'язки держав передбачені у ст. 1 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод [4], ст. 1 Американської конвенції з прав людини [5], ст. 1 Африканської Хартії прав людини та народів [13].

Обов'язки країн далі конкретизуються передусім у конституціях. В Україні загальне положення про гарантії права і свободи людини закріплено в ч. 2 ст. 22 Конституції: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані» [2].

Конституція України, на відміну від конституцій інших країн, містить чітку норму щодо гарантій права на свободу думки і слова та права на інформацію: «Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе та членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також права на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації» [2].

Реалізацію права на інформацію неможливо розглядати окремо від відповідних обов'язків органів державної влади та місцевого самоврядування у контексті його забезпечення, які визначено ч. 3 ст. 32 Основного Закону України: «Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею»; відповідно до ч. 4 ст. 32: «Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації»; «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» (ст. 40) [2].

Висновки. З викладеного можна дійти висновку, що право на інформацію як комплексне право варто розглядати з двох позицій: 1) як елемент права на свободу думки і слова та вільного вираження своїх поглядів і переконань; 2) як самостійне право, що виступає в якості підґрунтя для реалізації інших конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Список використаних джерел

1. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.73 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): ратифіковано Законом України від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. American convention on human rights. 22 november 1969. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>
6. Конвенція про права дитини від 21 грудня 1995 року: ратифіковано Постановою Верховної Ради від 27.02.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
7. Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року: ратифіковано Законом України від 09.12.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text
8. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття «інформаційні права людини». *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 155–159. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/2/29.pdf>
9. Калюжний К. Сутність інформаційних прав людини в науці інформаційного права. *Юридичний вісник*. 2012. № 4(25). С. 55–58. URL: http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2012/statji_n4_25_2012/Kalygnij_55.pdf
10. Костецька Т. Конституційно-правове регулювання інформаційних прав: деякі термінологічні аспекти. *Підприємництво, господарство і право. Часопис Київського університету права*. 2019. С. 114–117. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_2/114.pdf
11. Декларація Комітету міністрів Ради Європи «Про свободу вираження поглядів та інформації»: ухвалено Комітетом міністрів на 70-й сесії 29 квітня 1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_885#Text
12. Африканська Хартія прав людини та народів, прийнята 26 липня 1986 р., Найробі. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instreet/Rz1afchar.html>

Vitaly Furman. The Right to information in the System of Constitutional Rights People and the Citizen

The article is devoted to the study of the essence, content and structural elements of the right to information, as well as determining the place and role of this right in the system of constitutional human and citizen rights.

It has been determined that the right to information is a comprehensive human right and provides the possibility to freely carry out any actions with it that are not prohibited by law (receiving, using, storing, distributing, transforming), if they do not threaten the information security of a person, society and the state and is considered as a tool for ensuring rights, which promotes public participation or allows a person and a citizen to exercise their other rights. The main structural elements of the right to information are the following: the right to collect, the right to store, the right to use and the right to disseminate information orally, in writing or in another way – at your choice, which, in turn, are structured into other numerous information rights.

The article proves that the right to information enshrined in the Basic Law is a connecting link of the entire system of constitutional rights and freedoms, as well as the possibility of their implementation. The right to freedom of opinion and expression and information in any form should be considered as a personal right of every person, regardless of the fact that in the case of receiving or spreading information during elections of various types, it can be characterized as a political right of a citizen, as well as can also be attributed to cultural human rights, in particular, given the right of everyone to education.

The author emphasizes that the right to information, according to the wording of a number of legal acts, is included as a component of the right to free expression of one's opinion, however, based on the importance of the right to information and its role in the modern world, one can talk about its independence in the system of constitutional human and civil rights, which is related to freedom of speech, freedom of expression of thoughts, ideas, views and beliefs and contributes to the realization of these freedoms and the realization of many other human rights.

Keywords: *human rights, the rule of law, the constitutional right to information, access to information, guarantees and limitations of the right to information, information law, implementation of the right to information.*

*Беляневич Олена Анатоліївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету імені Василя Стуса,*

*Крупельницький Віталій Леонідович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСУВАННЯ ЗА ДОГОВОРОМ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФІНАНСУВАННЯ БУДІВНИЦТВА ОБ'ЄКТА

Стаття присвячена дослідженню питань фінансування, забезпечення фінансування та інвестування будівництва як предмета договірної зобов'язання за участю замовника і девелопера будівництва. Надано визначення «фінансуванню будівництва», як сукупності (системі) дій з передачі та отримання грошових коштів для компенсації вартості майнових благ, що створюються та/або передаються для об'єкта будівництва. Охарактеризовано «забезпечення фінансування будівництва» як юридичні дії, які призводять до вивільнення і спрямування фінансових ресурсів для будівництва із власного / позикового капіталу замовника та/або девелопера будівництва в межах та у спосіб, що встановлені законом. Присвячено увагу інвестуванню в будівництві як вкладенню майна (фінансових ресурсів, майнових прав зокрема) та інтелектуальних цінностей інвестора в об'єкти власної господарської діяльності або господарської діяльності реципієнта інвестиції для створення та/або передачі у власність інвестора майнових благ (об'єктів інвестиційної діяльності), очікувана вартість або майбутня майнова вигода за яким (на момент інвестиції) оцінюється інвестором як така, що є вищою від вартості здійснюваної інвестиції, та/або для досягнення соціального, екологічного ефекту. Обґрунтовано доцільність віднесення питань забезпечення фінансування будівництва до компетенції замовника та девелопера будівництва. Запропоновано застосувати витратно-орієнтований підхід у визначенні категорії «фінансування будівництва» (виключно для конкретних виробничих витрат) у відношенні грошових коштів фізичних осіб, які залучаються девелопером/ замовником будівництва для подальшого набуття такими особами права власності на відповідні об'єкти нерухомого майна. За результатом проведеного аналізу підготовлено зміни до Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому», що покликані удосконалити охорону інвестиційних інтересів фізичних та юридичних осіб, надати визначеність у використанні залучених фінансових ресурсів та інвестицій у правовідносинах за участі замовника і девелопера будівництва.

Ключові слова: господарська діяльність, девелопер, замовник будівництва, інвестування, забезпечення фінансування будівництва, організація будівництва, господарське зобов'язання.

Постановка проблеми. Сучасна трансформація правовідносин у сфері забезпечення організації будівництва та обігу речових прав на майбутні об'єкти нерухомості визначає необхідність дослідження способів реалізації фінансової участі замовника, девелопера та інших учасників фінансової діяльності у забез-

печенні будівництва фінансовими ресурсами. Дослідження потребують зміст категорій фінансування та забезпечення фінансування в будівництві як предмета договірної регулювання у відносинах між замовником та девелопером будівництва. Результат дослідження дасть змогу окреслити обсяг та характер зобов'язань сторін з фінансування у договорі щодо організації та фінансування будівництва об'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі фінансування будівництва переважно розглядається в контексті економічних дисциплін та фінансового менеджменту у працях В. В. Бугас, А. А. Коваль, Т. В. Момот, О. О. Терещенко та інших. Як складник інвестиційної діяльності, фінансування будівництва було предметом наукового дослідження М. М. Бліхар, О. М. Вінник, В. П. Нагребельного, В. В. Поєдинок, А. В. Смітюха та інших. Як предмет договірних відносин фінансування будівництва частково висвітлено у працях Я. С. Бляхарського, А. В. Іванова. Водночас, на нашу думку, в науковій літературі не було присвячено достатньої уваги питанням фінансування як предмета договірних відносин у діяльності замовника та девелопера у будівництві.

Формування цілей статті. Цілями статі є аналіз правових аспектів фінансування як заходів, спрямованих на забезпечення будівництва фінансовими ресурсами, в господарській діяльності замовника та девелопера будівництва.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання фінансування у будівництві здійснюється на основі Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому», Закону України «Про інвестиційну діяльність», Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю», Господарського кодексу України та ін.

Забезпечення будівельного проєкту фінансовими ресурсами є предметом договірної зобов'язання за участю замовника і девелопера. Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» (далі – Закон № 2518), девелопер будівництва – це юридична особа, яка на підставі договору, укладеного із замовником будівництва, забезпечує організацію та/або фінансування (інвестування) будівництва об'єкта відповідно до законодавства (у тому числі шляхом залучення коштів інших фізичних та юридичних осіб) [7].

У легальній дефініції поняття «девелопер будівництва» законодавець отожднює з діяльністю з фінансування та інвестування будівництва, вживаючи останнє у дужках відносно першого. Втім діяльність з фінансування та інвестування будівництва, на нашу думку, не є тотожними поняттями.

В економічній літературі (О. О. Терещенко, Н. І. Вовна) «фінансування» визначається як усі заходи, спрямовані на покриття потреби підприємства в ка-

піталі, які включають мобілізацію фінансових ресурсів (грошових коштів, їхніх еквівалентів і майнових активів), їх повернення, а також відносини між підприємством та капіталодавцями, які з цього випливають (платіжні відносини, контроль та забезпечення) [14, с. 6]; або як мобілізація підприємством необхідних фінансових ресурсів для виконання поставлених перед ним планових завдань. Систему використання різних форм і методів для фінансового забезпечення функціонування суб'єктів господарювання та досягнення ними поставлених цілей називають фінансовою діяльністю [2, с. 9]. Під фінансовими ресурсами (як джерелами заходів з фінансування) розуміють грошові кошти, що можуть бути спрямовані на виконання визначених завдань відповідно до певного плану і дають змогу отримати бажаний економічний результат [1, с. 33].

У Національному положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затверджене Наказом Міністерства фінансів України від 07.02.2013 № 73 (далі – П(С)БО 1), фінансовою визначено діяльність, що призводить до змін розміру і складу власного та позикового капіталів підприємства (абз. 37 п. 3, р. I П(С)БО 1) [13]. Власним капіталом підприємства є різниця між активами (ресурси, контрольовані підприємством у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, призведе до отримання економічних вигод у майбутньому) та заборгованістю підприємства, яка виникла внаслідок минулих подій і погашення якої в майбутньому, як очікується, призведе до зменшення ресурсів підприємства, що втілюють у собі економічні вигоди (абз. 2 п. 3 р. 1, абз. 15 п. 3 р. I П(С)БО 1) [13]. Визначення позикового капіталу не міститься в чинних нормативно-правових актах, проте економічна наука визначає його як частину капіталу підприємства, який накопичено за рахунок грошових коштів, отриманих на поворотній основі [10, с. 61].

Із викладеного вбачається, що капітал учасника господарських відносин (власний або позиковий) є об'єктом дій з фінансування (фінансової діяльності), спрямованих на вирішення завдань господарської діяльності, що призводить до зменшення або збільшення фінансових ресурсів (грошових коштів) суб'єкта господарювання, який провадить фінансування або у відношенні якого провадиться фінансування. До складу власних фінансових ресурсів суб'єкта господарювання належать грошові кошти, здобуті: (1) як дохід від фінансово-господарської діяльності (внаслідок реалізації товарів, робіт, послуг, інші операційні доходи, фінансові доходи, інші доходи); (2) як вклад (внесок) до складу статутного капіталу суб'єкта господарювання [11, с. 612]; (3) внаслідок амортизаційних відрахувань, інших операцій із власним майном (інвентаризація, переоцінка, списання активів, оптимізація витрат тощо). Склад позикових фінансових ресурсів визначають грошові кошти, отримані на поворотній основі, тимчасово перебувають у розпорядженні суб'єкта господарювання [10, с. 61].

На нашу думку, фінансування є сукупністю (системою) конкретизованих майнових дій з приймання та передачі грошових коштів до капіталів та із капіталів суб'єктів господарювання. Фінансування реалізується у фінансовій діяльності у заходах із залучення, збереження, розподілу, витрати і повернення фінансових ресурсів.

Складником фінансової діяльності в аспекті інвестиційного законодавства може розглядатися інвестування. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність» (далі – Закон № 1560) інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) та/або досягається соціальний та екологічний ефект [8]. У сфері господарювання інвестиціями визнаються довгострокові вкладення різних видів майна, інтелектуальних цінностей та майнових прав в об'єкти господарської діяльності з метою одержання доходу (прибутку) або досягнення іншого соціального ефекту (ч. 1 ст. 326 ГК України) [3].

Сукупність практичних дій щодо реалізації інвестицій називають «інвестиційною діяльністю» (ч. 1 ст. 2 Закону № 1560) [8], економічний зміст якої формують дії з придбання та реалізації тих необоротних активів, а також тих фінансових інвестицій, які не є складовою частиною еквівалентів грошових коштів (грошей) (абз. 16 п. 3 р. І НПСБО 1) [13]. В. В. Поєдинок тлумачить інвестиційну діяльність у широкому розумінні, як сукупність дій господарського та управлінсько-господарського характеру, що вчиняються суб'єктами господарювання для підготовки та вкладення інвестицій, безпосередньо вкладення інвестицій (інвестування) та господарського використання вкладених інвестицій; та у вузькому розумінні, як сукупність (систему) операцій, пов'язаних із рухом капіталів [6, с. 133]. Основним критерієм інвестиційної діяльності, яка відрізняє її від сукупності інших майнових відносин, пов'язаних зі вкладенням цінностей у різноманітні об'єкти права власності, є створення прибутку або досягнення соціального ефекту [12, с. 14].

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону № 1560, об'єктами інвестиційної діяльності можуть бути будь-яке майно, в тому числі основні фонди і оборотні кошти в усіх галузях економіки, цінні папери (крім векселів), цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальні цінності, інші об'єкти власності, а також майнові права [8]. Суб'єктами інвестиційної діяльності є юридичні та фізичні особи, іноземні держави та держава, які в залежності від ролі в інвестиційному процесі можуть набувати статусу інвесторів (приймають рішення про вкладення майнових та інтелектуальних цінностей) або учасників інвестиційної діяльності (забезпечують реалізацію інвестицій як виконавці замовлень або на підставі доручення інвестора) (ст. 5 Закону № 1560) [8].

Джерелами формування інвестицій є власне майно, в тому числі майнові права, нематеріальні активи, а також позикові фінансові ресурси.

Спрямованість інвестиційної діяльності на отримання доходу, на нашу думку, означає вкладення (витрату) інвестицій для отримання більшої економічної вигоди. Зважаючи, що «інвестори можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців» (абз. 2 ч. 2 ст. 5 Закону № 1560) [8], вважаємо що перебування конкретного суб'єкта відносин у запропонованих правових становищах, без суб'єктивного сприйняття ним власної діяльності як такої, що спрямована на отримання доходу (прибутку), позбавлятиме економічні операції (за участі покупця, кредитора, вкладника) із вкладення (витрати) майна (фінансових ресурсів) їх інвестиційного змісту. І в такому сенсі інвестуванням є вкладення майна, фінансових ресурсів, майнових прав та інтелектуальних цінностей інвестора в об'єкти власної господарської діяльності або господарської діяльності реципієнта інвестиції для створення та/або передачі у власність інвестора майнових благ (об'єктів інвестиційної діяльності), очікувана вартість або майбутня майнова вигода за яким (на момент інвестиції) оцінюється інвестором як така, що є вищою від вартості здійснюваної інвестиції, та/або для досягнення соціального та екологічного ефекту. У випадку здійснення інвестування фінансовими ресурсами (з метою отримання доходу за об'єктом інвестування) таку діяльність належить розглядати як складник фінансування; з іншої боку, інвестування майна, майнових прав та інтелектуальних цінностей в об'єкти господарської діяльності не можна відносити до фінансування.

Ініціатором будівництва є замовник, якому належать речові права на економічний актив – земельну ділянку, об'єкт незавершеного будівництва або капітальну споруду, що використовується ним для вкладень власних та/або залучених фінансових ресурсів, а також інвестицій. Іншими учасниками будівництва є суб'єкти господарювання, які створюють та/або передають майнові блага, набуті ними власною діяльністю, для потреб об'єкта будівництва, з метою отримання фінансових ресурсів як доходу (прибутку). І в такому сенсі «фінансування будівництва» можна розглядати як сукупність майнових дій, які спричинюють зміну в капіталах замовника та інших учасників будівництва, а «забезпечення фінансування» – як організаційні дії, що утворюють необхідні та достатні умови для здійснення фінансової діяльності.

На рівні відносин між замовником та девелопером будівництва забезпечення фінансування в будівництві здійснюється на виконання організаційних та інших умов, передбачених договором щодо організації та фінансування будівництва об'єкта, шляхом використання майна замовника/ девелопера будівництва, вчинення юридичних дій, внаслідок яких відбувається вивільнення і витрата фінансових ресурсів для виконання зобов'язань фінансового характеру на користь

замовника та/або інших учасників будівництва. Результат такої діяльності може характеризуватись в аспекті доходів як збільшення фінансових ресурсів у складі: (I) власного / позикового капіталу замовника будівництва за рахунок: (а) отриманої позики, кредиту, безповоротної фінансової допомоги, (б) зростання та/або отримання доходу у господарській, фінансовій, інвестиційній чи поточній діяльності замовника, (в) вкладів (внесків) до статутного капіталу замовника, як суб'єкта господарювання тощо; (II) власного капіталу учасників будівництва, внаслідок отримання фінансових ресурсів в обмін на майнові блага, що створюються та/або передаються ними із власної господарської діяльності для потреб об'єкта будівництва. В аспекті витрат результат забезпечення фінансування будівництва може передбачати: (а) зменшення фінансових ресурсів із складу власного / позикового капіталу замовника та/або девелопера будівництва, інших суб'єктів фінансової діяльності, кошти яких залучені в будівництво та/або (б) обтяження майна замовника та/або девелопера, як предмета забезпечення виконання зобов'язань фінансового характеру в будівництві (порука, гарантія, застава, іпотека, довірча власність тощо).

Будівельний проєкт вимагає значних фінансових ресурсів, професійного управління ними та контролю, у зв'язку з чим до предмета основних організаційних умов у договірних відносинах між замовником та девелопером будівництва (про забезпечення фінансування будівництва) можна віднести ті, що стосуються: (I) фінансових потреб будівництва як об'єкта правовідносин; (II) кола суб'єктів, залучених у фінансування будівництва; (III) порядку забезпечення фінансування.

Фінансові потреби будівництва визначають: (1) виробничі витрати із спорудження будівлі, як-то (а) на виконання геологічних, геодезичних, вишукувальних, дослідних, проєктно-кошторисних, будівельних та інших робіт, необхідних у капітальному будівництві; (б) на поставку будівельних матеріалів і конструкцій, залучення персоналу, застосування будівельних машин, будівельного обладнання та оснастки тощо; (2) інші витрати, як-то на утримання земельної ділянки (плата за землю, орендна плата), експлуатаційні витрати за об'єктом будівництва; страхування об'єкта будівництва; маркетинг будівельного проєкту; організацію закупівлі товарів, робіт, послуг для цілей будівництва; сплату податків, зборів та обов'язкових платежів за результатами господарської діяльності; виконання договірних та позадоговірних зобов'язань фінансового характеру, що можуть бути не пов'язані із будівництвом напряду тощо.

У названому аспекті привертає увагу витратно-орієнтоване визначення фінансування будівництва (виключно для конкретних виробничих витрат), застосоване для врегулювання діяльності управителів фондів фінансування будівництва. Так, за легальним визначенням фінансування будівництва – використання

управителем отриманих в управління коштів на проведення проектно-вишукувальних робіт та спорудження об'єктів будівництва за умовами договору (абз. 16 ст. 2 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» [9]). Відповідно використання управителем коштів на інші потреби будівництва, крім окреслених законом, може містити ознаки нецільового використання фінансових ресурсів управителем.

Ефективна та збалансована охорона інвестиційних інтересів фізичних та юридичних осіб у будівництві, на нашу думку, потребує інтеграції та удосконалення означених обмежень до складу особливостей залучення замовником/ девелопером коштів для будівництва об'єкта нерухомого майна за Законом № 2518.

На коло суб'єктів, які можуть забезпечувати будівництво фінансовими ресурсами, вказують положення ч. 1 ст. 6 Закону № 2518, яка передбачає участь замовника будівництва, девелопера будівництва та управителя фонду фінансування будівництва в такій діяльності [7]. Водночас п. 1 ч. 2 ст. 7 Закону № 2518 відносить діяльність із фінансування будівництва до компетенції девелопера будівництва: «істотними умовами договору щодо організації та фінансування будівництва об'єкта є порядок організації та фінансування будівництва об'єкта девелопером будівництва» [7].

У науковій літературі та господарській практиці, залежно від факту фінансової участі девелопера у будівельному проєкті, вирізняють два основні види девелоперської діяльності – «speculative development» (господарська діяльність, яка передбачає надання девелоперських послуг замовнику та інвестування девелопером фінансових ресурсів у будівельний проєкт) та «fee development» (господарська діяльність, яка передбачає надання девелоперських послуг замовнику, без інвестування девелопером фінансових ресурсів у будівельний проєкт) [4, с. 47; 5, с. 35–36]. Із одного боку, девелопер здатен фінансувати будівництво об'єкта за рахунок витрати фінансових ресурсів із власного / позикового капіталів. З іншого боку, девелопер здатен забезпечувати фінансування будівництва за рахунок (1) витрати фінансових ресурсів із власного / позикового капіталів замовника будівництва, при: (а) виконанні девелопером функцій замовника будівництва (можуть бути покладені на нього згідно з ч. 3 ст. 7 Закону № 2518), на підставі домовленості з надання повноважень (доручення) на розпорядження фінансовими ресурсами замовника та відповідної довіреності; (б) виконанні замовником вказівок девелопера із використання майна та фінансових ресурсів, що призводить до вивільнення і спрямування коштів для будівництва; (2) витрати власних / залучених фінансових ресурсів третіх осіб – інвесторів та/або суб'єктів фінансової діяльності, які передають грошові кошти для реалізації будівництва. До того ж замовник будівництва, споживаючи послуги девелопера з організації будівництва, може самостійно забезпечувати фінансування і фінансувати будівництво без участі девелопера у такій діяльності.

Відповідно забезпечення фінансування будівництва може провадитись (1) девелопером будівництва власними силами; (2) силами замовника будівництва та/або (3) силами інших суб'єктів фінансової діяльності, які задіяні для капіталовкладень у будівництві (інвестори, банки, фінансові установи, компанії з управління активами, суб'єкти господарювання тощо), що потребує належного законодавчого забезпечення. Із цих причин вважаємо доцільним встановити істотну умову договору про фінансування будівництва як таку, що дає змогу відносити питання забезпечення будівництва фінансовими ресурсами до компетенції кожної сторони договору (замовника та девелопера будівництва).

Способи залучення та використання коштів у будівництві визначаються залежно від джерел та об'єктів фінансування. Так, пряме чи опосередковане залучення (інвестування, фінансування) коштів від фізичних та юридичних осіб, з подальшим набуттям такими особами права власності на відповідні об'єкти нерухомого майна, може здійснюватися виключно в такий спосіб: (1) шляхом укладення договорів купівлі-продажу неподільних об'єктів незавершеного будівництва/ майбутніх об'єктів нерухомості (частки неподільного об'єкта незавершеного будівництва): замовником будівництва, який є юридичною особою або фізичною особою-підприємцем; девелопером будівництва, який є юридичною особою; (2) шляхом укладення договорів про участь в фонді фінансування будівництва управителем фонду фінансування будівництва через фонди фінансування будівництва відповідно до цього Закону з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю»; (3) шляхом емісії цільових корпоративних облігацій, погашення яких здійснюється шляхом передачі об'єкта (частини об'єкта) житлового будівництва відповідно до Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» з умовою передачі об'єкта (частини об'єкта) житлового будівництва відповідно до укладеного нотаріального договору між замовником будівництва та власником таких облігацій про резервування (бронювання) об'єкта (частини об'єкта) житлового будівництва (ч. 1 ст. 6 Закону № 2518) [7].

Означені вимоги не поширюються на випадки фінансування об'єктів, що споруджуються виключно за рахунок власних, кредитних або позикових коштів замовника будівництва та/або девелопера будівництва (ч. 2 ст. 6 Закону № 2518) [7]. І, далі у випадку розірвання договору, девелопер зобов'язаний передати замовнику будівництва невикористані кошти, залучені на будівництво об'єкта за договорами купівлі-продажу майбутніх об'єктів нерухомості (перший продаж) – п. 6 ч. 2 ст. 7 Закону № 2518 [7].

У випадку залучення в будівництво фінансових інвестицій держави або місцевого самоврядування треба враховувати, що таке фінансування здійснюється

за умови закріплення в державній або комунальній власності частки у статутному капіталі юридичної особи, яка отримує таке інвестування за рахунок бюджетних коштів, залежно від обсягу вкладених інвестицій (ч. 8 ст. 2 Закону № 1560) [8]. Державне інвестування державних інвестиційних проектів з використанням державних капітальних вкладень та/або кредитів (позик), залучених державою або під державні гарантії, здійснюється відповідно до вимог бюджетного законодавства (ч. 6 ст. 2 Закону № 1560) [8].

Загальною вимогою для фінансування та інвестування приватних та/або державних ресурсів у будівництві встановлено ч. 2 ст. 4 Закону України «Про інвестиційну діяльність», яка забороняє інвестування в об'єкти, створення і використання яких не відповідає вимогам санітарно-гігієнічних, радіаційних, екологічних, архітектурних та інших норм, встановлених законодавством України, а також порушує права та інтереси громадян, юридичних осіб і держави, що охороняються законом [8].

Висновки. Забезпечення будівництва фінансовими ресурсами може бути віднесено до власної компетенції замовника та девелопера будівництва або вони можуть діяти спільно у такій діяльності. Підставами забезпечення фінансування будівництва є погоджені рішення управлінсько-майнового характеру та юридичні дії, які призводять до вивільнення і спрямування фінансових ресурсів для будівництва із власного /позикового капіталу замовника та/або девелопера будівництва в межах та у спосіб, що встановлені законом. Фінансування будівництва є сукупністю (системою) дій з передачі та отримання грошових коштів в рахунок компенсації вартості майнових благ, що створюються та/або передаються для об'єкта будівництва.

За результатом проведеного аналізу для удосконалення охорони інвестиційних інтересів фізичних та юридичних осіб в будівництві пропонуємо: (1) назву статті 6 Закону № 2518 викласти у такій редакції «Стаття 6. Особливості залучення коштів та інвестицій для будівництва об'єкта нерухомого майна»; (2) викласти абзац перший частини першої статті 6 Закону № 2518 у такій редакції: «Пряме чи опосередковане залучення (інвестування, фінансування) замовником будівництва, девелопером будівництва, управителем фонду фінансування будівництва коштів та інвестицій від фізичних та юридичних осіб, у тому числі в управлінні, для проведення проектно-вишукувальних робіт, спорудження об'єкта нерухомого майна чи інших потреб будівництва, з подальшим набуттям такими особами права власності на відповідні об'єкти нерухомого майна, може здійснюватися виключно в такий спосіб:»; (3) доповнити статтю 6 Закону № 2518 після частини першої новою частиною такого змісту: «Використання коштів та інвестицій, що було залучено від фізичних осіб на умовах частини першої цієї статті, здійснюється виключно для фінансування проектно-вишукувальних ро-

біт та спорудження об'єкта будівництва». У зв'язку з цим частину другу та третю вважати відповідно частиною третьою та четвертою. Такі зміни дають змогу замовнику / девелоперу будівництва бути визначеними у способах використання інвестицій, які залучаються в будівництво, а фінансові ресурси фізичних осіб використовуватимуться виключно для прямих виробничих потреб, спрямованих на закінчення будівництвом об'єкта.

У питанні участі замовника та девелопера в забезпеченні фінансування будівництва пропонуємо викласти пункт 1 частини 1 статті 7 Закону № 2518 у такій редакції: «порядок організації та забезпечення фінансування будівництва об'єкта» як істотну умову договору, що дає змогу відносити фінансування до компетенції кожної сторони.

Подальших наукових досліджень цих питань потребують окремі елементи забезпечення будівництва фінансовими ресурсами в договірних зобов'язаннях замовника та девелопера будівництва.

Список використаних джерел

1. Бугас В. В., Коваль А. А. Управління фінансовими ресурсами підприємства. *Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics»*. 2020. № 19. С. 32–34. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/issue/19-2020/buhas.pdf> (дата звернення: 01.03.2024).
2. Вовна Н. І. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: теоретична інтерпретація. *Економіка: проблеми теорії і практики*. 2010. Вип. 262. С. 2365–2372. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/14038/1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%20%D0%86%D0%9D%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%9F%D0%98%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%AF%20%D0%A4%D0%94%D0%A1%D0%93.pdf> (дата звернення: 01.03.2024).
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 01.03.2024).
4. Іванов А. В. Дві моделі девелопменту нерухомості в Україні. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 46–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2014_17_9 (дата звернення: 01.03.2024).
5. Лилов О. В. Сучасні організаційні схеми реалізації інвестиційно-будівельного проекту девелоперською компанією. *Теорія і практика будівництва: наук.-техн. журн.* 2014. Вип. 13. С. 33–36. URL: <https://repository.knuba.edu.ua/handle/987654321/3220> (дата звернення: 01.03.2024).
6. Поєдинок В. В. Інвестиційна діяльність як вид господарської діяльності. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 131–135. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2013/6-2_2013/31.pdf
7. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15.08.2022 р. № 2518-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text> (дата звернення: 01.03.2024).
8. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.2022 р. № 1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> (дата звернення: 01.03.2024).
9. Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю: Закон України від 19.06.2003 р. № 978-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-15#Text> (дата звернення: 01.03.2024).

10. Зеленіна О. О. Позиковий капітал як складова капіталу підприємства: місце та бухгалтерська природа. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2010. № 1(51). С. 53–61.
11. Ксьондз С. М. Проблеми формування фінансових ресурсів підприємств. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. № 10. С. 611–615. URL: <https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Ekonomika-i-suspilstvo-10-2017.pdf#page=611>
12. Нагребельний В. П. Соціальний ефект як мета інвестиційної діяльності: правові питання. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3–4. С. 13–16. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2003_3-4_4.pdf
13. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: Наказ Міністерства фінансів України від 07.02.2013 р. № 73. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13> (дата звернення: 01.03.2024).
14. Терещенко О. О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: навчальний посібник. Київ: Видавництво КНЕУ, 2003. 554 с.

Olena Belianevych, Vitalii Krupelnytskyi. On Ensuring Financing under an Agreement for the Organization and Provision of Construction

The article is dedicated to the examination of issues related to financing, ensuring financing, and investing in construction as a subject of contractual obligation involving customer and real estate developer. The definition of «construction financing» is provided as a set (system) of actions involving the transfer and receipt of monetary funds in compensation for the value of property benefits created and/or transferred for the construction project. The «ensuring of construction financing» is characterized as legal actions leading to the release and allocation of financial resources for construction from the customer's and/or real estate developer's own/borrowed capital within the limits and manner prescribed by law. Attention is devoted to investing in construction as the investment of property (financial resources, property rights in particular) and intellectual values of the investor into objects of their own economic activity or the recipient's economic activity for the creation and/or transfer of property to the investor (objects of investment activity), the expected value or future pecuniary benefit of which (at the time of investment) is assessed by the investor as higher than the value of the investment made, and/or for achieving social, environmental effects. The expediency of classifying the issues of ensuring construction financing within the competence of the customer and the real estate developer is substantiated. It is proposed to apply an expense-oriented approach in defining the category «construction financing» (exclusively for specific production costs) in relation to the funds of individuals attracted by the real estate developer/customer of construction for the further acquisition by such persons of ownership of the relevant real estate objects. Based on the results of the analysis, amendments to the Law of Ukraine «On guaranteeing real rights to real estate objects that will be built in the future» have been prepared, designed to improve the protection of investment interests of individuals and legal entities, to provide certainty in the use of attracted financial resources and investments in legal relations involving customer and real estate developer.

Keywords: *economic activity, real estate developer, construction customer, investment, ensuring financing for construction, construction organization, economic obligation.*

*Глазков Євген Станіславович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СТОРІН ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ У СФЕРІ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ

У статті проаналізовано стан і недоліки законодавчого регулювання договірних відносин, які складаються у сфері промислової власності, в частині захисту прав та інтересів їх сторін. Доведено, що наявна законодавча основа не створює необхідного правового підґрунтя для регулювання захисту прав та інтересів сторін господарських договорів у сфері розпорядження правами промислової власності, що має наслідком виникнення непорозумінь, суперечок і судових спорів. На підставі проведеного дослідження сформульовано такі висновки і пропозиції щодо удосконалення законодавчого регулювання договірних відносин, які складаються у сфері промислової власності щодо захисту прав та інтересів їх сторін: пропонується врегулювати в законах про охорону прав на різні об'єкти промислової власності спеціальні підстави припинення цих договорів, їх дострокового розірвання, правові наслідки настання вказаних юридичних фактів, враховуючи особливо той факт, що патент або свідоцтво, які засвідчують права на об'єкти промислової власності, мають ризик визнання їх недійсними або достроково припиненими; враховуючи недостатню розвиненість ринку прав промислової власності, пропонується закріпити у спеціальних нормах положення про законну неустойку за певні види порушень договірного зобов'язання у сфері промислової власності з правом її зміни або незастосування сторонами; доцільно розробити перелік оперативно-господарських санкцій, які можуть бути ефективними саме для забезпечення належного виконання ліцензійного договору, договору комерційної концесії тощо. Запропоновані висновки і пропозиції спрямовані на підвищення рівня захищеності прав та інтересів сторін господарських договорів у сфері передання прав промислової власності з позиції більш чіткої реалізації принципу правової визначеності у відповідному законодавстві.

***Ключові слова:** захист прав та інтересів, право промислової власності, договір, господарський спір, способи захисту, оперативно-господарські санкції.*

Постановка проблеми. Сфера промислової власності представлена переважно господарськими правовідносинами, які складаються щодо набуття, здійснення і захисту прав на об'єкти промислової власності. В сучасних умовах розвиток цієї групи правовідносин потребує особливо належної уваги з боку законодавця і науковців, враховуючи, яку величезну роль відіграють об'єкти промислової власності для створення інновацій, нових технологій, інноваційного прориву в національній економіці.

Серед широкого різноманіття зазначених правовідносин значне місце займають саме зобов'язальні відносини, які пов'язані з передачею прав на об'єкти промислової власності. Для правовласника розпорядження правами на належні йому винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки відкриває нові ринки збуту продукції, в яких втілено зазначені об'єкти, дає змогу еконо-

мити на капіталовкладеннях, робочій силі (набувач прав зазвичай самостійно організовує процес виробництва), а також отримувати пасивний дохід у вигляді платежів за договором (роялті). Для виробника, який отримує можливість використовувати охоронювані патентом / свідоцтвом об'єкти за договором, також виникають суттєві переваги. Він починає використовувати об'єкти промислової власності, які вже доведені до стадії впровадження, що забезпечує економію на їх створенні, оформленні, виготовленні експериментальних зразків. До того ж використання готових до комерціалізації технічних розробок, відомих торговельних марок гарантовано забезпечує підвищений попит на продукцію, яка буде виготовлятися на підставі відповідного договору.

Позитивні наслідки успішних договірних зв'язків приводять і до зростання економіки країни загалом, оскільки розвинений ринок прав промислової власності впливає на збільшення надходжень до державного бюджету, активізацію інноваційного підприємництва, розвиток добросовісної конкуренції.

Законодавче регулювання вказаних договірних відносин здійснюється нормами глави 75 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) «Розпорядження майновими правами інтелектуальної власності» [1], яка містить невичерпний перелік видів правочинів у сфері інтелектуальної власності і загальні положення про них безвідносно специфіки окремих об'єктів інтелектуальної власності. Водночас треба зазначити, що відповідно до останніх змін до ст. 1107 ЦК України від 01.12.2022 р. [2] вживалося формулювання «види договорів», що не повною мірою відповідало передбаченому тоді переліку договорів, серед яких була і ліцензія як односторонній правочин. Деякі положення про договори (лише окремі частини статей) містяться в спеціальних законах України: «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [3], «Про охорону прав на промислові зразки» [4], «Про охорону прав на знаки для товарів та послуг» [5] та ін. Проте ці положення в жодний спосіб не регламентують особливості виконання, припинення цих договорів, захисту прав їх сторін щодо окремих видів об'єктів інтелектуальної власності. Для порівняння треба зауважити, що Закон України «Про авторське право і суміжні права» [6] містить цілий розділ IV «Здійснення майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав», що включає 6 статей про договори саме у цій сфері.

Аналіз публікацій і досліджень. Науковці активно досліджують проблеми промислової власності загалом і договори у цій сфері зокрема. Цій тематиці присвячені праці І. Коваль, І. Якубівського, Л. Панфйорової, М. Потоцького, Г. Ткачука, Ж. Чорної та інші. Проте питанням захисту прав сторін господарських договорів у сфері промислової власності приділено недостатньо уваги, переважна більшість досліджень стосується позадоговірних порушень.

З огляду на зазначене **метою статті** є обґрунтування пропозицій щодо удосконалення законодавчого регулювання договірних відносин, які складаються у сфері промислової власності, в частині захисту прав та інтересів їх сторін.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначається в науковій літературі, право інтелектуальної власності визнає і захищає інтелектуальні та творчі досягнення особи чи колективу, надаючи їм право власності та контролю над цими досягненнями. Важливим є те, що право інтелектуальної власності сприяє стимулюванню творчості та інновацій, оскільки воно надає власникам інтелектуальних прав відповідні економічні стимули [7, с. 167].

У главі 75 ЦК України закріплені визначення кожного з передбачених договорів, їх умови, положення про державну реєстрацію договорів, і відсутні спеціальні положення про захист прав сторін договору. У главі 76 «Комерційна концесія» ЦК України міститься більш детальне регулювання, детально закріплені обов'язки сторін, положення щодо зміни, припинення договору. Питання захисту прав та інтересів сторін договору врегульовані щодо припинення договору, наслідків зміни торговельної марки правоволодільця, відповідальності сторін договору за вимогами споживачів.

У спеціальних законах з охорони об'єктів промислової власності відсутні будь-які норми про захист прав та інтересів сторін договорів. Так, у Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» передбачено лише право володільця патенту дати дозвіл на підставі ліцензійного договору, а також передати на підставі договору виключні майнові права (ч. 6, 7). Водночас частина питань договірної передачі прав, яка пов'язана із порушенням договірних зобов'язань і захистом прав, у жодний спосіб не регламентована. У розділі VII «Захист прав» вказаного Закону визначення порушення сформульовано надто загально: «Будь-яке посягання на права, передбачені статтею 28 цього Закону, вважається порушенням прав володільця патенту». Серед переліку спорів, які розв'язують суди у цій сфері, вказані лише спори про укладення і виконання ліцензійних договорів (ч. 2 ст. 35). Незрозуміло, чому, по-перше, вказано спори лише щодо ліцензійного договору, а інші договори не згадані; по-друге, не зазначено інші види договірних спорів щодо захисту прав промислової власності. Це є суттєвим недоліком вказаної норми.

У ч. 2 ст. 155 Господарського кодексу України (далі – ГК України) [8] встановлено, що загальні умови захисту прав інтелектуальної власності на об'єкти прав інтелектуальної власності визначаються Цивільним кодексом України.

Отже, загалом можна констатувати, що наявна законодавча основа не створює необхідного правового підґрунтя для регулювання договірних відносин у сфері розпорядження правами промислової власності в частині захисту прав та інтересів сторін господарських договорів, що має наслідком виникнення непорозумінь, суперечок і судових спорів.

За такого стану сторони договорів щодо розпорядження майновими правами промислової власності у разі порушень договірних зобов'язань мають обмежуватись лише загальними положеннями національного законодавства про захист прав та інтересів у договірних відносинах, які містяться в ЦК України (глава 52 «Поняття та умови договору», глава 53 «Укладення, зміна і розірвання договору») і ГК України (розділ IV «Господарські зобов'язання», розділ V «Відповідальність за правопорушення у сфері господарювання»).

Однак специфіка правовідносин промислової власності, їх зміни та припинення зумовлюють суттєві особливості договірних зв'язків, які повинні бути відображені у відповідних законодавчих положеннях. Загальні засади захисту прав та інтересів у договірних відносинах мають доповнюватись належною регламентацією підстав, способів захисту щодо конкретних видів договірних зобов'язань у сфері промислової власності. Подібний підхід застосовується в цивільному і господарському законодавстві щодо усталених і давно застосовуваних конструкцій договорів. Наприклад, щодо договору найму (оренди) спеціально регламентовано питання, пов'язані із захистом прав та інтересів сторін саме цього договору, зокрема: «Правові наслідки продовження володіння та/або користування майном після закінчення строку договору найму» (ст. 764 ЦК України), «Правові наслідки непередання майна наймачеві» (ст. 766 ЦК України), «Наслідки погіршення речі, переданої у найм» (ст. 779 ЦК України), «Відповідальність за шкоду, що завдана у зв'язку з володінням та/або користуванням річчю, переданою у найм» (ст. 780 ЦК України).

З урахуванням вищезазначеного можна дійти висновку, що аналізовані правові норми законодавства про охорону прав на об'єкти промислової власності вимагають конкретизації та подальшого вдосконалення.

Насамперед треба погодитися з І. Коваль, яка вважає за доцільне передбачити конкретні невичерпні переліки обов'язків сторін кожного договору про передання прав промислової власності [9, с. 67]. Закріплення такого переліку краще вплине на розвиток договірних відносин, оскільки сторони будуть мати орієнтири під час формулювання обов'язків у конкретному договорі, а у випадку їх невиконання – це буде підставою для захисту своїх прав та інтересів. Отже, це полегшить сторонам їх правильне формулювання у договорах, а також допоможе у визначенні підстав для притягнення порушників до відповідальності у разі невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків.

Не менш важливо врегулювати у спеціальному законодавстві спеціальні підстави припинення договорів у сфері промислової власності, дострокового розірвання, враховуючи низку їх особливостей. Зокрема, через той факт, що патент або свідоцтво, які засвідчують права на об'єкти промислової власності, мають ризик визнання їх недійсними або достроково припиненими, в договорах

треба передбачати правові наслідки настання вказаних юридичних фактів. Відсутність таких положень у чинному законодавстві призводить на практиці до невизначеності у відносинах ліцензіара та ліцензіата у разі припинення дії патенту або свідоцтва.

У разі порушення договірною зобов'язання сторона певного договору може застосовувати загальні способи захисту, передбачені ст. 16, ст. 611 ЦК України. Відповідно до ст. 611 ЦК України, у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, серед яких і неустойка. Тобто для стягнення неустойки за порушення, наприклад, обов'язків за ліцензійним договором, необхідно, щоб таке право сторони було прямо передбачено в договорі, оскільки законної неустойки для договорів у сфері інтелектуальної власності не передбачено. Враховуючи ще недостатню розвиненість ринку прав промислової власності, доцільно закріпити у спеціальних нормах положення про законну неустойку за певні види порушень договірною зобов'язання з правом її зміни або незастосування сторонами за принципом «якщо інше не передбачено договором». Тут має йтися про найбільш небезпечні і поширені порушення щодо кожного виду договору окремо. Наприклад, для ліцензійного договору законом можна передбачити неустойку за використання об'єкта промислової власності способом, не дозволеним ліцензіаром, у формі відсотка від фіксованого доходу, отриманого від такого використання.

Важливе значення для захисту прав та законних інтересів сторін досліджуваних договорів треба надавати оперативно-господарським санкціям (як способом самозахисту). Як зазначав В. К. Мамутов, названі санкції як засіб забезпечення виконання зобов'язань є додатковим заходом впливу на недобросовісну сторону за договором і застосовуються з метою спонукання контрагента до їх належного виконання [10, с. 261].

Відповідно до ч. 1 ст. 235 ГК України, за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Водночас ч. 2 цієї ж статті чітко вказує, що до суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором.

Стаття 236 ГК України наводить невичерпний перелік видів оперативно-господарських санкцій: 1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною; відмова від оплати за зобов'язанням,

яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо; 2) відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо); 3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо; 4) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

Для договірних відносин у сфері передання прав інтелектуальної власності може бути застосована лише частина з наведених заходів. Тому актуальним є питання розробки переліку оперативно-господарських санкцій, які можуть бути ефективними саме для забезпечення належного виконання ліцензійного договору, договору комерційної концесії тощо.

Як слушно зазначає М. Ю. Потоцький, у сфері інтелектуальної власності необхідність оперативно-господарських санкцій відчувається особливо гостро, адже захист відповідних прав має бути швидким та ефективним, оскільки порушення у цій сфері пов'язані із нематеріальними об'єктами, що значно ускладнює відновлення становища, яке існувало до них [11, с. 242].

Висновки. Узагальнюючи проведений вище аналіз, можна сформулювати такі висновки і пропозиції щодо удосконалення законодавчого регулювання договірних відносин, які складаються у сфері промислової власності, в частині захисту прав та інтересів їх сторін:

– важливо врегулювати в законах про охорону прав на різні об'єкти промислової власності спеціальні підстави припинення цих договорів, їх дострокового розірвання, правові наслідки настання вказаних юридичних фактів, враховуючи особливо той факт, що патент або свідоцтво, які засвідчують права на об'єкти промислової власності, мають ризик визнання їх недійсними або достроково припиненими;

– враховуючи недостатню розвиненість ринку прав промислової власності, пропонується закріпити в спеціальних нормах положення про законну неустойку за певні види порушень договірного зобов'язання у сфері промислової власності з правом її зміни або незастосування сторонами (за принципом «якщо інше не передбачено договором»); тут має йтися про найбільш небезпечні і поширені порушення щодо кожного виду договору окремо;

– доцільно розробити перелік оперативно-господарських санкцій, які можуть бути ефективними саме для забезпечення належного виконання ліцензійного договору, договору комерційної концесії тощо.

Запропоновані висновки і пропозиції спрямовані на підвищення рівня захищеності прав та інтересів сторін господарських договорів у сфері передання прав промислової власності з позиції більш чіткої реалізації принципу правової визначеності у відповідному законодавстві.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України: прийнятий 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Про медіа: Закон України від 1 грудня 2022 р. *Офіційний вісник України*. 2023. № 3. Ст. 196.
3. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 32.
4. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 34.
5. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 36.
6. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01 грудня 2022 року № 2811-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 3. Ст. 196.
7. Барановська В. М. Право інтелектуальної власності в цифрову добу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 167–171. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/02/APP_01_2024.pdf#page=167
8. Господарський кодекс України: прийнятий 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, 19–20, 21–22. Ст. 144.
9. Коваль І. Законодавство України про договори у сфері інтелектуальної власності: оцінка в контексті системності та ефективності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. № 1. С. 60–70.
10. Мамутов В. К. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / ред. колегія: Г. Л. Знаменський, Д. Х. Липницький, В. К. Мамутов (голова редколегії), І. Г. Побірченко та ін. за заг. ред. В. К. Мамутова. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 441 с.
11. Потоцький М. Ю. Господарсько-правова охорона інтелектуальної власності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ. 2014. 540 с.

Evhen Glazkov. To Improve the Protection of the Rights and Interests of The Parties to a Commercial Contract in The Field of Industrial Property

The article analyses the status and shortcomings of legislative regulation of contractual relations in the field of industrial property in terms of protection of rights and interests of the parties thereto. It has been proven that the existing legislative framework does not create the necessary legal basis for regulating the protection of rights and interests of the parties to economic contracts in the area of disposal of industrial property rights, which leads to misunderstandings, disputes and litigation. The author proves that the specifics of industrial property relations, their changes and termination determine the essential features of contractual relations which should be reflected in the

relevant legislative provisions. The general principles of protection of rights and interests in contractual relations should be supplemented by proper regulation of the grounds and methods of protection in relation to specific types of contractual obligations in the field of industrial property. On the basis of the conducted research, the following conclusions and proposals for improving the legislative regulation of contractual relations formed in the field of industrial property for the protection of the rights and interests of their parties are formulated: it is proposed to regulate in the laws on the protection of rights to various objects of industrial property special grounds for the termination of these contracts, their early termination, the legal consequences of the occurrence of specified legal facts, especially considering the fact that a patent or certificate certifying rights to objects of industrial property may be declared invalid or prematurely terminated; taking into account the insufficient development of the market of industrial property rights, it is proposed to enshrine in special regulations provisions on the legal penalty for certain types of breach of contractual obligations in the field of industrial property with the right to change it or not apply it by the parties; it is expedient to develop a list of operational and economic sanctions that can be effective to ensure the proper execution of a license agreement, a commercial concession agreement, etc. The proposed conclusions and suggestions are aimed at enhancing the level of protection of rights and interests of the parties to economic contracts in the area of transfer of industrial property rights from the standpoint of clearer implementation of the principle of legal certainty in the relevant legislation.

Keywords: protection of rights and interests, industrial property law, contract, economic dispute, methods of protection, operative economic sanctions.

УДК 346

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.14

*Дорошенко Ліна Миколаївна,
д-р юрид. наук, доцент
кафедри економічного права
та економічного судочинства*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9748-6358>

СУЧАСНІ ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО БЛОКУ: ВИКЛИКИ В УМОВАХ РЕФОРМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

У статті аргументується необхідність запровадження інноваційних методик у процес викладання дисциплін господарсько-правового блоку. Доводиться позитивний ефект їх застосування для отримання результатів навчання, як-от знання, уміння, навички, способи мислення, погляди, цінності, інші особисті якості, які особа здатна продемонструвати після завершення освітньої програми (програмних результатів навчання). Обґрунтовується доцільність апробації в навчальному процесі альтернативних, «некласичних» методик викладання з метою підвищення рівня конкурентоздатності, сучасності навчального процесу в закладах вищої освіти; актуальність впровадження таких методів організації навчально-пізнавальної діяльності, які спрямовані на передачу і засвоєння здобувачами вищої освіти знань, формування умінь і навичок (словесні, наочні й практичні методи навчання). Виокремлено види інтерактивних методик, які використовуються у сучасній юридичній освіті, а саме: творчі завдання, робота в малих групах; навчальні ігри (рольові ігри, імітаційні судові засідання, ділові

ігри); використання суспільних ресурсів (запрошення юриста-практика вузької спеціалізації, організація екскурсії до суду, інноваційних парків тощо); інтерактивна лекція, робота з технічними засобами навчання, відео- і аудіоматеріалами; «студент (або інший здобувач вищої освіти) у ролі викладача»; «кожен навчає кожного»; мозаїка; обговорення складних і дискусійних питань і проблем (дискусії, дебати, симпозиуми, турніри, круглі столи); вирішення проблем, case-study – аналіз певних ситуацій (аналіз казусів, перемовини, медіація) тощо. Продемонстровано механіку застосування окремих методів та прийомів під час вивчення тем дисциплін господарсько-правового блоку, зокрема проаналізовано проведення інтерактивного практико-орієнтованого заняття з дисципліни «Корпоративне право» – рольової гри «Імітаційні загальні збори»; розкрито дидактичні прийоми під час роботи у малих групах, впровадження методики «навчаючись – навчаю», мозкового штурму; розкрито ідею започаткування в навчальному процесі цікавої інноваційної форми – проведення case-study, а саме «Перемовин щодо укладення корпоративного договору»; проаналізовано альтернативні форми проведення підсумкового контролю в якості навчальної гри в межах дисципліни «Торгове право» тощо. Фокусується увага з метою практикоорієнтованості навчального процесу на доцільності проведення занять, як-от «Організація власної справи», де студентами аналізуються питання організації бізнесу від створення до припинення діяльності суб'єкта господарювання; використанні суспільних ресурсів, організації проведення «гостьових» лекцій, бінарних занять тощо.

На підставі проведеного дослідження зроблено висновок щодо необхідності впровадження сучасних інтерактивних інструментів, що є одним із найважливіших напрямів вдосконалення підготовки студентів-правників у сучасному освітньому процесі.

Ключові слова: юридична освіта, методики викладання, господарсько-правовий блок, інновації, інтерактивний інструментарій.

Постановка проблеми. Відповідно до положень п. 19 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту», результати навчання – це знання, уміння, навички, способи мислення, погляди, цінності, інші особисті якості, які можна ідентифікувати, спланувати, оцінити і виміряти та які особа здатна продемонструвати після завершення освітньої програми (програмні результати навчання) або окремих освітніх компонентів [1]. Як організувати процес так, щоб досягти бажаного результату? І чи достатньо в сучасній освіті використання лише традиційних форм освітнього процесу, в якому основними видами навчальних занять у закладах вищої освіти є лекція, практичне та семінарське заняття, консультація? Звісно, ні. І законодавець, розуміючи це, в положеннях ч. 3 ст. 50 вищезазначеного закону передбачив, що заклад вищої освіти має право встановлювати інші форми освітнього процесу та види навчальних занять [1]. І щоб бути цікавими, актуальними і, нарешті, конкурентоздатними, заклади вищої освіти впроваджують ці нові «некласичні» види навчальних занять. Багато уваги приділяється клінічній освіті, проводяться студентські змагання, зокрема з господарського права та процесу, організуються наукові гуртки тощо. До того ж для досягнення ефективності в навчанні та високих результатів у навчальному процесі застосовуються інтерактивні методики. Зміни в системі вищої освіти, які відбуваються у світі, обумовлені рухом у бік інноваційної парадигми освіти для конкретної особистості, необхідністю використання інтелектуально-творчого потенціалу

конкретного студента. Наслідком цього повинні стати зміни у освітньому процесі. Однією з таких змін можна вважати необхідність використання у процесі навчання студентів саме таких – інтерактивних альтернативних методів навчання. Викладачу в сучасних умовах недостатньо якісно викладати теоретичний матеріал. Наразі такою, що відповідає сучасним вимогам здобувачів вищої освіти, є синергія теорії та практичної компоненти, тому викладачу необхідно постійно підвищувати свій професійний рівень, більш творчо підходити до сучасного навчального процесу.

Метою статті є аналіз ефективних інноваційних методик викладання навчальних дисциплін господарсько-правового блоку та визначення можливостей їх потенційного застосування.

Виклад основного матеріалу. Використовувати інтерактивні методи – це означає взаємодіяти, контактувати та знаходитися у режимі діалогу зі своїми візаві. Такі методи орієнтовані на більш ефективну взаємодію студентів не тільки з викладачем, але й один з одним, і на домінування активності студентів у навчальному процесі. Зміст інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес організований так, що практично всі учасники є залученими у процес пізнання. Спільна діяльність студентів у процесі пізнання, засвоєння навчального матеріалу означає, що кожен вносить свій особливий індивідуальний внесок, відбувається обмін знаннями, ідеями, способами досягнення результату [2, с. 17]. Треба зазначити, що відбувається це в атмосфері доброзичливості і взаємної підтримки, що дає змогу не тільки отримувати нові знання, але й розвиває пізнавальну діяльність і навички взаємодії, переводить її на більш ефективні форми співробітництва. Інтерактивне навчання передбачає цілком конкретні і прогнозовані цілі. Одна з таких цілей полягає у створенні комфортних умов навчання, за яких студент відчуває свою успішність, свою інтелектуальну спроможність, особистий потенціал, що робить процес навчання більш продуктивним.

Під час використання інтерактивної стратегії роль викладача різко змінюється, перестає бути центральною, він виступає лише своєрідним регулятором навчального процесу (заздалегідь готує необхідні завдання і формулює питання або теми для обговорення в групах), є контролером таймінгу і механіки виконання плану роботи, може скоригувати студентів і надати консультацію. Водночас студенти змушені самостійно використовувати додаткові джерела інформації для розв'язання того чи іншого завдання, вступати в комунікацію один з одним, спільно вирішувати поставлені задачі, долати конфлікти, знаходити спільні точки зіткнення, а за необхідності йти на компроміси. Під час цього важливо, щоб у роботі групи були задіяні всі її члени, не було придушення ініціативи або покладання відповідальності на лідерів. Також для інтерактивних методик важливо, щоб між завданнями груп існувала взаємозалежність (дотичність до вивчення

однієї теми, наприклад, «Захист корпоративних прав», або тем одного циклу – «Корпоративні права»), а результати їх роботи доповнювали один одного.

Інтерактивна діяльність на заняттях передбачає організацію і розвиток діалогового спілкування, яке веде до взаєморозуміння, взаємодії, спільного вирішення загальних, але значимих для кожного учасника завдань. Інтерактивне навчання виключає домінування позиції одного студента над поглядами інших. Під час діалогового навчання учасники навчаються критично мислити, вирішувати складні проблеми на основі аналізу обставин і відповідної інформації, зважувати альтернативні думки, приймати продумані рішення, брати участь у дискусіях, спілкуватися з іншими людьми. Для цього на заняттях організовується індивідуальна, парна та групова робота, застосовуються дослідницькі проекти, рольові ігри, робота з нормативно-правовими актами та іншими джерелами інформації, пропонується виконання творчих проектів. Головною відмінною рисою інтерактивних методів навчання є ініціативність учасників в освітньому процесі, яку стимулює викладач із позиції квазіпартнерства. Синергія спільних дій викладача та студента і дає очікуваний високий результат.

Сучасна вища школа має цілий арсенал інтерактивних методик, серед яких можна виділити такі: 1) творчі завдання; 2) робота в малих групах; 3) навчальні ігри (рольові ігри, імітаційні судові засідання, ділові ігри); 4) використання суспільних ресурсів (запрошення юриста-практика вузької спеціалізації, екскурсії до суду, до інноваційних парків тощо); 5) інтерактивна лекція; 6) робота з технічними засобами навчання, відео- і аудіоматеріалами; 7) «студент (або інший здобувачі вищої освіти) у ролі викладача»; 8) «кожен навчає кожного»; 9) мозаїка (ажурна пилка); 10) обговорення складних і дискусійних питань і проблем («Займи позицію (шкала думок)», «Дискусія в стилі ток-шоу», дебати, симпозиуми, турніри, круглі столи); 11) вирішення проблем, case-study – аналіз певних ситуацій («Дерево рішень», «Мозковий штурм», «Аналіз казусів», «Перемовини та медіація») тощо.

Можна впевнено стверджувати, що використання інтерактивних методик у навчальному процесі допомагає: 1) формуванню у студентів інтересу до дисципліни; 2) оптимальному засвоєнню матеріалу; 3) розвитку інтелектуального потенціалу й самостійності; 4) напрацюванню навичок роботи в команді, толерантності до чужого погляду; 5) вихованню поваги до права кожного на власну думку, його гідності; 6) встановленню взаємодії між учасниками студентської спільноти; 7) формуванню у студентів професійних та життєвих навичок. Особливо це стало важливо в період дистанційного навчання, необхідність якого стала наслідком поширення на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 (COVID-19), а потім і введення воєнного стану.

У статті авторами сфокусовано увагу на особистому досвіді застосування сучасних методик викладання дисциплін господарсько-правового блоку. Почнемо з того, що багато студентів зараз паралельно з навчанням працює, і зокрема через це їх запит сьогодні – це набуття не тільки нових теоретичних знань, але і практичних скілзів (компетентностей), для чого і потрібне застосування сучасного інструментарію викладання навчальних дисциплін та проведення практико-орієнтованих занять. До того ж для мотивації, підтримки інтересу в аудиторії застосування альтернативних форм навчання просто необхідне, особливо зараз, в умовах постійного стресу і неможливості сконцентруватися, тому треба чергувати форми роботи – традиційні з альтернативними.

Щоб мати інформацію про сучасні підходи в організації навчального процесу, викладачі беруть участь у тематичних стажуваннях, підвищеннях кваліфікації. На прикладі власного досвіду за останній час це були, зокрема, семінар «Сучасний інструментарій викладання права: зміцнення спроможності правничих шкіл забезпечувати сучасну освіту правників майбутнього» за програмою USAID «Нове правосуддя», всеукраїнське науково-педагогічне підвищення кваліфікації «Інновації в забезпеченні якості викладання навчальних дисциплін та здійснення галузевих фахових наукових досліджень у ЗВО в умовах воєнного стану», Міжнародне науково-педагогічне стажування на тему «Інтернаціоналізація вищої освіти» у науковій установі (на базі Університету Collegium Civitas) та інші. На цих програмах та заходах відбувається обмін досвідом та навчання щодо правильного застосування цих інноваційних методик.

Тепер від причин застосування методик та чинників, які сприяють розвитку у викладача цих навичок, перейдемо до обговорення *конкретних* методик, які ефективно працюють та є актуальними (за віком, нагальністю, такими, що відповідають потребам часу тощо) для студентської аудиторії.

Наприклад, методика, яка розроблена та застосовується автором статті вже шість років поспіль у навчальному процесі у межах дисциплін «*Корпоративне право*», «*Корпоративне право та М&А*», «*Актуальні проблеми корпоративного права в IT-індустрії*» і яка вже з інноваційної перетворилася для нього на традиційну, на момент зародження цієї ідеї, розробки механіки гри і її застосування вперше була, звичайно, новаторством. Ідеться про проведення інтерактивного практико-орієнтованого заняття – рольової гри «**Імітаційні загальні збори**». Проведення такого заняття передбачено робочою програмою навчальної дисципліни, в якій зазначається, що «організація та проведення інтерактивного заняття спрямована на закріплення лекційного матеріалу, застосування інтерактивних методик в процесі навчання (робота у малих групах, рольова гра, “навчаючись – навчаю”, мозковий штурм тощо), самостійне опрацювання окремих вузьких питань за відповідною темою, передбачає аналіз нормативно-правових актів, звер-

нення до спеціальної літератури, розвиток комунікаційних навичок студента, навичок публічного виступу, організаторських здібностей, роботу з аналізу практичних вебінарів» [3, с. 8].

Треба звернути увагу на те, що завжди, коли даєш однакові завдання декільком групам студентів (декільком фокус-групам), можна не сумніватися, що результат і бачення процесу будуть абсолютно різні. Тому фіналізацією в одній групі можуть стати загальні збори акціонерів, в іншій – загальні збори учасників товариства з обмеженою відповідальністю. І будуть вони проведені абсолютно у різних стилях, із різним переліком питань на порядку денному. Таке практико-орієнтоване заняття спрямоване як на здійснення поглибленого аналізу положень корпоративного законодавства, так і на набуття нових практичних скілів щодо його застосування. Студенти готують різні документи: протоколи загальних зборів, попередження про прострочення внесення вкладу, повідомлення про скликання загальних зборів учасників, бюлетень для голосування на позачергових загальних зборах акціонерів, обирають голову та секретаря зборів, приймають рішення про зміну структури управління з дворівневої на однорівневу, розглядають звіт наглядової ради акціонерного товариства, обирають членів ради директорів акціонерного товариства, виключають учасників і не тільки. Перед цим, звичайно, вони працюють у команді, розподіляють ролі, працюють у **малих групах**, аналізують додаткові джерела інформації та інтернет-ресурси (відео в інтернеті з загальними зборами, сайт НКЦПФР, Єдиний реєстр судових рішень), беруть консультації у колег-юристів, здійснюють опитування на предмет порядку проведення зборів, у якому респондентами виступають члени родини, які є акціонерами. Про це завдання студенти повідомлені з початку семестру, і підготовка до нього триває весь цей час. До того ж, особливо в період навчання онлайн, це одна з небагатьох можливостей попрацювати командою, проявити свої лідерські якості та креативність. Під час проведення таких занять дух студентської солідарності перемагає дух змагальності. Тобто над цими проєктами здобувачі вищої освіти працюють протягом цілого семестру, щоб втілити їх на одній парі в якості підсумкової роботи, але key performance indicators (KPI) від роботи над таким проєктом дуже високий та сприяє досягненню стратегічних **целей** у навчанні. Зазвичай ця форма роботи впроваджується у магістрантів, проте і на 3 курсі на навчальній дисципліні «Акціонерне право» її теж можна апробувати, можливо, в більш спрощеному варіанті. Наприклад, можна приділити увагу питанням щодо повноважень органів управління, виплати дивідендів, демонстрації різниці в обсязі права акціонерів – власників простих та власників привілейованих акцій, укладення корпоративного договору, надання згоди на здійснення значного правочину, зменшення розміру статутного капіталу тощо.

На дисципліні «*Корпоративне право*» (4 курс) цікавою інноваційною формою проведення заняття стало **вирішення проблем, case-study – аналіз певних ситуацій** («**Перемовини щодо укладення корпоративного договору**»). Перемовини були імітаційні, а емоції вирували справжні. У всіх «учасників» ТОВ було своє бачення результату щодо включення тих чи інших умов у договір. Так, учасники намагалися прийняти рішення щодо строку дії договору, можливості укласти інші корпоративні договори, обговорювали питання наявності або відсутності переважних прав учасників на придбання частки, опрацьовували умови щодо забезпечення конфіденційності договору, щодо можливості висувати кандидатури до органів управління, передбачили у проєкті корпоративного договору належні та ефективні способи захисту прав, пропонували заходи відповідальності за невиконання договору. За результатами перемовин учасники зайшли в корпоративний дедлок, проте завдяки медіатору це не закінчилось корпоративним конфліктом.

Щодо дисципліни «*Торгове право*» (вона викладається на 2 курсі), то, враховуючи вік студентів, їм взагалі подобається щось креативне втілювати в життя. Але незважаючи на слово «гра», ці так звані «ігри» потребують дуже серйозної та ґрунтовної підготовки. Так, з метою певного апгрейду навчального процесу доцільним видається використовувати альтернативні формати проведення підсумкового контролю за темами – проведення **навчальних ігор «Аукціон як організатор торгівлі», «Ярмарок як торговельний майданчик»**. Наприклад, під час підготовки до проведення інтерактивного заняття «**Аукціон як організатор торгівлі**» відбувся розподіл ролей, обрання ліцитатора, який мав опанувати техніку ведення торгів, студенти працювали у малих групах, проаналізували законодавство, передивились безліч відеоінструкцій із проведення різних аукціонів, переглянули справжні пропозиції на електронних торговельних майданчиках, ознайомились із «Прозорро», обирали лот, який викликав цікавість, ознайомились з умовами продажу активу, приймали пропозицію тощо. Так студенти відчували і справжню атмосферу аукціону, і проаналізували законодавство та практику в цій сфері. За аналогічною технікою проводила імітаційна гра «**Ярмарок як торговельний майданчик**» (за аналогією з принципом проведення «Сорочинського ярмарку»), де наявні різні товари з різними умовами їх зберігання, реалізації, повернення тощо. Були обрані організатори торговельного майданчика, які розробляли проєкти документів для відкриття ярмарку, студенти зверталися до місцевих органів самоврядування по відповідні дозвільні документи (до речі, вони всі були реальні і відповідали вимогам, органи місцевої влади вже були готові надати дозвіл на проведення, проте студенти на останньому етапі зізналися, що це експеримент), уклали договори (це вже на папері, а не в режимі реального часу) з «підприємцями», охоронними фірмами, комунальними служ-

бами (договори оренди, надання послуг, виконання робіт тощо). «Підприємці-початківці» обирали собі товар, який мав би певну специфіку у правовому регулюванні його зберігання та реалізації; організаційно-правову форму, в якій будуть здійснювати торговельну діяльність, визначалися з умовами її здійснення, отримували сертифікати відповідності, ліцензії, власноруч заповнювали необхідні заяви, аналізували умови зберігання товару та особливу увагу приділяли безпеці таких товарів. Споживачі захищали свої права, а органи державної влади здійснювали контроль та нагляд. Івент приніс не тільки нові знання, а і задоволення від процесу підготовки, від творчого підходу та спілкування.

Ще однією дисципліною економічної спрямованості є дисципліна за вибором *«Бізнес і держава: правові основи взаємодії»* (3 курс). Її систематично обирає чимало студентів. Тут на інтерактивному занятті базовими є методики **«Кожен навчає кожного»** та **«Мозаїка (ажурна пилка)»** (основою техніки «ажурна пилка» є самонавчання безпосередніми учасниками заняття, що допомагає активізувати всіх учасників, а саме кожен здобуває інформацію завдяки самостійній роботі з першоджерелами та співпраці з іншими учасниками). Група розподіляється на підгрупи (по 5–6 студентів) і після опанування всіх тем курсу відбувається презентація кожною підгрупою обраного нею бізнесу, оскільки тема кейсу **«Організація власної справи»**, тобто студентами аналізувалися питання організації бізнесу від створення до припинення суб'єкта господарювання. Тут знадобляться не тільки знання з цієї дисципліни, на якій ми опанували підходи економічних шкіл, проаналізували різні сучасні тренди бізнесу, комплаєнс-культуру, ознайомилися з питаннями контролю та нагляду з боку органів державної влади, з питаннями створення і реєстрації таких суб'єктів, особливостями організаційно-правових форм, з питаннями податкової політики держави, державної допомоги суб'єктам господарювання та ін., а і знання з господарського права, цивільного права, фінансового права, конкурентного права тощо. Тобто вагомим плюсом тут є наявність міждисциплінарних зв'язків. Це завдання взагалі з «зірочкою» – треба обрати організацію бізнесу, для якого характерною є наявність специфічних моментів, наприклад, необхідним є отримання ліцензії, емісія акцій, формування статутного капіталу відповідно до вимог, які встановлюються законодавцем. Тобто вітається навантаження цієї фабули певними особливостями, про які цікаво буде послухати іншим підгрупам. Коли студенти презентують свої бізнеси, тут не тільки робота в малих групах, а і методика «кожен навчає кожного», а саме студенти не лише опанували свої питання, але і послухали колег, ставили їм питання і в такий спосіб збагатили знаннями один одного. Ця форма вбачається дуже цікавою. Метою проведення заняття є не тільки отримання актуальних знань у різних сферах функціонування бізнесів, а і демонстрація симбіозу держави та бізнесів у ці складні часи в частині відбудови національної економіки.

До того ж із метою практикоорієнтованості навчального процесу застосовується методика «**використання суспільних ресурсів**» (*запрошення юриста-практика вузької спеціалізації, екскурсії до суду, інноваційних парків тощо*).

Наприклад, організується проведення «**гостьових**» лекцій із суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду, представниками юридичних компаній, представниками державних регуляторів. Студентська аудиторія зазвичай бере активну участь у дискусії, і це свідчить про її інтерес до зустрічей з практиками, особливо в період дистанційного навчання. Після лекції обговорення триває у форматі «питання – відповідь» і демонструє зацікавленість студентів, актуальність заходу, високий рівень підготовки аудиторії до таких зустрічей.

До того ж проводяться **бінарні заняття** в межах різних дисциплін. У якості другого спікера запрошується вузький спеціаліст-практик, дотичний до теми заняття. Наприклад, на заняття з теми «Корпоративне управління» був запрошений завідувач сектору моніторингу та нагляду за станом корпоративного управління та корпоративними фінансами Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. Студентів зацікавив формат проведення семінару у формі бінарного заняття. Вони ставили питання з актуальних тем, демонструючи обізнаність щодо новел законодавства у цій сфері, високий рівень готовності до фахової дискусії з доволі складних питань функціонування ринку цінних паперів, що підкреслює необхідність розвитку співпраці з представниками різних напрямів юридичної професії.

Одним із сучасних інструментів видається проведення оглядових екскурсій, наприклад, до суду. Тут студенти бачать наочно організацію роботи у суді, відвідують Музей історії господарських судів України, отримують окремі знання з господарського процесу, під час екскурсії їх увага концентрується на вимогах до кандидатів у судді, на процедурі проходження ними конкурсу тощо. Така співпраця з судовими органами також сприяє підготовці майбутніх правників.

Висновки. Резюмуючи вищевикладене, можна зазначити, що практикоорієнтоване заняття – це сучасно, корисно, це та форма, яка допомагає відчутти себе командою, єдиним цілим і офлайн, і онлайн. Студенти набувають не тільки знань, умінь, навичок, способів мислення, а і особистих якостей, як-от відповідальність, професіоналізм, креативність, лідерство, вмотивованість, відкритість, жага до самовдосконалення, згуртованість. Звичайно, на першому місці серед очікувань від таких занять є отримання знань, проте враховуючи виклики сьогодення, для студентської аудиторії головним стає не результат, а процес. Підготовка до заняття згуртовує колектив, формує солідаристські основи, підіймає настрій, вчить комунікації один з одним. У цей час інтерактивні форми навчання набувають іншого, більш вагомого, ніж просто здійснення ефективного навчального процесу, забарвлення та значення. Впровадження сучасних інтерактивних інструмен-

тів є одним із найважливіших напрямів вдосконалення підготовки студентів-правників у сучасному освітньому процесі.

Список використаних джерел

1. Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII. *Офіційний вебпортал парламенту України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18?find=1&text> (дата звернення: 25.05.2024).
2. Дорошенко Л. М. Інтерактивні методики у сфері юридичної освіти. *Юридична освіта у сучасному вимірі*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, проведеної з нагоди XI Всеукраїнського фестивалю науки, приуроченого до 80-річчя Донецького національного університету імені Василя Стуса та професійного свята науковців – Дня науки, 80-річчя з дня народження професора В. Д. Волкова (20 квітня 2017 р.) / Донецький національний університет імені Василя Стуса; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. С. 16–18.
3. Робоча програма навчальної дисципліни «Корпоративне право та М&А» / розробники: Ліна Дорошенко, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2022. 13 с. URL: <https://economic.law.knu.ua/rp/mt/day/eplaw>

Lina Doroshenko. Modern Innovative Methods of Teaching Economic and Legal Disciplines: Challenges in the Context of Legal Education Reform and Distance Learning

The article argues for the need to introduce innovative methods in the process of teaching disciplines of the economic and legal block. The author proves the positive effect of their use for obtaining such learning outcomes as knowledge, skills, abilities, ways of thinking, views, values, and other personal qualities which a person is able to demonstrate after completing an educational program (program learning outcomes). The author substantiates the expediency of testing alternative, «non-classical» teaching methods in the educational process with a view to updating, competitiveness, and modernization of the educational process in higher education institutions, namely, the relevance of introducing such methods of organizing educational and cognitive activities aimed at transferring and assimilating knowledge by higher education students, and developing skills (verbal, visual, and practical teaching methods). The author distinguishes the types of interactive methods used in modern legal education, namely: creative tasks, work in small groups; educational games (role-playing games, simulated court hearings, business games); use of public resources (invitation of a lawyer – a narrow specialization practice, organization of an excursion to the court, to innovation parks, etc.); interactive lecture, work with technical teaching aids, video and audio materials; «student (or other higher education student) in the role of a teacher»; «everyone teaches everyone»; mosaic; discussion of complex and controversial issues and problems (discussions, debates, symposiums, tournaments, round tables, etc.); problem solving, case-study – analysis of certain situations (analysis of incidents, negotiations, mediation), etc. The author demonstrates certain methods and techniques for studying the topics of the disciplines of the economic and legal block, in particular, analyzes the mechanics of conducting such an interactive practice-oriented lesson in the discipline of corporate law as the role-playing game «Simulated General Meeting», reveals didactic techniques for working in small groups. The article also discusses the implementation of the «learning by doing» methodology, brainstorming, and the idea of introducing such an interesting innovative form as a case-study, namely, «Negotiations on the conclusion of a corporate agreement», and analyzes alternative formats for conducting a final examination as a training game on economic law, etc. With a view to making the educational process more practical, the author focuses on the expediency of conducting such classes as «Organization of Own Business», where students analyze the issues of business organization from establishment to termination of a business entity; use of public resources, organization of «guest» lectures, binary classes, etc.

Based on the study, the author concludes that it is expedient to introduce modern interactive tools, which is one of the most important areas for improving the training of law students in the modern educational process.

Keywords: *legal education, teaching methods, economic and legal block, innovations, interactive tools.*

УДК 346.26

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.15

Нешик Ольга Степанівна,
суддя Господарського суду Вінницької області,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Статтю присвячено дослідженню питання правового режиму майна фермерського господарства. Мета статті полягає в уточненні змісту правового режиму майна фермерського господарства та розробленні пропозицій щодо удосконалення відповідних положень закону.

На підставі проведеного дослідження доводиться, що правовий режим майна фермерського господарства є підвидом правового режиму майна суб'єкта господарювання, його зміст включає статичні та динамічні елементи правового режиму майна суб'єкта господарювання, зовнішній прояв яких має певні особливості, обумовлені організаційно-правовою формою фермерського господарства. Зроблено висновок, що зміст правового режиму майна фермерського господарства визначається правом власності (правом спільної власності для фермерського господарства без статусу юридичної особи) як основним правовим титулом майна господарства.

У статті виокремлено засадничі положення правового режиму майна фермерського господарства: 1) участь членів фермерського господарства у формуванні його майна (складеного капіталу); 2) визначення переліку майна, яке може перебувати у власності фермерського господарства; 3) господарська правосуб'єктність господарства у майнових відносинах; 4) джерела регулювання майнових відносин, якими визначено закон, статут, угоду між членами господарства, договір (декларацію) про створення господарства; 5) право члена фермерського господарства на частку майна такого господарства при його ліквідації або у разі припинення членства.

На основі аналізу законодавства та судової практики обґрунтовано, що прояв елементів правового режиму майна фермерського господарства тісно взаємопов'язаний з можливістю визнавати фермерське господарство зі статусом юридичної особи корпоративним підприємством.

З метою удосконалення правового режиму майна фермерського господарства пропонується конкретизувати положення щодо формування майна (складеного капіталу) фермерського господарства шляхом внесення змін до ст. 19 Закону, а також розробити примірний статут фермерського господарства з метою забезпечення дотримання положень Закону і надання методичної допомоги особам, які бажають створити фермерське господарство, у закріпленні положень правового режиму майна такого господарства.

Ключові слова: *корпоративне підприємство, майно, право власності, правові засоби, правовий режим, правовий титул, складений капітал, сфера господарювання, суб'єкт господарювання, фермерське господарство.*

Сталість та ефективність діяльності фермерських господарств, як і будь-яких інших суб'єктів господарювання, значною мірою залежить від повноти забезпечення майном його виробничих потреб. Питання формування та використання майна суб'єктом господарювання, його майнової відокремленості традиційно охоплюється поняттям правового режиму майна. Правовий режим майна фермерського господарства має певні особливості, обумовлені організаційно-правовою формою, суб'єктним складом та іншими ознаками цього господарства. Як свідчить аналіз судової практики, питання правового режиму майна фермерського господарства є доволі проблемним, має низку нюансів залежно від змісту установчих документів. Практичної актуальності обраній темі додала законодавчо закріплена можливість створювати фермерські господарства шляхом державної реєстрації фізичної особи підприємцем, що стало підставою для появи нового правового режиму майна цього суб'єкта господарювання.

Законодавчу основу правового режиму майна фермерського господарства формують загальні положення ЦК України та ГК України щодо майна юридичної особи та фізичної особи-підприємця, положення щодо майнової основи господарювання у ГК України та норми спеціального Закону України «Про фермерське господарство», до якого робиться відсилка у ст. 114 ГК України. Однак норми вказаного Закону мають нечіткий і непослідовний характер щодо встановлення правового режиму майна фермерського господарства.

Питання правового режиму майна суб'єктів господарювання та фермерського господарства зокрема досліджували багато науковців. Різних аспектів цього питання торкалися О. М. Вінник, В. М. Гайворонський, В. П. Жушман, В. М. Єрмоленко, Ю. П. Пацурківський, Г. В. Пронська, В. Ю. Уркевич, В. С. Щербина та багато інших. Заслужують на увагу дослідження: Б. А. Яськіва, присвячене розвитку доктрини та законодавства щодо правового режиму майна суб'єкта господарювання, змістовному наповненню цього поняття; В. Д. Жука, в якому проведено аналіз загального поняття правового режиму та поняття правового режиму майна, конкретизовано його значення та запропоновано визначення цивільно-правового режиму майна; М. Р. Аветисян, в якому авторка приділила увагу аналізу правового режиму як складової організаційно-правової форми господарювання [1–3]. Окремо потрібно згадати дослідження В. С. Щербини, присвячене глибокому аналізу поняття правового режиму майна господарського призначення, на основі якого науковцем запропоновано виділяти в правовому режимі статичні та динамічні елементи [4]. Правовому режиму майна фермерського господарства присвячена праця І. С. Похиленко, в якій дослідниця проаналізувала склад майна, порядок його формування, використання і вибуття, порядок звернення на нього стягнень кредиторів [5], однак сьогодні здебільшого це питання висвітлюється в навчальній юридичній літературі. З урахуванням

оновлення законодавства та наявних проблем практики обрана тема дослідження є актуальною.

Мета дослідження полягає в уточненні змісту правового режиму майна фермерського господарства та розробленні пропозицій щодо удосконалення відповідних положень Закону України «Про фермерське господарство».

Дослідження наукової проблеми починається зі встановлення значень відповідного понятійно-категоріального апарату. Такий підхід простежується і у дослідженнях правового режиму майна суб'єктів господарювання. У працях, присвячених правовому режиму майна, згадується, що слово «режим» має французьке походження і тлумачиться як сукупність правил, заходів, норм для досягнення будь-якої мети [2, с. 127; 3, с. 177; 4, с. 4]. В загальних тлумаченнях поняття правового режиму вказується на сукупність правових норм, у яких закріплюються правові засоби, що спрямовані на досягнення правової мети, тобто правовий режим створюється та закріплюється правом. Дослідниками пропонується виділяти загальні елементи правового режиму, а саме: носія режиму; середовище, в якому носій перебуває і щодо якого встановлюються правові норми, та зміст, який охоплює передумови функціонування або умови середовища та вимоги до носія режиму [2, с. 127]. У юридичній науці також розроблялися ознаки правових режимів, серед яких у контексті обраної теми дослідження заслуговує на увагу те, що правовий режим являє собою сукупність правових норм, якими встановлюється певний (відмінний) порядок правового регулювання, що складається з юридичних засобів і характеризується певним їх поєднанням. З урахуванням викладеного можна погодитися з узагальненим розумінням правового режиму як теоретичної юридичної категорії, яка означає певний набір методів та способів правового регулювання, за допомогою якого встановлюється особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, у тому числі щодо володіння, користування та розпорядження майном [1, с. 71].

Викладене підтверджує, що термін «правовий режим» є універсальним та широко застосовується в юридичній науці. Порядок залучення майна у суспільні відносини та сукупність норм щодо правового регулювання майнових відносин призвели до виділення поняття правового режиму майна, а з урахуванням особливостей статусу суб'єктів господарювання прийнято також виділяти правовий режим майна суб'єктів господарювання. Потрібно підтримати характеристику правового режиму як функціональної категорії, завдяки якій майно залучається до сфери дії права, встановлюються умови для такого залучення, закріплюється положення майна у правовому просторі та відношення суб'єктів до майна, встановлюються правила та порядок перебігу різних процесів щодо майна [2, с. 128]. Розуміння правового режиму майна суб'єкта господарювання має практичне значення, оскільки ця категорія дає змогу найбільш повно розкрити

зміст правового регулювання внутрішніх і зовнішніх відносин фермерського господарства.

Питання правового режиму майна тривалий час виступає предметом дослідження, поняття правового режиму майна суб'єкта господарювання розроблено і продовжує розроблятися в науці господарського права. Серед науковців не досягнуто згоди щодо однозначного розуміння цього поняття, хоча можна зазначити схожість у підходах – розкриття правового режиму через його елементи та у поглядах щодо його змістовного наповнення.

Відома дослідниця Г. В. Пронська розкривала правовий режим майна суб'єктів господарювання як визначену законодавчими актами структуру майна, порядок його отримання, споживання та збуту, а також звернення на нього стягнень кредиторів [6, с. 618]. Виділення у правовому режимі таких елементів підтримав В. С. Щербина, але з метою найбільш повного відображення змісту цього поняття науковець запропонував додати ще один елемент, а саме межі розпорядження майном з боку третіх осіб [7, с. 71].

Уточнене визначення правового режиму майна суб'єктів підприємницької діяльності дав Ю. П. Пацурківський. На його думку, це встановлені правовими нормами склад майна, порядок його формування, використання і вибуття та обсяг прав і обов'язків щодо володіння, користування і розпорядження майном, порядок звернення на нього стягнень кредиторів [8, с. 4].

Близьким до вищенаведених є підхід В. М. Гайворонського, який визначив правовий режим майна суб'єктів господарювання як установлений правовими засобами порядок і умови придбання (присвоєння) майна, здійснення суб'єктами права повноважень володіння, користування та розпорядження ним, реалізацію функцій управління майном. На відміну від інших, науковець до елементів правового режиму відніс і правову охорону майна [9, с. 91].

У фаховій, зокрема і навчальній, літературі науковий підхід до визначення правового режиму майна суб'єктів господарювання сприйнятий, на основі чого узагальнено подається визначення і зміст цього поняття. Водночас під правовим режимом майна суб'єкта господарювання розуміється порядок створення майна, використання його у господарському обороті, відчуження майна, а також правомочності щодо володіння, користування і розпорядження майном. Зміст правового режиму майна суб'єкта господарювання визначається структурою його майна, порядком набуття (формування майнової основи), використання та вибуття майна від суб'єкта господарювання у відповідних правових формах та з правових підстав, порядком звернення стягнення на майно кредиторами суб'єкта господарювання [10, с. 313].

Проведений огляд основних підходів до розкриття поняття правового режиму майна суб'єкта господарювання свідчить про те, що виділені елементи

охоплюють умовний рух майна від появи у суб'єкта господарювання до вибуття від нього, включаючи юридично значимі складники впродовж такого руху, зокрема: види майна, які можуть / не можуть належати суб'єкту господарювання, джерела та порядок формування майна, ведення його обліку, правомочності щодо володіння, користування та розпорядження, підстави та порядок вибуття майна від суб'єкта господарювання, форми та способи захисту ним майна, які підпадають під дію норм права, що встановлюють особливий правовий порядок у сфері майнових відносин суб'єктів господарювання, спрямований на задоволення як приватних, так і публічних інтересів (наприклад, щодо оподаткування, захисту навколишнього середовища, прав споживачів та інтересів кредиторів тощо).

Щодо поняття правового режиму майна суб'єкта господарювання, то обраний науковцями підхід до визначення через елементи потрібно визнати найбільш вдалим, оскільки він дає змогу найбільш повно уявити зміст і призначення цієї правової категорії. В цьому аспекті заслуговують на увагу результати дослідження В. С. Щербини. Науковець дійшов висновку, що у правовому режимі майна, що належить певному суб'єктові, можна виділяти сукупність статичних (види та структура майна, його правовий титул) і динамічних (правовідносини щодо порядку придбання, володіння, використання, вибуття такого майна і звернення стягнення на майно, а також щодо розпорядження майном з боку уповноважених органів та кредиторів) елементів. Поважний науковець наголошує на тому, що запропоноване ним розуміння правового режиму майна є універсальним, оскільки допомагає дати повну юридичну характеристику майна будь-якої форми власності, належного будь-якому суб'єктові [4, с. 6].

Виклавши узагальнені наукові напрацювання щодо правового режиму майна суб'єктів господарювання, які приймаються як основа для дослідження обраної теми, доцільно перейти до безпосереднього аналізу правового режиму майна фермерського господарства, приділяючи увагу особливостям деяким з тих складових елементів, які виділені В. С. Щербиною.

Правові норми щодо елементів правового режиму майна фермерського господарства викладено у Законі України «Про фермерське господарство» (далі – Закон). У цьому Законі два розділи присвячено майну фермерського господарства (розділ V) та відчуженню майна цього суб'єкта (розділ VI). Положення, якими визначається правовий режим майна фермерського господарства, зустрічаються й в інших статтях Закону. Зокрема, необхідність зазначення в установчому документі інформації щодо порядку формування майна (складеного капіталу) (ст. 1); режим відокремленої фермерської садиби (ст. 5); майнова основа сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи (ст. 8-1); права фермерського господарства та його членів, у тому числі право власності на посіви, право реалізовувати вироблену сільськогосподарську продукцію тощо

(ст. 14), майнові відносини при припиненні фермерського господарства (ст. 36) та інші.

Аналізуючи положення Закону щодо статичних елементів правового режиму майна фермерського господарства, потрібно розпочати з видів та структури майна. Широкий перелік нерухомого, рухомого та інших видів майна, яке може входити до складу майна такого господарства (складеного капіталу), закріплено у ст. 19 Закону. Фактично йдеться про джерела формування майна фермерського господарства. З положень ст. 19 Закону виходить, що законодавець не відокремлює склад майна фермерського господарства та його складений капітал. Водночас для господарських товариств поняття складеного капіталу відповідає поняттю статутного капіталу (ст. 86 ГК України; ст. 113 ЦК України). Таке ототожнення можна визнати логічним, адже складений капітал фактично відображає сукупність того майна, яке учасники передали господарській організації. Подібне розуміння складеного капіталу можна простежити у ст. 22 Закону, в якій закріплено, що фермерське господарство як цілісний майновий комплекс включає майно, *передане до складеного капіталу*, нерозподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання. Слушно згадати, що у ст. 19 Закону одержані господарством доходи включено до складеного капіталу, а також те, що у різних статтях Закону терміни «майно фермерського господарства» і «складений капітал» використовуються окремо. В судовій практиці зустрічаються випадки ототожнення статутного і складеного капіталу у фермерському господарстві [11–13]. Серед фахівців є такі, що ототожнюють статутний та складений капітал фермерського господарства, і такі, що заперечують можливість їх ототожнення, вважаючи складений капітал саме фермерського господарства ширшим поняттям [14]. Вочевидь, логіка останніх ґрунтується на положеннях ст. 19 Закону, адже до статутного капіталу не можуть входити щонайменше продукція, вироблена господарством, та одержані ним доходи. З іншого боку, використання в різних законах одного терміна і наділення його різним змістом свідчить про невисокий рівень підготовки законів, не сприяє формуванню однакового розуміння правових категорій, які позначаються цими термінами, і знижує якість застосування відповідних норм.

Отже, питання щодо співвідношення термінів «склад майна» і «складений капітал», а також щодо можливості ототожнення складеного і статутного капіталу мають важливе практичне значення. Від відповіді на них залежить поширення положень ст. 19 Закону на фермерські господарства без статусу юридичної особи, загальний для всіх членів обов'язок участі у формуванні складеного капіталу, наявність або відсутність у членів господарства корпоративних прав, реалізація права на отримання частки майна у разі припинення членства у фермерському господарстві тощо. Тому щодо цих питань положення ст. 19 Закону потребують конкретизації.

Від моменту прийняття Закону і до сьогодні наявні проблеми з формуванням майна (складеного капіталу) фермерських господарств зі статусом юридичної особи. Аналіз судової практики дає змогу констатувати, що деякі фермерські господарства функціонують взагалі без складеного (статутного) капіталу. В інших – у формуванні складеного капіталу брали участь не всі члени фермерського господарства або лише громадянин, якому належить земельна ділянка і який потім став головою такого господарства [15–16].

Свого часу науковці називали проблемою Закону відсутність чіткої відповіді на питання, у який саме момент члени фермерського господарства мають передавати майно до складеного капіталу, зокрема на етапі створення господарства або після державної реєстрації, а також чи має передаватися майно при вступі до господарства інших членів сім'ї та родичів вже після створення і державної реєстрації фермерського господарства [5, с. 57]. Погоджуючись з наявністю прогалин у законодавчому регулюванні відносин щодо формування майнової основи фермерського господарства, все ж І. С. Похиленко заперечила доцільність прямо у Законі передбачити, коли саме має передаватися майно при створенні фермерського господарства. На її думку, ці питання можуть бути врегульовані самими засновниками фермерського господарства в установчих документах [5, с. 57], що й сьогодні відповідає нормі у ч. 4 ст. 1 Закону.

Не менш важливим є питання, чи всі члени фермерського господарства (при заснуванні або при вступі у діюче) мають передавати гроші або інше майно як вклад до складеного капіталу фермерського господарства, оскільки Закон не дає на нього відповіді. Подібно до інших господарських організацій, створених у корпоративний спосіб, усі члени фермерського господарства повинні зробити майнові вклади до його складеного капіталу. Однак у пошуку відповіді на це питання необхідно враховувати, що наявність сімейних та/або родинних зв'язків між членами фермерського господарства може означати формальне передання до складеного капіталу грошей або іншого майна. Також заслуговує на увагу те, що членом фермерського господарства можуть бути діти, які досягли 14-річного віку (ст. 3 Закону), і ймовірніше за все, вклад за них фактично будуть робити батьки. Закон не забороняє врегулювати вищезазначені питання, встановити розміри і строки внесення вкладів членами та інші питання щодо внесення вкладів, у статуті фермерського господарства або договорі (декларації) про створення такого господарства. Водночас положення Закону можна оцінювати і як такі, що не вимагають вкладів від усіх членів фермерського господарства, що таке господарство має функціонувати на фактичному використанні майна членів сім'ї/родичів та об'єднанні їх праці. На такий висновок наштовхують положення ст. 95 Кодексу України з процедур банкрутства, якими визначено правила формування ліквідаційної маси фермерського господарства.

Не зайвим буде ще раз звернути увагу, що від відповіді на питання обов'язковості всіх членів зробити вклади до майна фермерського господарства залежить відповідність такого господарства ознакам корпоративного підприємства і наявність у членів фермерського господарства корпоративних прав. Заслуговує на увагу постанова Касаційного господарського суду, в якій суд дійшов висновків: 1) створене шляхом об'єднання трудової участі членів сім'ї з метою отримання прибутку та зареєстроване як юридична особа фермерське господарство, в якому наявний статутний (складений) капітал поділений на частки, відповідає визначеним ч. 5 ст. 63 ГК України ознакам корпоративного підприємства; 2) наявність статутного (складеного) капіталу фермерського господарства дає певний обсяг корпоративних прав особі, частка якої визначається у статутному капіталі [17, п. 85, 86].

Викладене вказує на необхідність перегляду положень ст. 19 Закону з метою щонайменше більш правильного відображення і сприйняття сутності термінів «склад майна» і «складений капітал» фермерського господарства.

Переходячи до правового титулу як ще одного статичного елементу правового режиму, з урахуванням особливостей фермерського господарства як організаційно-правової форми, суб'єктного складу його членів, основним правовим титулом, на якому майно належить такому господарству, потрібно назвати право власності. Також майно може належати цьому суб'єкту господарювання на праві користування (оренди) або інших правах з речовими ознаками на чуже майно. Такі висновки спираються на ст. 20 Закону, яка має назву «Право власності на майно, яке використовується для ведення фермерського господарства». З аналізу вказаної статті Закону, згадки про статут, можна стверджувати, що її положення встановлюють правовий режим майна фермерського господарства, створеного як юридична особа. До засадничих положень правового режиму майна такого господарства потрібно віднести: 1) визначення переліку майна, яке може перебувати у власності фермерського господарства; 2) господарська правосуб'єктність у майнових відносинах: фермерське господарство має право здійснювати відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод; 3) джерелами регулювання майнових відносин визначені закон, статут, угода між членами господарства, в яких може визначатися порядок володіння, користування і розпорядження майном господарства; 4) право члена фермерського господарства на майно, зокрема право на отримання частки майна такого господарства при його ліквідації або у разі припинення членства у ньому у розмірі та у порядку її отримання, визначених статутом фермерського господарства.

Правовий режим майна фермерського господарства без статусу юридичної особи Законом не визначений. Вищеперераховані положення загалом характеризують правовий статус фермерського господарства без статусу юридичної осо-

би, однак є деякі особливості. Залежно від одноосібного або спільного ведення такого господарства на майно буде поширюватися правовий режим майна фізичної особи-підприємця або спільного майна згідно з положеннями ЦК України. Водночас правовий режим спільного майна членів сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи має визначатися договором (декларацією) про його створення.

Серед динамічних елементів правового режиму майна фермерського господарства потрібно зупинитися на питанні розпорядження майном з боку уповноважених органів. Спираючись на положення Закону, єдиним органом управління у такому господарстві є голова (ст. 4). Водночас потрібно брати до уваги, що в установчому документі фермерського господарства мають зазначатися органи управління і порядок прийняття ними рішень (ч. 4 ст. 1 Закону), у тому числі й щодо майна фермерського господарства. Зокрема, це стосується прийняття рішення членами щодо відчуження фермерського господарства як цілісного майнового комплексу (ч. 2 ст. 22 Закону). У разі відсутності відповідних положень у Статуті фермерського господарства на практиці порядок прийняття такого рішення залишається не визначеним, що може призводити до прийняття одноособового рішення головою і порушення майнових прав інших членів фермерського господарства. Для сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи це питання визначено більш конкретно, оскільки діє правило, згідно з яким володіння, користування і розпорядження майном господарства здійснюються за згодою між усіма членами господарства відповідно до договору (декларації), якщо інше не передбачено законом. Водночас порядок прийняття рішень членами такого фермерського господарства також мають бути визначені у договорі (декларації), типова форма яких затверджена наказом Міністерства аграрної політики та продовольства від 25 квітня 2019 року № 438/33409.

Право на отримання частки майна господарства у разі припинення членства є спільною характеристикою правового режиму майна будь-якого фермерського господарства, і з огляду на запропонований В. С. Щербиною перелік належить до динамічних елементів правового режиму майна.

Згідно зі ст. 20, Закону розмір частки та порядок її отримання визначаються Статутом фермерського господарства. Для сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи розмір частки та порядок її отримання прописуються у договорі (декларації) про створення такого господарства. Науковці недовіком Закону вважають відсутність чіткої відповіді на питання, чи всі члени фермерського господарства мають право на частку його майна, чи лише ті, які зробили вклад до складеного капіталу відповідного господарства. За аналогією з іншими господарськими організаціями, І. С. Похиленко звертає увагу на те, що право члена фермерського господарства, який припиняє членство, має охоплювати й відповідну частку від прибутку господарства [5, с. 57].

Аналізуючи Закон у пошуках відповіді на ці питання, можна зробити висновок, що право на отримання частки майна належить кожному без винятку члену фермерського господарства і не залежить від того, чи зробив він вклад до складеного капіталу такого господарства. У Законі відповідної підстави не встановлено, проте чітко вказано, що у локальних актах мають бути визначені розмір частки майна і порядок її отримання. Відповідні положення знайшли відображення у типовій формі договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства. Однак сформульований висновок вказує на відмінність фермерського господарства від корпоративних підприємств, у яких підставою отримання частини майна якраз і виступає внесення коштів або майна в якості вкладу до статутного капіталу організації. Такий підхід демонструє Верховний Суд, наголошуючи, що у членів фермерського господарства, які передали до статутного (складеного) капіталу майно, виникають корпоративні права, пов'язані з наявністю їх частки у статутному (складеному) капіталі господарства [17, п. 86]. Щодо частки прибутку, то у ст. 19 Закону прямо вказано, що до майна фермерського господарства в одержані ним доходи, тому при визначенні частки члена у майні фермерського господарства нерозподілений дохід також має бути врахований.

Викладене підтверджує, що Законом передбачено врегулювання в установчому документі значного кола питань щодо правового режиму майна фермерського господарства. Для сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи відповідні положення закріплено у типовій формі договору (декларації) про створення такого господарства з можливістю самим членам їх конкретизувати. Однак фермерські господарства зі статусом юридичної особи здебільшого не конкретизують відповідні положення у статутах, що при виникненні спорів зумовлює їх вирішення на підставі Закону та застосуванні аналогії закону [11–13, 15–17]. Тому з метою забезпечення дотримання положень Закону і надання методичної допомоги особам, які бажають створити фермерське господарство, пропонується розробити примірний статут фермерського господарства, в якому відобразити ключові питання з формування складеного капіталу, прийняття рішень щодо володіння, користування і розпорядження майном господарства, права члена на отримання частки майна при припиненні членства, визначення розміру та порядку її отримання тощо, з можливістю конкретизації відповідних положень засновниками.

Отже, можна підсумувати, що правовий режим майна фермерського господарства є підвидом правового режиму майна суб'єкта господарювання. Його зміст включає статичні та динамічні елементи правового режиму майна суб'єкта господарювання, зовнішній прояв яких має певні особливості, обумовлені організаційно-правовою формою фермерського господарства. Зміст правового режиму майна фермерського господарства визначається правом власності (правом

спільної власності для фермерського господарства без статусу юридичної особи) як основним правовим титулом майна господарства.

До засадничих положень правового режиму майна фермерського господарства належать: 1) участь членів фермерського господарства у формуванні його майна (складеного капіталу); 2) визначення переліку майна, яке може перебувати у власності фермерського господарства; 3) господарська правосуб'єктність господарства у майнових відносинах; 4) джерела регулювання майнових відносин, якими визначено закон, статут, угоду між членами господарства, договір (декларацію) про створення господарства; 5) право члена фермерського господарства на частку майна такого господарства при його ліквідації або у разі припинення членства.

З метою удосконалення правового режиму майна фермерського господарства пропонується конкретизувати положення щодо формування майна (складеного капіталу) фермерського господарства шляхом внесення змін до ст. 19 Закону, а також розробити примірний статут фермерського господарства з метою забезпечення дотримання положень Закону і надання методичної допомоги особам, які бажають створити фермерське господарство, у закріпленні положень правового режиму майна такого господарства.

Список використаних джерел

1. Яськів Б. А. Правовий режим майна акціонерного товариства. *Юридична наука*. 2011. № 6. С. 68–76. URL: https://legal.nam.edu.ua/journal/n-6_2011.pdf#page=68
2. Жук В. Д. До питання визначеності категорії «цивільно-правовий режим майна». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 126–129.
3. Аветисян М. Р. Деякі питання правового режиму майна як складової змісту організаційно-правової форми господарювання. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 176–182.
4. Щербина В. С. Поняття правового режиму майна господарського призначення. *Економіка та право*. 2020. № 1. С. 3–8. DOI: 10.15407/econlaw.2020.01.003.
5. Похиленко І. С. Правовий режим майна фермерського господарства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 3. С. 55–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_3_10
6. Пронська Г. В. Вибране. Київ: Освіта України, 2013. 696 с.
7. Щербина В. С. Поняття та зміст правового режиму майна суб'єктів господарювання. *Юридична Україна*. 2007. № 1. С. 70–80.
8. Пацурківський Ю. П. Правовий режим майна суб'єктів підприємницької діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2001. 19 с.
9. Господарське право України: підручник / за ред. В. М. Гайворонського і В. П. Жушмана. Харків: Право, 2005. 384 с.
10. Смолин Г. В., Туркот О. А., Хомко Л. В. Господарське право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. Г. В. Смолина. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 484 с.

11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10 вересня 2019 р. у справі № 923/875/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84156458>
12. Рішення Кременчуцького районного суду Полтавської області від 17 жовтня 2022 р. у справі № 536/210/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106970458>
13. Рішення Талалаївського районного суду Чернігівської області від 17 лютого 2023 р. у справі № 747/12/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109036771>
14. Майно фермерського господарства: що доцільно прописати у статуті. *Сайт адвоката І. Висіцької*. 2021, 14 січня. URL: <https://vysitska.com/2021/01/14/майно-фермерського-господарства-що-д/>
15. Рішення Сумського районного суду Сумської області від 23 вересня 2022 р. у справі № 587/871/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106427555>
16. Рішення Тарутинського районного суду Одеської області від 01 листопада 2023 р. у справі № 514/1550/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114707215>
17. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 07 жовтня 2021 року у справі № 922/3059/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102735520>

Olha Neshyk. Legal Regime of Farm Property

The article is devoted to the analysis of the issue of the legal regime of the property of a farm. The purpose of the article is to clarify the content of the legal regime of the property of a farm and to develop proposals to improve the relevant provisions of the law.

On the basis of the conducted research, it is proved that the legal regime of the property of a farm is a subset of the legal regime of the property of a business entity, its content includes static and dynamic elements of the legal regime of the property of a business entity, the external manifestation of which has certain peculiarities due to the organisational and legal form of the farm. It is concluded that the content of the legal regime of the property of a farm is determined by the right of ownership (the right of common ownership for a farm without the status of a legal entity) as the main legal title of the farm property.

The article identifies the basic provisions of the legal regime of the property of a farm: 1) participation of members of a farm in the formation of its property; 2) determination of the list of property that may be owned by a farm; 3) economic legal personality of a farm in property relations; 4) sources of regulation of property relations, which are defined by law, charter, agreement between members of the farm, contract (declaration) on the establishment of the farm; 5) the right of a member of a farm to a share of the property of such a farm.

Based on the analysis of legislation and judicial practice, it is substantiated that the manifestation of the elements of the legal regime of the property of a farm is closely interrelated with the possibility to recognise a farm with the status of a legal entity as a corporate enterprise.

In order to improve the legal regime of the property of a farm, it is proposed to specify the provisions on the formation of the property of a farm by amending Article 19 of the Law, as well as to develop a model statute of a farm in order to ensure compliance with the provisions of the Law and to provide methodological assistance to persons wishing to establish a farm in fixing the provisions of the legal regime of the property of such a farm.

Keywords: *corporate enterprise, property, ownership, legal means, legal regime, legal title, share capital, sphere of business, business entity, farm.*

*Світличний Денис Сергійович,
аспірант Державної установи
«Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова НАН України», м. Київ, Україна*

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА СТРАХОВИКІВ У СФЕРІ ТРАНСПОРТУ

У статті було поставлено і вирішено завдання: визначити і схарактеризувати особливості правового режиму майна страховиків у сфері транспорту, запропонувати напрями підвищення капіталізації страховиків і посилення їх майнової складової господарювання.

Визначено і схарактеризовано особливості правового режиму майна страховиків у сфері транспорту, серед яких: регулювання відносин зі страхування у сфері транспорту переважно нормами ГК України і Закону України «Про страхування»; здійснення господарювання на основі титулів права власності та права господарського відання, а також на основі похідних договірних режимів використання майна; наявність правоспроможності у страховика; ефективне користування майном із оперативним відчуженням майна, яке не використовується у діяльності страховика; здійснення функцій із ефективного управління майном керівником страховика або через його підлеглих; чітке визначення напрямів використання прибутку (доходів) страховика; перманентні вступ та участь у майнових відносинах із державою та іншими учасниками відносин у сфері економіки; забезпечення правової охорони майна юридичними підрозділами страховика. У статті підтримано пропозицію В. С. Щербини про повернення до ГК України статті 138 «Право оперативного використання майна» і доповнення Кодексу новою статтею 138-1, адже на такому правовому режимі господарюють десятки і сотні відділень та представництв ледь не у кожного страховика в Україні.

У частині пошуку і пропозиції напрямів підвищення капіталізації страховиків і посилення їх майнової складової господарювання запропоновано розширення законодавчого стимулювання утворення страховиків у сфері транспорту на основі майна з різних джерел за походженням, приналежністю і формою власності. Вказано переваги участі як засновників чи акціонерів страховиків державних органів та суб'єктів господарювання. Вони або повинні мати у власності контрольний пакет акцій таких страховиків, або «золоту акцію». Певна частина ринку страхування у сфері транспорту повинна припадати на наявну сьогодні державну страхову компанію – на її представництва і відділення. Діяльність суб'єктів господарювання на ринку страхування у сфері транспорту повинна спиратися на державно-приватне партнерство як у внутрішньогосподарських відносинах у середині самих страховиків, утворених на основі майна з різних джерел, так і у відносинах між державними страховиками та недержавними перевізниками.

Ключові слова: *страховик, майно, правовий режим майна, сфера транспорту, страхування, право власності, право господарського відання, статутний капітал страховика, акціонерне товариство, перестрахова діяльність, держава, суб'єкт господарювання.*

Постановка проблеми. Для того, щоб здійснювати господарську діяльність на власний розсуд, суб'єкт господарювання повинен мати відокремлене майно. Норми про самостійну відповідальність суб'єкта господарювання спираються на ознаку його майнової відокремленості. Саме тому існує відокремлена відповідальність суб'єкта господарювання та його засновника або власника майна [1, с. 199]. Однією з необхідних умов здійснення господарської діяльності є делікто-

здатність учасника господарських відносин, тобто здатність самостійно відповідати за зобов'язаннями наявним у суб'єкта майном. Проте поняття деліктоздатності притаманне більшою мірою людям, аніж суб'єктам господарювання. Повноваження з володіння, користування і розпорядження майном входять до складу майнової і загальної правосуб'єктності суб'єкта господарювання, зокрема перевізника або страховика.

І. В. Булгакова нагадує, що згідно зі статтею 219 ГК України за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленням за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачене законодавством [2, с. 267]. І це важливо для відокремлення суб'єкта господарювання від інших осіб, діяльність яких більшою мірою знаходиться у межах цивільного чи трудового права, проте може знаходитися й у межах господарського, адміністративного чи кримінального права. У будь-якому випадку саме наявність відокремленого майна є однією із перших ознак господарсько-правового статусу будь-якого суб'єкта господарювання. Майно, яке перебуває у СПД і використовується ними для здійснення підприємницької діяльності, є відокремленим від майна інших осіб. Юридичною формою відокремлення майна юридичних осіб – СПД є закріплення його на самостійному балансі станом на конкретно визначену дату [3, с. 5]. Страховики, які здійснюють господарську діяльність у сфері транспорту, надаючи відповідні послуги різним учасникам відносин у цій сфері, мають певні особливості у правовому режимі майна і здійсненні володіння, користування та розпорядження ним. Ці особливості потребують виявлення і дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські дослідники вивчали особливості правового режиму майна різних суб'єктів господарювання, а також різноманітні особливості реалізації ними повноважень із володіння, користування і розпорядження майном. Серед них можна назвати таких дослідників: М. Р. Аветисян [4], О. В. Гарагонич [5], Б. В. Деревянко [6], А. М. Захарченко [7], Н. В. Ібрагімова [8], Д. В. Карамішев [9], В. О. Коверзнев [10], О. В. Кологойда [11], К. Я. Петрова [12], О. А. Черненко [13], В. С. Щербина [14; 15] та ін. Частину робіт названих вчених було використано під час підготовки статті. Їх аналіз сприяє досягненню поставленого завдання статті.

Постановка завдання: визначити і схарактеризувати особливості правового режиму майна страховиків у сфері транспорту, запропонувати напрями підвищення капіталізації страховиків і посилення їх майнової складової господарювання.

Виклад основного матеріалу. Майно може належати суб'єкту господарювання на основі певного правового режиму майна. У теорії господарського пра-

ва під правовим режимом майна суб'єкта господарювання визнано встановлений правовими засобами порядок та умови придбання (привласнення) майна, здійснення суб'єктами господарювання повноважень із володіння, користування і розпорядження ним, реалізації функцій управління майном, а також його правової охорони [16, с. 417]. В. С. Щербина вказує, що «правовий режим майна, що належить певному суб'єктові, можна визначити як встановлену законодавством і власником майна або уповноваженим ним органом (як в індивідуальному правовому акті, так і в договорі) сукупність статичних (види та структура майна, його правовий титул) і динамічних (правовідносини щодо порядку придбання, володіння, використання, вибуття такого майна і звернення стягнення на майно, а також щодо розпорядження майном з боку уповноважених органів та кредиторів) елементів [14, с. 6].

Сьогодні господарське законодавство виділяє три основні правові режими майна суб'єктів господарювання – право власності, право господарського відання та право оперативного управління. На жаль, лише у теорії господарського права залишився правовий режим майна відокремлених підрозділів суб'єктів господарювання, що не мають статусу юридичної особи – право оперативного використання майна. Цей правовий режим є важливим для страховиків, адже великі страхові компанії, що працюють на ринку перевезень України, мають відокремлені підрозділи у різних регіонах України, які саме і діють на основі оперативного використання майна, наданого їм для цього головною компанією. У зв'язку з цим треба дослухатися до пропозиції академіка В. С. Щербини, який доводить необхідність повернути в ГК України статтю 138 «Право оперативного використання майна» і доповнити Кодекс статтею 138-1 такого змісту: «Майно, що не увійшло до статутного капіталу господарського товариства у процесі приватизації, але перебуває на його балансі, закріплюється за господарським товариством на праві оперативного використання майна або на умовах договору зберігання з державним органом приватизації» [15, с. 28].

Крім основних правових режимів, суб'єкт господарювання може використовувати майно на основі договору оренди, лізингу або концесії. Страховики, які діють у сфері транспорту України, можуть повною мірою користуватися майном на основі названих основних і додаткових правових режимів за винятком права оперативного управління, на основі якого господарюють некомерційні організації, якими не є страховики.

Структурні елементи правового режиму майна вважаємо за потрібне взяти не з наукового джерела, проте узгодженого і затвердженого безпосередньо академіком В. К. Мамутовим:

– сукупність правових норм, що регулюють відносини власності, визначають форми власності, види майна, суб'єктів права власності, правомочність влас-

ника [16, с. 417]. Окремий закон України «Про власність» не діє з 20 червня 2007 року. Відносини власності страховика у загальних рисах визначено нормами ГК України – главами і статтями Розділу III «Майнова основа господарювання», статтями 17–20 Закону України «Про страхування» та ін.;

- правомочність державного підприємства зі здійснення права господарського відання або оперативного управління [16, с. 417–418]. Названий структурний елемент правового режиму майна страховика матиме значення лише у випадку, якщо страховика буде утворено на основі державного майна чи майна територіальної громади – комунального майна;

- правоспроможність підприємства у майнових відносинах [16, с. 417–418]. Цей елемент правового режиму майна страховика вказує на необхідність мати законні можливості для володіння, користування і розпорядження належним їм майном із правомочностями продажу, дарування, передачі в оренду, лізинг чи концесію тощо;

- встановлені правовими засобами порядок і умови розподілу майна на фонди, використання його у процесі виробничо-господарської та іншої діяльності, вилучення з нього корисних результатів [16, с. 417–418]. Страховик як комерційний суб'єкт господарювання або СПД не може мати на балансі майно, яке не використовується або використовується недостатньо ефективно і не приносить доходу. Таке майно повинно продаватися або іншим чином відчужуватися і зніматися з бухгалтерського балансу; економічні показники фондівіддачі основних фондів СПД просигналізують про це. Неефективне використання майна страховиком, особливо в умовах спаду перевезень і, відповідно, страхування вантажів, транспортних засобів, життя і здоров'я пасажирів і співробітників через воєнні дії в Україні, через підвищення витрат може сприяти майбутньому банкрутству страховика або його виходу з ринку;

- функції і компетенція керівника підприємства з управління майном і його ефективного використання з метою забезпечення статутної діяльності підприємства [16, с. 417–418]. Цей елемент правового режиму майна страховика вказує на потребу в якісному управлінні його майном керівником безпосередньо або опосередковано через його підлеглих – керівників філій, представництв, відділів, департаментів тощо, а в межах цих підрозділів – через їх співробітників;

- порядок та умови розподілу та використання прибутку (доходів) підприємства [16, с. 417–418]. Цей елемент правового режиму майна страховика вказує, що у статутних документах страховика, який володіє, користується і розпоряджається майном, що у нього на праві власності або господарського відання, вказуються напрями використання ним прибутку (доходів);

- встановлені правовими засобами майнові взаємовідносини підприємства і держави, інших суб'єктів господарювання [16, с. 417–418]. Страховики у сфері

транспорту знаходяться у межах правового поля держави. Вони вступають із державою у фінансові, фіскальні, управлінські, договірні та інші відносини, які спираються на майнові відносини. Зрозуміло, що страховик не може не вступати у різноманітні майнові відносини з іншими суб'єктами господарювання або громадянами – вантажовласниками, перевізниками, пасажирями та ін.;

– правова охорона майна підприємства [16, с. 417–418] є важливою складовою правового режиму майна суб'єкта господарювання і навіть міститься у визначенні поняття «правовий режим майна». Без правової охорони майна господарська діяльність будь-якого суб'єкта господарювання неможлива.

Отже, для страхових компаній, які безумовно є комерційними суб'єктами господарювання – СПД, найчастіше можливим є господарювання на основі права власності або господарського відання.

Право власності є основним і повним речовим правом у сфері господарювання. Право господарського відання, оперативного управління, право володіння, право користування – це обмежені речові права. Термін «речове право» вживався у цивільному праві часів російської імперії, потім поступово його замінили на «право власності» і відновили лише з прийняттям нового ЦК України і ГК України. Власність – це суспільне явище, яке існує в економічному, соціальному і правовому аспектах [17, с. 256]. Право власності є найбільш широким речовим правом власника, який може не тільки володіти і користуватися належним йому на праві власності майном, але може і розпоряджатися ним на власний розсуд у напрямі повного відчуження. Через це інколи можна зустріти вислови про право власності як абсолютне речове право. Насправді у світі, де навіть фізичні явища мають відносний характер, навряд чи можна знайти абсолютне соціальне явище. Право власності на майно страховика може бути певною мірою схоже з абсолютним для власника контрольного пакету акцій (якщо страховик утворений у формі ПАТ або ПрАТ) у порівнянні з правом власності на майно страховика міноритарного акціонера. Так само абсолютним може виглядати право власності міноритарного акціонера на невелику частку у майні страховика у порівнянні з правами та обов'язками працівника страховика, який не є акціонером.

Власність забезпечує цивілізоване існування людини у суспільстві завдяки створенню у процесі виробництва матеріальних благ. Під час такого виробництва відбувається привласнення людиною (колективом) предметів природи і продуктів виробництва. А це призводить до того, що деякі особи ставляться до них «як до своїх», а інші – «як до чужих». Із цього О. В. Старцев робить висновок, що власність ґрунтується на розмежуванні понять «моє» і «твоє», «своє» і «чуже», і з огляду на це будь-яка форма власності в умовах товарно-грошового виробництва є приватною [3, с. 7]. Складно з цим одразу погодитися. Поки що в

Україні і світі наявні різні форми власності на засоби виробництва, і кожна з цих форм має свої позитивні та негативні риси. Приватний власник об'єктивно ставиться до майна як до свого, бо воно дійсно належить йому. Тому він прагне зберегти і примножити це майно та зробити так, щоб воно слугувало довше і не ламалося. У цьому є позитив приватної форми власності. Але ж у випадку ефективного і якісного керівництва державним підприємством воно може розвиватися, за підтримки держави максимально задовольняти внутрішній ринок і виходити на зовнішні ринки, надавати послуги, які не завжди може надавати приватний сектор. Раніше у роботі йшлося про потребу в утворенні і підтримці державних страховиків. Сьогодні на страховому ринку України (і значною мірою на страховому ринку у сфері транспорту) працює Національна акціонерна страхова компанія «Оранта», яка є правонаступницею «Укрдержстраху», входить до переліку 10 найкращих страхових компаній України, надає послуги з 29 видів страхування, має більш ніж 500 відділень і є державною за формою власності майна [18]. Позитивом державної форми власності страховика може бути його додаткова періодична капіталізація за рахунок державних коштів, зокрема через додаткову емісію акцій, а також надання державної підтримки у межах і за правилами, визначеними законом. Загалом енциклопедичне визначення поняття державного АТ є таким: «АТ, єдиним акціонером якого є держава, унаслідок чого вона має право встановлювати особливий порядок управління діяльністю такого АТ, особливий правовий режим його майна та наділяти це товариство спеціальними правами та обов'язками з метою задоволення державних і суспільних потреб» [19, с. 164].

Найчастіше страхові компанії господарюють на основі майна, що знаходиться у них саме на основі права власності. У цьому випадку вони як власники майна мають повну свободу своєї господарської діяльності, що обмежується лише законом або договором. Водночас обмеження права власності страховика, рівно як і будь-якого іншого суб'єкта господарювання, може впливати із норм закону, який не належить до законів, що прямо регулюють господарську діяльність. Мається на увазі, що окремі об'єкти серед основних фондів страховика можуть, наприклад, мати історичну чи архітектурну цінність, можуть бути важливими або небезпечними для навколишнього природного середовища. У такому випадку право власності страховика може бути обмежене. Зокрема, він не зможе переробити, добудувати, замінити, демонтувати тощо певні будинки чи приміщення. При тому, що він не обмежений у праві на повне відчуження через, наприклад, купівлю-продаж чи дарування належного йому нерухомого майна.

Страхові компанії можуть володіти, користуватися і розпоряджатися майном, яке було передане їм власниками для здійснення підприємницької діяльності на основі інших речових прав. У цьому випадку у них буде обмежено влас-

ником право розпорядження окремими видами майна. Речові права є формою реалізації економічних відносин власності. Вони дають можливість не власникам здійснювати господарське або інше використання чужого майна для задоволення власних потреб. Проте оскільки відповідне майно уже належить власнику, усі інші суб'єкти можуть використовувати його лише в обмеженому обсязі, у межах, дозволених власником чи законом. Тобто право господарського відання, на відміну від права власності, не дає страховику право на розпорядження майном. Для відчуження основних фондів такий страховик має отримати згоду від власника майна.

М. Р. Аветисян ставить питання про відсутність ознаки майнової відокремленості у суб'єкта господарювання у випадку відсутності у нього майна на праві власності і відповідає на нього, що такий погляд не враховує, що відокремленість майна означає його відособлення від майна інших осіб. Якщо майно передається в господарське відання, його так само відокремлюють із всієї маси державного або комунального майна та закріплюють за певним суб'єктом. При цьому власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства (стаття 136 ГК України) [4, с. 179].

Власник майна страхової компанії може особисто або спільно з іншими власниками здійснювати управління справами компанії, наприклад, бути генеральним директором, президентом, керуючим тощо. У цьому випадку, крім доходу на вкладений капітал у вигляді дивідендів або доходів від діяльності, він буде отримувати заробітну платню згідно з трудовим законодавством. Але він не зобов'язаний особисто керувати діяльністю компанії або в інший спосіб брати трудову участь у ній. Управління справами страхової компанії можуть здійснювати найняті керівники на основі контрактів чи трудових договорів. Власник майна страховика, наприклад, мажоритарний акціонер, не обмежений у праві передати належне йому майно або корпоративні права у довірче управління іншій особі чи компанії. Останні будуть періодично або постійно звітувати перед власником майна або корпоративних прав про усі справи страховика, а також радитися перед прийняттям того чи іншого рішення на користь власника майна або корпоративних прав.

Значні власники майна страхових компаній – мажоритарні акціонери – активно користуються правом передачі у довірче управління своїх пакетів акцій професійним менеджерам, які в інтересах власників у певний спосіб голосують на загальних зборах акціонерів (учасників) зі стратегічних питань діяльності страхової компанії.

Щодо видів майна треба зазначити, що вони названі у статті 139 ГК України. Зокрема, до майнових цінностей віднесено основні фонди, оборотні засоби, кошти, товари, цінні папери [20]. Усі ці види майна у достатній кількості є у страховиків, які діють у сфері транспорту. В. О. Коверзнев на прикладі кооперативів перераховує майно, власником яких є останні: будівлі, споруди, грошові та майнові внески його членів, виготовлену ним продукцію, доходи, одержані від її реалізації та іншої діяльності, передбаченої статутом кооперативу, а також інше майно, придбане на підставах, не заборонених законом [10, с. 76].

Вважаємо, що відокремлені підрозділи страхових компаній, незважаючи на негативні зміни, що були внесені до ГК України Законом України від 4 лютого 2005 р. № 2424-IV і якими було скасовано наявність статусу суб'єкта господарювання у відокремлених підрозділів господарських організацій, все одно мають можливість господарювати на основі майна, що є у них на праві оперативного використання. Повноваження відокремленого підрозділу щодо майна на основі цього правового режиму є достатньо незначними. Відокремлені підрозділи страховика (а лише у названої вище Національної акціонерної страхової компанії «Оранта» більше 500 відділень) фактично лише користуються майном самого страховика і не мають повноважень із володіння, а тим паче розпорядження ним. Будь-які дії відокремленого підрозділу страховика щодо майна повинні узгоджуватися зі страховиком.

Крім основних правових режимів, страховикам не заборонено використовувати майно на основі оренди, лізингу чи концесії. І саме діяльність контрагентів на основі укладених між ними договорів лізингу і концесії через велику кількість переваг сьогодні набуває особливої популярності.

Спеціальним законодавством визначено особливі вимоги до майнової основи суб'єктів господарювання у сфері страхування. Так, згідно з нормами частини першої статті 17 «Статутний капітал страховика» та частини третьої статті 40 «Мінімальний капітал при оцінці платоспроможності страховика за базовим підходом» Закону України «Про страхування» мінімальний статутний капітал страховика у сфері транспорту формується у грошовій формі і не може бути меншим за 48 мільйонів гривень [21]. Розмір статутного капіталу може збільшуватися. У цьому зацікавлені і самі страховики, і держава, і страхувальники. У сучасному світі інфляція національних валют спостерігається навіть у найбільш економічно розвинених країнах. У країні з нестабільною економікою, яка знаходиться у стані війни, інфляція національної валюти є значною. Тому процеси збільшення статутного капіталу страховиків мають бути перманентними. Водночас ступінь зростання статутного капіталу страховика має значно перевищувати рівень інфляції, щоб збільшувався не номінальний, а реальний розмір статутного капіталу страховика, страховик надавав більше послуг, обслуговував більшу

кількість перевізників, виходив на нові ринки, міг укласти договір страхування з транскордонним морським контейнерним перевізником тощо. Зрозуміло, що споживачі послуг страховиків у сфері транспорту, зокрема транспортні організації, хочуть мати додаткові майнові гарантії виконання останніми своїх зобов'язань. Такою гарантією є значна капіталізація страховика. Для державного страховика одним із найбільш стабільних гарантів може виступити держава. І саме державні страхові компанії можуть мати певні конкурентні переваги перед компаніями, які господарюють на основі іншого, крім державного, майна. Ці переваги, як вказувалося вище, можуть полягати у збільшенні статутного капіталу, кількості представництв і відділень за рахунок вливання державних коштів, що відіб'ється на гарантуванні виконання договірних зобов'язань страховиками і на збільшенні асортименту та якості страхових послуг. Водночас, як зазначає О. В. Кологойда, у діяльності державного АТ залишається дискусійним питання про те, чи може АТ одночасно мати майно на різних правових титулах (режимах) – праві господарського відання та праві власності – є дискусійним у юридичній літературі [11, с. 104]. І сама О. В. Кологойда доходить висновку про те, що майно, передане до статутного капіталу державних АТ, є приватною власністю товариства, яке визначає право розпоряджатись цим майном та нести відповідальність перед кредиторами за рахунок такого майна. Внесками до статутного капіталу державних АТ можуть бути також майнові права – право господарського відання, постійного користування, оренди [11, с. 111]. Цей висновок узгоджується з нашими поглядами про можливість наявності у страховиків у сфері транспорту одночасно майна на основі різних правових режимів – права власності, господарського відання, оренди, лізингу, концесії. Тільки нами не загострювалася увага на тому, що одночасно різним майном страховики можуть володіти, користуватися і розпоряджатися на основі різних правових режимів майна.

Статутний капітал має постійний характер і є обов'язковою умовою створення і функціонування АТ у сфері господарювання, виступає «майновим фундаментом», на якому базується господарська діяльність товариства. Водночас специфіка формування статутного капіталу АТ викликана особливим характером господарської правосуб'єктності АТ [5, с. 31]. На основі акціонерної форми організації господарської діяльності можливим є утворення холдингів, коли один з учасників об'єднання (холдингова компанія) матиме більше 50 % акцій іншого (корпоративне підприємство). Та дослідники відносин у холдингових компаніях вказують на потребу законодавчо вирішити такі питання: передбачити, що майновою основою діяльності холдингів є все майно, закріплене за холдинговою компанією та корпоративними підприємствами на відповідному праві; закріпити право холдингової компанії на єдине управління майном холдингу, яким вона наділяється для досягнення загальної економічної мети холдингу;

встановити холдинговій компанії обмеження на вилучення в корпоративного підприємства доходу понад визначений розмір дивідендів або виплат доходу на частки й на вилучення майна або покладання додаткових витрат, якщо це загрожує здійсненню корпоративним підприємством господарської діяльності [8, с. 84]. Поставлені питання потребують відповідей на них. Попри це, холдингова форма господарювання об'єднання страховиків або за участю страховиків може виявитися ефективною формою з погляду переваг швидкого оперативного управління. Проблеми у майнових відносинах між холдинговою компанією і корпоративними підприємствами поступово усуваються. Учасниками холдингів можуть бути суб'єкти господарювання різних форм власності.

О. М. Вінник вказує, що своєрідність права державної власності полягає у тому, що: функції власника щодо об'єктів державної власності здійснюються вищими органами державної влади; суб'єкт права власності (держава) сам встановлює правові норми, що регулюють відносини державної власності; реалізація права державної власності здійснюється за допомогою створених державою підприємств та організацій, які діють в певних правових формах [22, с. 157]. Страхові компанії повинні посісти провідне місце серед правових форм державних суб'єктів господарювання, повинні отримувати прибуток на користь держави. Як і у деяких інших авторитарних державах (наприклад, у республіці білорусь), так і в розвинених капіталістичних країнах (наприклад, в окремих країнах Скандинавії). Державні страховики можуть надавати послуги зі страхування державним перевізникам, що виглядає цілком логічним. Але вони не обмежені у праві страхування ризиків, що наявні у діяльності недержаних перевізників, зокрема і закордонних.

Безпосередня участь держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування у господарській діяльності може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України. Однак у господарсько-правовій літературі висловлюється пропозиція щодо визнання держави та адміністративно-територіальних одиниць суб'єктами господарювання. Часто держава може бути наділена ознаками, притаманними суб'єктам господарського права: володіє власним майном, яке реалізує в господарському обороті, господарською компетенцією, керує господарською діяльністю і безпосередньо здійснює її, встановлюючи господарські зв'язки з іншими учасниками господарського обороту владно і на основі договорів [23, с. 218–219]. Із такими поглядами провідних вчених-господарників можна погодитися, хоча вони певною мірою є нестандартними. З іншого боку, останнім часом з'являються необґрунтовані пропозиції щодо виведення усіх або переважної більшості суб'єктів господарювання з державної форми власності. Вважаємо це неправильним. Навіть більше, у сфері страхування суб'єкти господарювання дер-

жавної форми власності повинні не лише зберегтися, але й отримати панівне становище. Можливо, не треба утворювати нових державних страховиків. Проте логічним виглядає надання державою фінансової, організаційної та іншої підтримки діючому державному страховику.

Сьогодні економічно обґрунтованою є необхідність збереження державних підприємств як організаційно-правової форми суб'єкта господарювання [23, с. 220], адже практика, розпочата з 1990-х рр., формувалася у напрямі поступового витіснення державних підприємств із господарського обороту держави на користь утворених на основі приватної і колективної форм власності. І сьогодні склалася ситуація, пов'язана з необхідністю захисту підприємств державної форми власності. Багатоукладність ринкової економіки передбачає наявність у ній трьох секторів – державного, колективного і приватного. Більшістю західних сучасних економістів визнано оптимальною економіку країни з рівним розподілом майнових об'єктів між цими трьома секторами. В Україні сьогодні державний сектор в економіці вже значно поступається двом іншим.

З іншого боку, орієнтуватися лише на державні кошти у реалізації серйозних комерційних проєктів в умовах їх постійного дефіциту, особливо в умовах значних потреб ЗСУ і ВПК, також недоцільно. Найбільш вдалим, на нашу думку, є діяльність на ринку страхових послуг у сфері транспорту саме великих вітчизняних страхових компаній, заснованих із використанням майна і ресурсів держави, територіальних громад, суб'єктів господарювання, приватних осіб і колективних організацій. Проте пріоритет у контролі за діяльністю таких компаній повинен бути за державою чи територіальною громадою. Якщо у них не буде у власності контрольного пакету акцій страховика, то у його установчих документах повинні бути прописані окремі додаткові права державного (комунального) власника, зокрема які мають умовну назву «золота акція», і відповідно повинна бути певна частка акцій. Викладене буде актуальним за умови спроби держави утворити нових страховиків зі 100 % або певною часткою майна (корпоративних прав) у державній власності. Також треба враховувати погляди, за якими правові режими майна АТ з участю і без участі держави не повинні відрізнятися, усі АТ мають визнаватися власниками свого майна, а держава, як і всі інші акціонери, повинна впливати на управління товариством через механізм реалізації своїх корпоративних прав [13, с. 132].

На нашу думку, у пострадянських країнах перевізники матимуть більшу довіру до державних страхових компаній, ніж до інших, оскільки у держави завжди є майно, на яке може бути накладено стягнення. Страхові компанії, утворені на основі державного майна, можуть мати вищу капіталізацію, ніж приватні. До того ж об'єктивно приватний власник буде більш зацікавлений у виплаті якомога меншої грошової суми страхувальнику у разі настання страхового випадку.

Тому у випадку обрання транспортною організацією страховиком державної компанії (Національної акціонерної страхової компанії «Оранта») можна сподіватися на якісне виконання нею своїх зобов'язань у разі настання страхового випадку.

З приводу ефективності діяльності страхових компаній на основі змішаної форми власності вітчизняні дослідники правового реформування сфери охорони здоров'я висловлюються на користь перспективності залучення приватного капіталу та інших джерел фінансування. Зокрема, вони вважають, що для України створення товариств взаємного страхування професійної відповідальності буде мати інноваційно-інвестиційний характер, бо, з одного боку, дасть змогу в макроекономічному вимірі заощаджувати бюджетні кошти, а з іншого – дасть змогу створити по-справжньому партнерські відносини між різними суб'єктами ринку медичних послуг [9]. Спільне страхування більшою мірою є історично першою формою страхування. У сучасних умовах посткапіталістичної економіки відбувається конкуренція між суб'єктами великого бізнесу. Тому більш ефективним буде утворення страховиків у формі ПАТ із частками державної, приватної і колективної власності. Відповідно ефективним буде і використання різних джерел фінансування діяльності страховиків у сфері транспорту. Можна наголосити на перспективності вступу страховиків в об'єднання підприємств за участю інших страховиків, комерційних банків, промислових та інших підприємств, зокрема і транспортних. Страховики можуть страхувати не лише майно, життя і здоров'я пасажирів та інших осіб на випадок скоєння ДТП, але і майно та ризики і загрози нормальній безпечній діяльності самих транспортних організацій на випадок посягань конкурентів і зловмисників – «рейдерів». Як для страховика, так і для транспортної організації партнерська діяльність може виступати диверсифікацією фінансових ризиків.

Ще одним із важливих питань майнової основи господарювання страхових компаній у сфері транспорту є питання підвищення ефективності функціонування спеціальних фондів цих компаній господарсько-правовим інструментарієм. В усі часи існування страхового ринку на українських землях капіталізація українських страховиків значно поступалася капіталізації страховиків та їх об'єднань із країн Європи, а протягом останніх століть і з країн Америки та Азії. Це відбувалося і за Речі Посполитої, і за російської імперії, і в радянські часи, і з 1990-х до сьогодні. Українські страховики просто не мали фінансового ресурсу для повноцінного страхування коштовних чи дуже великих за обсягом, і відповідно за вартістю, вантажів, тому були змушені вдаватися до застосування механізмів перестраховування у потужних світових лідерів на ринку страхування, добровільно ділячись із ними прибутками. Ще на початку 2000-х рр. українські дослідники вказували, що через обмеженість фондів українські страховики за механізма-

ми перестраховування приблизно 30 % зібраних страхових платежів відправляли за кордон; а для запобігання витоку капіталу пропонували: збільшити інвестиційні можливості страховиків; на законодавчому рівні підвищити вимоги щодо мінімальних розмірів їх статутного і резервного капіталів; збалансування операцій перестраховування із закордонними компаніями [12, с. 103]. Перестраховальна діяльність за участі потужних зарубіжних страховиків у сфері транспорту є об'єктивною реальністю і сьогодні, проте вона не повинна виходити на перше місце і виводитися у ранг обов'язковості. Висловлене підтверджує правильність збільшення мінімальних розмірів статутного капіталу страховиків і правильність курсу на постійне збільшення статутних капіталів українських страховиків. У цьому важливе значення має стаття 46 «Особливості здійснення капіталізації (збільшення статутного капіталу) страховика за спрощеною процедурою» Закону України «Про страхування» [21].

Платоспроможність страховика забезпечується шляхом дотримання вимог до капіталу платоспроможності та мінімального капіталу. Розрахунок цього капіталу платоспроможності та мінімального капіталу здійснюється за базовим підходом відповідно до статей 39 і 40 Закону України «Про страхування» або спрощеним підходом відповідно до статті 41 Закону України «Про страхування». Контроль цих процесів здійснюється Регулятором (НБУ) перманентно [21]. Законодавство про страхування, крім визначення мінімального розміру статутного капіталу, передбачає обов'язкову наявність у страховиків інших фінансових інструментів і можливостей забезпечення своєї діяльності. Так, важливою є наявність у Законі України «Про страхування» окремого Розділу VI «Вимоги щодо забезпечення платоспроможності та інвестиційної діяльності страховика» [21]. До капіталу страховика серед іншого входять технічні резерви, які зобов'язаний формувати страховик за всіма зобов'язаннями за договорами страхування (перестраховування), і види, особливості розрахунку яких визначені у статті 43 «Технічні резерви» [21]. Законом України «Про страхування» визначено вимоги до інвестування страховиками, підвищення капіталізації страховиків з дозволу Регулятора (НБУ) та ін. [21].

Висновки. Отже, особливостями правового режиму майна страховиків у сфері транспорту є: внаслідок відсутності окремого закону «Про власність» переважне регулювання відносин зі страхування у сфері транспорту главами і статтями Розділу III «Майнова основа господарювання» ГК України та нормами Закону України «Про страхування» та ін.; здійснення господарювання на основі титулів права власності та права господарського відання, а також на основі похідних договірних режимів використання майна; наявність правоспроможності, що полягає у наявності законних можливостей для володіння, користування і розпорядження належним майном із правомочностями продажу, дарування, пе-

редачі в оренду, лізинг чи концесію тощо; ефективне користування майном з оперативним відчуженням майна, яке не використовується у діяльності страховика; здійснення функцій з ефективного управління майном керівником страховика або через його підлеглих – керівників філій, представництв, відділів, департаментів тощо, а в межах цих підрозділів – через їх співробітників; чітке визначення напрямів використання прибутку (доходів) страховика; перманентні вступ та участь у майнових відносинах із державою та іншими учасниками відносин у сфері економіки; забезпечення правової охорони майна юридичними підрозділами страховика.

Варто підтримати пропозицію академіка В. С. Щербини, який доводить необхідність повернути в ГК України статтю 138 «Право оперативного використання майна» і доповнити Кодекс статтею 138-1 такого змісту: «Майно, що не увійшло до статутного капіталу господарського товариства у процесі приватизації, але перебуває на його балансі, закріплюється за господарським товариством на праві оперативного використання майна або на умовах договору зберігання з державним органом приватизації». На такому правовому режимі господарюють десятки і сотні відділень та представництв ледь не у кожного страховика в Україні.

Аналіз майнової основи господарювання страховиків свідчить про необхідність законодавчого стимулювання утворення їх у сфері транспорту на основі майна з різних джерел за походженням, приналежністю і формою власності. Водночас було б позитивним, аби провідне місце серед засновників чи акціонерів таких компаній посідали саме державні органи та суб'єкти господарювання. Вони або повинні мати у власності контрольний пакет акцій таких страховиків, або «золоту акцію». А певна частина ринку страхування у сфері транспорту повинна припадати на наявну сьогодні державну страхову компанію, тобто на її представництва і відділення. Діяльність суб'єктів господарювання на ринку страхування у сфері транспорту має спиратися на державно-приватне партнерство як у внутрішньогосподарських відносинах у середині самих страховиків, утворених на основі майна з різних джерел, так і у відносинах між державними страховиками та недержавними перевізниками.

Зрозуміло, що поставлені питання визначення нормативів капіталів, фондів і резервів страховиків у сфері транспорту знаходяться у площині майбутніх економічних розвідок. Вважаємо, економісти зможуть більш точно обґрунтувати необхідність зміни тих чи інших нормативів і формул під час визначення мінімальних розмірів спеціальних фондів і резервів страховиків. Зараз можна сказати, що ситуація з перестрахованням ризиків наших страхових компаній у закордонних колег є сигналом і вказує на необхідність підвищення розмірів своїх капіталів платоспроможності, зокрема і за рахунок технічних резервів.

Список використаних джерел

1. Саниахметова Н. А. Предпринимательское (хозяйственное) право Украины: учебник. Харьков: Одиссей, 2005. 800 с.
2. Булгакова І. В. Господарське право України: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2006. 346 с.
3. Підприємницьке право. Кн. 2: підручник / за ред. О. В. Старцева. Київ: Істина, 2005. 448 с.
4. Аветисян М. Р. Деякі питання правового режиму майна як складової змісту організаційно-правової форми господарювання. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 176–182. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001034256>
5. Гарагонич О. В. Формування статутного капіталу акціонерних товариств. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12, № 3. С. 30–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2015_12_3_6
6. Деревянко Б. В. Забезпечення прав власників майна приватних ВНЗ при їх реорганізації. *Форум права*. 2010. № 4. С. 286–291.
7. Захарченко А. М. Управління об'єктами державної власності (господарсько-правові аспекти): монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 452 с.
8. Ібрагімова Н. В. Щодо поняття правового режиму майна холдингів. *Право і суспільство*. 2018. № 2, ч. 2. С. 79–84.
9. Карамішев Д. В., Рогова О. Г. Державна політика щодо запровадження в Україні страхування професійної відповідальності медичних і фармацевтичних працівників. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. № 2. С. 73–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/arpy_2010_2_11
10. Коверзнев В. О. Правовий режим майна виробничих та інших видів кооперативів. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3. С. 75–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2011_3_14
11. Кологойда О. Правовий режим майна державних акціонерних товариств. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 100–114.
12. Петрова К. Я., Нечипорук Л. В. Проблеми «втечі» капіталу з України через систему страхування. *Суб'єкти хозяйствования и экономическая преступность: вопросы предупреждения*: сб. матер. «Круглого стола» (Донецк, 1 ноября 2001 г.). Донецк: ІЗПИ НАН України, ООО «Юго-Восток, ЛТД», 2002. С. 102–104.
13. Черненко О. Правовий режим майна державних акціонерних товариств. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 130–134.
14. Щербина В. С. Поняття правового режиму майна господарського призначення. *Економіка та право*. 2020. № 1. С. 3–8. DOI: 10.15407/econlaw.2020.01.003.
15. Щербина В. Право господарського відання і право оперативного управління: поняття, зміст та сфера застосування в Україні. *Право України*. 2018. № 6. С. 13–30.
16. Хозяйственное право: учебник / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, В. В. Хахулин и др.; под ред. В. К. Мамутова. Киев: Юринком Интер, 2002. 912 с.
17. Господарське право: підручник: у 2 ч. Ч. 1 / В. Ф. Опришко, Н. С. Хатнюк, Н. А. Фукс та ін.; за заг. ред. В. Ф. Опришка та Н. С. Хатнюк. Київ: КНЕУ, 2011. 507 с.
18. Національна акціонерна страхова компанія «Оранта»: офіційний сайт. URL: <https://oranta.ua/about/mission/>
19. Велика українська юридична енциклопедія. У 20-ти томах. Т. 15: Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2019. 784 с.

20. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 462.
21. Про страхування: Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 12–13. Ст. 28.
22. Вінник О. М. Господарське право: Курс лекцій. Київ: Атіка, 2004. 624 с.
23. Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб. / за ред. В. С. Щербини. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 528 с.

Denys Svitlychnyi. Legal Regime of the Property of Insurers in the Transportation Industry

The article aims to identify and describe the specific features of the legal regulations regarding property owned by insurers in the transportation industry. It also suggests methods for enhancing insurers' capitalization and reinforcing the property aspect of their management.

The author outlines the unique aspects of the legal rules governing insurers' property in the transport sector, including: regulation of relations in the field of transport insurance mainly by the provisions of the Commercial Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Insurance»; conducting business based on titles of ownership and economic management, as well as derivative contractual regimes of property use; legal capacity of the insurer; efficient use of property with prompt alienation of property which is not used in the insurer's activities; effective property management by the head of the insurer or their subordinates; clear definition of the directions of use of the insurer's profit (income); engaging in property relations with the state and other participants in economic relations; ensuring legal protection of property by the insurer's legal units. The article supports V. S. Shcherbyna's suggestion to reintroduce Article 138 «The Right to Operational Use of Property» to the Commercial Code of Ukraine and to add a new Article 138-1. This legal arrangement applies to dozens and hundreds of branches and representative offices of almost every insurer in Ukraine.

To find and suggest ways to boost insurers' capitalization and enhance their property management, the author suggests expanding legislative incentives for creating insurance companies in the transportation sector. This expansion would cover insurance from different sources based on origin, affiliation, and ownership structure. The research emphasizes the benefits of state bodies and economic entities participating as founders or shareholders of insurers, either holding a controlling stake or a «golden share». The existing state insurance company and its representative offices and branches should play a significant role in the transportation insurance market. Economic entities' activities in this market should be based on public-private partnerships, both within insurers formed from various sources and in the relationships between state-owned insurers and non-state carriers.

Keywords: *insurer, property, legal regime of property, transportation sector, insurance, property right, right of economic management, authorized capital of an insurer, joint-stock company, reinsurance activity, state, economic entity.*

*Сичук Іван Володимирович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ЩОДО ЗАКОНОДАВЧОЇ ОСНОВИ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Метою статті є дослідження стану законодавчої основи господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва в Україні, визначення напрямів його вдосконалення. У статті акцентується, що правове регулювання сфери інноваційного підприємництва в Україні базується на численних законах та нормативно-правових актах.

Аналізується, що законодавча основа складається з Конституції України, міжнародних договорів, кодифікованих актів, спеціальних законів у сфері інноваційного підприємства та допоміжних законів, спеціальних нормативно-правових актів у сфері інноваційної діяльності і підприємництва та відповідних допоміжних організаційних нормативно-правових актів. Внаслідок проведеного дослідження робиться висновок, що вирішення цих проблем потребує комплексних заходів з удосконалення системи правового регулювання інноваційного розвитку, включно з систематизацією законодавства, доповненням нормативно-правових актів новими нормами, уточненням правових форм та умов здійснення інноваційного підприємництва, а також законодавчим закріпленням державної підтримки цієї сфери. Пропонуються напрями вдосконалення законодавства у сфері інноваційного підприємництва.

***Ключові слова:** інновації, підприємництво, інноваційна діяльність, інноваційний розвиток, законодавча основа, інтелектуальна власність.*

Постановка проблеми. Інноваційне підприємництво має ключове значення для економічного розвитку України, оскільки сприяє підвищенню конкурентоспроможності, впровадженню передових технологій та створенню нових робочих місць. У сучасних умовах глобалізації та швидкого технологічного прогресу впровадження інновацій стає необхідною умовою для забезпечення стійкого економічного зростання та розвитку. Сьогодні військовий стан в Україні призводить до значних труднощів як для підприємництва загалом, так і для інноваційного підприємництва зокрема. Зважаючи на те, що підприємництво належить до сфери регулювання господарського права, аналіз та вдосконалення господарсько-правового інструментарію в галузі інноваційного підприємництва вбачається актуальним. Важливим є аналіз стану законодавчої основи господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва. Це дає змогу визначити ключові проблеми та перспективи вдосконалення правового регулювання, що сприятиме активізації та розвитку інноваційного сектору в сучасних складних умовах та повоєнній відбудові. Подальше вдосконалення законодавчої бази та підтримка інноваційних ініціатив є критично важливими для успішної інтеграції України у світовий ринок та підвищення її технологічного потенціалу, зокрема й у військовій сфері.

Аналіз публікацій і досліджень. У національній юридичній доктрині проводяться дослідження з проблем правового регулювання господарської діяльності та підприємництва багатьма вченими, зокрема А. Г. Бобковою, Б. В. Дервянко, Г. Д. Джумагельдієвою, Р. А. Джабраїловим, І. Ф. Коваль, О. П. Орлюк, О. П. Подцерковним, В. С. Щербиною та ін. Проблема формування законодавчої основи інноваційної діяльності та підприємництва присвячені дослідження Ю. Є. Атаманової, Д. В. Задихайла, Г. Л. Знаменського та інших. Безпосередньо проблемам формування законодавчої основи господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва і шляхам її вдосконалення достатньої уваги не приділено. Сьогодні існує необхідність суттєвого вдосконалення правового забезпечення цих відносин для запровадження ефективного механізму здійснення інноваційного підприємництва. Потребує правової визначеності як понятійний апарат у сфері інноваційного підприємництва, так і умови, способи та правові форми здійснення діяльності в зазначеній сфері, а також захист прав та інтересів учасників відповідних відносин. Вищенаведене вказує на актуальність наукового дослідження зазначеного питання.

З огляду на зазначене **метою статті** є дослідження стану законодавчої основи господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва в Україні та визначення напрямів її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Історичне формування законодавства у сфері інноваційної діяльності поділяють на певні періоди. Так, виділяють: перший етап (1991–1998) – ухвалення 13 грудня 1991 р. першого в СНД базового закону щодо науково-технічної та інноваційної діяльності (Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність»). Другий етап (1999–2007) – характерними є скасування податкових пільг, ліквідація Державного інноваційного фонду, відхід від орієнтації на програми структурних змін у промисловості та переважна увага до іноземних кредитних запозичень. Незважаючи на ухвалення Закону України «Про інноваційну діяльність» (2002) та Закону України «Про державне регулювання у сфері трансферу технологій» (2006), норми цих законів, що стосувалися фінансової підтримки інновацій й трансферу технологій, були зупинені подальшими актами. Третій етап (2008 – нинішній час) [1, с. 237].

Правове регулювання сфери інноваційного підприємництва в Україні базується на великій кількості законів та нормативно-правових актів. Зокрема, господарсько-правове забезпечення інноваційного підприємництва ґрунтується на положеннях Конституції України, Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України, законах України «Про інноваційну діяльність», «Про наукову та науково-технічну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності», «Про наукову та науково-технічну експертизу» та інших нормативно-правових актів, що визначають правові, економічні й організаційні принципи

державного регулювання інноваційного підприємництва в Україні. Загалом забезпечення інноваційної діяльності безпосередньо регулюється більше ніж 200 правовими актами, які не тільки мають безпосередній вплив на розвиток інноваційних процесів, проте й опосередковано впливають на них і роблять вагомий внесок у стимулювання інноваційної сфери, наприклад, Податковий кодекс України, Бюджетний кодекс України та інші [2].

Конституція України [3] відіграє ключову роль у сфері регулювання інноваційного підприємництва. Так, стаття 54 Конституції України, зокрема, гарантує громадянам свободу наукової і технічної творчості, а також захист інтелектуальної власності та авторських прав. Вона забезпечує право кожного громадянина на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, забороняючи використання чи поширення цих результатів без згоди автора, за винятком випадків, передбачених законом. Держава сприяє розвитку науки та встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Відповідно до ст. 42 Конституції України, кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Отже, Конституція України закладає правову основу для розвитку інновацій та інноваційного підприємництва, забезпечуючи необхідні гарантії і створюючи сприятливі умови для вільного розвитку цієї сфери.

До законодавчої основи господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва треба віднести міжнародні договори, що охоплюють різні аспекти інтелектуальної власності та науково-технічного співробітництва. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. До міжнародних договорів, що впливають на правове регулювання у сфері інноваційного підприємництва, належать: Паризька конвенція про охорону промислової власності 1883 р. (регулює охорону патентів, промислових зразків та інших об'єктів промислової власності); Договір про патентну кооперацію (РСТ) 1970 р. (спрощує процес подання патентних заявок одночасно в багатьох країнах; забезпечує єдину процедуру для міжнародного патентування винаходів); Гаазька угода про міжнародну реєстрацію промислових зразків 1925 р. (забезпечує міжнародну охорону промислових зразків, спрощує процес реєстрації через єдину заявку); Договір про патентне право (PLT) 2000 р. (гармонізує і спрощує процедури патентування серед держав-учасників та знижує адміністративні бар'єри для подання і підтримання патентів); Міжнародна конвенція про охорону нових сортів рослин 1961 р. (забезпечує охорону прав селекціонерів на нові сорти рослин, сприяє розвитку сільськогосподарських інновацій); Договір про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) (встановлює мінімальні стандарти захисту інтелектуальної власності для країн-членів СОТ; охоплює патенти, авторські права, торгові марки, промис-

лові зразки та інші об'єкти інтелектуальної власності) та інші. Ці міжнародні договори створюють правову базу для об'єктів інтелектуальної власності, що можуть використовуватися в інноваційному підприємстві, сприяють розвитку міжнародного співробітництва та забезпечують охорону прав інтелектуальної власності у глобальному контексті.

Господарський кодекс України (далі – ГК України) [4] є базовим законодавчим актом у регулюванні інноваційного підприємництва, оскільки встановлює основні засади для створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва, закріплює правові положення щодо організації та реалізації інноваційних проєктів. Так, господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, визначена підприємництвом (ст. 3 ГК України). Відповідно до ч. 1 ст. 48 ГК України, з метою створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва органи влади на умовах і в порядку, передбачених законом, зокрема, стимулюють модернізацію технології, інноваційну діяльність, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг.

Певні норми господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва закладені у главі 34 ГК України «Правове регулювання інноваційної діяльності». Норми зазначеної глави (ст. 325–332 ГК України) містять визначення «інноваційної діяльності», встановлюють види інноваційної діяльності, закладають основи щодо господарсько-правового регулювання питань інвестування інноваційної діяльності, державного регулювання інноваційної діяльності, державних гарантій інноваційної діяльності, державної експертизи інноваційних проєктів, містять положення щодо договору на створення і передачу науково-технічної продукції.

Водночас треба звернути увагу, що визначення «інноваційної діяльності», крім ст. 325 ГК України, міститься і у ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність», які є різними за змістом. Обидва визначення мають свої переваги залежно від контексту і діяльності. Перше визначення дає ширший огляд інноваційної діяльності, враховуючи наукові аспекти та тривалість інвестиційних проєктів. Друге визначення більш конкретизує комерційний аспект та підкреслює значення випуску нових продуктів і послуг на ринок. Але з погляду підвищення ролі інноваційного підприємництва більш вдалим може бути визначення, закріплене у спеціальному законі, через його більший акцент на комерціалізацію і випуск нових продуктів на ринок, що має вирішальне значення для успіху інноваційної діяльності в сучасному бізнес-середовищі. Тому, враховуючи вищевикладене, відповідне визначення в ст. 325 ГК України підлягає відповідному уточненню для однакового правозастосування та правової визначеності.

Відповідно до ст. 327 ГК України, інноваційна діяльність здійснюється за такими напрямками: проведення наукових досліджень і розробок, спрямованих

на створення об'єктів інтелектуальної власності, науково-технічної продукції; розробка, освоєння, випуск і розповсюдження принципово нових видів техніки і технології; розробка і впровадження нових ресурсозберігаючих технологій, призначених для поліпшення соціального і екологічного становища; технічне переозброєння, реконструкція, розширення, будівництво нових підприємств, що здійснюються вперше як промислове освоєння виробництва нової продукції або впровадження нової технології. Проте варто зазначити, що перелік «види інноваційної діяльності», наведений у ст. 327 Господарського кодексу України, не може бути вичерпним, оскільки наукова діяльність постійно розвивається, а науково-технічний прогрес невпинно рухається вперед і розширюється. Зважаючи на сучасні умови та розвиток, можуть з'являтися нові види інноваційної діяльності, які потребуватимуть відповідного правового регулювання.

В контексті основ господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва ст. 332 ГК України закріплює, що відносини, які виникають у процесі здійснення інноваційної діяльності, регулюються цим Кодексом та іншими законодавчими актами. До вказаних відносин у частині, не врегульованій цим Кодексом, застосовуються відповідні положення Цивільного кодексу України.

Зокрема, Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [5] містить норми, що можуть бути предметом регулювання в окремих аспектах відносин, які виникають у сфері інноваційного підприємництва. Це насамперед норми у сфері обороту прав інтелектуальної (промислової) власності, книга 4 ЦК України «Право інтелектуальної власності»; глава 75 «Розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності»; глава 76 «Комерційна концесія»; глава 62 «Виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт» та інші (наприклад, загальні положення про зобов'язання та договори).

Водночас, як зазначається, договори, які передбачені гл. 62 ЦК України та ст. 331 ГК України, мають різницю, що виражається у специфіці предмета та пов'язаних із цією обставиною особливостях виконання та оплати праці виконавця у зв'язку з неможливістю досягнення результату наукових робіт [6].

Зазначимо, що відносини господарського обороту прав промислової власності є складовою відносин, які виникають у сфері інноваційного підприємництва, оскільки визначають правовий механізм захисту, використання та комерціалізації інновацій, що сприяє розвитку нових технологій та підвищенню конкурентоспроможності підприємств. Водночас відносини господарського обороту прав промислової власності регулюються різними нормами. Так, ст. 424 ЦК України «Майнові права інтелектуальної власності» визначає перелік майнових (виключних) прав, встановлює можливість майнових прав бути вкладом до статутного капіталу юридичної особи, предметом договору застави та інших зобов'язань, а також використовуватися в інших цивільних відносинах. Водночас

ст. 1107 ЦК України закріплюються види договорів щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної (промислової) власності, до яких належать: ліцензійний договір, договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності, договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності та інші.

Зважаючи на викладене, зауважимо, що в ГК України та ЦК України не розкриті всі можливі способи і правові форми здійснення та реалізації відносин у сфері інноваційного підприємництва, оскільки вони розвиваються і ускладнюються з появою нових, зміною, модернізацією наявних відносин, а також через принцип свободи договору (ст. 3 ЦК України) можуть регулюватись змішаним договором (ч. 2 ст. 628 ЦК України).

З наведеного вбачається, що правове забезпечення обороту прав інтелектуальної (промислової) власності в контексті здійснення інноваційного підприємництва має важливе значення, і цей напрям є актуальним для подальшого дослідження у сфері здійснення інноваційного підприємництва.

До законів у сфері інноваційного підприємництва треба віднести такі закони України: «Про інноваційну діяльність» [7], «Про наукову і науково-технічну експертизу» [8], «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» [9], «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» [10], «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» [11], «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» [12], «Про наукові парки» [13], «Про наукову і науково-технічну діяльність» [14], «Про інвестиційну діяльність» [15] тощо.

Закон України «Про інноваційну діяльність» є основним спеціальним законом у сфері інновацій, передбачає правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні загалом, а також встановлює форми стимулювання державою інноваційних процесів і спрямований на підтримку розвитку економіки України інноваційним шляхом. Згідно з цим Законом державну підтримку одержують суб'єкти господарювання всіх форм власності, що реалізують в Україні інноваційні проекти, і підприємства всіх форм власності, які мають статус інноваційних.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність», визначається, що інноваційне підприємство (інноваційний центр, технопарк, технополіс, інноваційний бізнес-інкубатор тощо) – підприємство (об'єднання підприємств), що розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти і (або) продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 відсотків його загального обсягу продукції і (або) послуг.

Стаття 16 названого Закону встановлює, що інноваційним підприємством визнається підприємство (об'єднання підприємств) будь-якої форми власності,

якщо більше ніж 70 відсотків обсягу його продукції (у грошовому вимірі) за звітний податковий період є інноваційні продукти і (або) інноваційна продукція. Інноваційне підприємство може функціонувати у вигляді інноваційного центру, бізнес-інкубатора, технополісу, технопарку тощо.

Зазначимо, що хоча стаття 16 зазначеного Закону встановлює критерії для визнання підприємства інноваційним, однак не конкретизує поняття видів, як-от інноваційний центр, бізнес-інкубатор, технополіс, технопарк тощо. Це створює правову невизначеність щодо того, які саме характеристики і вимоги повинні відповідати цим видам. Також залишається не розкритим питання щодо можливості використання різних організаційно-правових форм юридичних осіб, якщо вони відповідають критеріям щодо інноваційної продукції та діяльності. Відсутність чіткої правової регламентації може обмежувати можливості підприємств у виборі оптимальних форм організації інноваційної діяльності. До того ж варто зазначити, що враховуючи сучасні економічні умови, вплив воєнних дій та інші фактори, встановлений поріг у 70 % інноваційної продукції є надто високим для багатьох підприємств. Зменшення цього бар'єру сприятиме підтримці інноваційного підприємництва, залученню більшої кількості малих і середніх підприємств до інноваційної діяльності та стимулюватиме економічний розвиток країни.

Відповідно до п. а ч. 1 ст. 14 названого Закону, однією з вимог інноваційний продукту є реалізація (впровадження) об'єкта інтелектуальної власності (винаходу, корисної моделі, промислового зразка, топографії інтегральної мікросхеми, селекційного досягнення тощо), на які виробник продукту має охоронні документи (патенти, свідоцтва) чи одержані від власників цих об'єктів інтелектуальної власності ліцензії, або реалізацією (впровадженням) відкриттів. Проте з огляду на сучасний розвиток технологій і появу нових об'єктів інтелектуальної власності є доцільним розширити цей критерій визначення «інноваційний продукт». Треба врахувати сучасні реалії, зокрема швидкий розвиток цифрових технологій, штучного інтелекту, військових технологій та інших сфер. Пропонується доповнити це визначення шляхом включення всіх об'єктів інтелектуальної власності, що можуть бути використані у сфері господарювання (комп'ютерні програми, алгоритми штучного інтелекту, біотехнологічні винаходи тощо). Визначення інноваційного продукту має бути достатньо гнучким, щоб враховувати нові види об'єктів інтелектуальної власності, які можуть з'явитися в майбутньому. Це можна зробити шляхом закріплення загального положення, що дає змогу враховувати будь-які об'єкти інтелектуальної власності, які визнаються такими відповідно до законодавства.

Також свою роль у правовому регулюванні здійснюють закони організаційно-допоміжного характеру у сфері підприємництва, а саме: Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських

формувань», Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», Закону України «Про акціонерні товариства», Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» та інші. Норми даних законів регулюють організаційні питання у сфері господарювання, зокрема й інноваційного підприємництва, щодо створення і організаційно-правових засад діяльності суб'єктів господарювання, правового статусу суб'єктів господарювання.

Окрім прийнятих законів у сфері інновацій, продовжується робота з розробки нових законопроектів. Так, проект Закону України «Про інноваційні парки» розроблено з метою визначення правових та організаційних засад створення і функціонування інноваційних парків для забезпечення розвитку економіки України інноваційним шляхом. Як зазначається, законопроект пропонує: вдосконалити законодавчу базу у сфері інноваційної діяльності та систематизувати різні види парків; визначити мету, завдання та функції, а також послуги, які можуть надаватись інноваційними парками; створити сприятливі умови для провадження інноваційної діяльності інноваційними парками; визначити чіткий механізм щодо державної політики у сфері розвитку інновацій, підтримки та стимулювання інноваційної діяльності шляхом визначення видів фінансової підтримки, що може надаватись інноваційним паркам [16].

Крім вищенаведених законодавчих актів, зазначимо прийняту Верховною Радою України Концепцію науково-технічного та інноваційного розвитку України від 13 липня 1999 р. [17]. Концепція містить основні цілі, пріоритетні напрями та принципи державної науково-технічної політики. Зокрема, в напрямі інноваційного підприємництва запропоновано створення засад для розвитку науково-технічної діяльності підприємств і посередницьких організацій, які сприяють активізації інноваційної діяльності, допомагають встановленню зв'язків між науково-дослідною сферою і виробництвом (особливо тих, які займаються комерціалізацією результатів наукових досліджень); створення інноваційних структур (інкубаторів, центрів тощо), інформаційних та інфраструктурних підприємств, які сприяють впровадженню нових технологій у виробництво; також запропоновано диференціацію розмірів податкових пільг залежно від активності в інноваційному процесі конкретних підприємств; звільнення від оподаткування частини прибутку; запровадження механізмів державного страхування кредитів, виданих підприємствам, що розробляють та впроваджують інноваційну високотехнологічну продукцію тощо.

У сфері інноваційного підприємництва значне місце займає масив підзаконних нормативно-правових актів. Так, у сфері інновацій можна виділити такі: Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 р., схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 526; План заходів на 2021–2023 рр. з реалізації Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльно-

сті на період до 2030 р., затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.12.2021 № 1687; Порядок державної реєстрації інноваційних проектів і ведення Державного реєстру інноваційних проектів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17.09.2003 № 1474; Порядок використання коштів спеціального фонду Державного бюджету України, що спрямовуються на фінансову підтримку інноваційної діяльності суб'єктів підприємництва, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 05.10.2004 № 1316; Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на проведення наукових досліджень, технічний розвиток та інноваційну діяльність, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 118 та інші.

З огляду на вищевикладене законодавча основа господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва являє собою багаторівневу розгалужену систему нормативно-правових актів, що складається з актів загального та спеціального законодавства, які можна розподілити на профілююче та допоміжне законодавство.

Загалом законодавча основа господарсько-правового забезпечення інноваційного підприємництва становить систему норм, що містяться у сукупності нормативно-правових актів, а саме: 1) Конституція України; 2) міжнародні договори; 3) кодифіковані акти: ГК України, ЦК України та інші; спеціальні закони у сфері інноваційного підприємництва: Закони України «Про інноваційну діяльність», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», «Про наукові парки» та інші; та допоміжні закони (Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» тощо); 4) спеціальні нормативно-правові акти у сфері інноваційної діяльності і підприємництва та відповідні допоміжні організаційні нормативно-правові акти.

В юридичній літературі з приводу законодавчого забезпечення у сфері інноваційної діяльності систематизуються такі проблемні питання: по-перше, чинне інноваційне законодавство характеризується існуванням низки незв'язаних між собою нормативних актів, які не мають однієї концептуальної основи та механізмів для здійснення практичної діяльності; по-друге, порушується один із головних принципів систематизації законодавства з питань інноваційної діяльності, згідно з яким закони та підзаконні акти мають надавати узгодженість норм, цілісність предмета нормативного регулювання; по-третє, не виконується принцип правового регулювання, згідно з яким нормативно-правова база інноваційної діяльності має бути стабільною; по-четверте, процес формування нормативно-правової бази з регулювання інноваційного розвитку розвивається хаотично і

дуже повільно, тобто не має адекватного та швидкого реагування на динаміку змін у цій сфері [18, с. 20]. Підкреслюється, що з набуттям чинності Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом потребують внесення змін законодавчі акти, що регулюють питання науково-технічної діяльності та її результати, зокрема Закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій», а також Закон «Про спеціальні економічні зони» та інші [1, с. 96]. Науковці пропонують удосконалення системи інноваційного права, а саме: системну ревізію чинної нормативної бази; ефективну систематизацію законодавчого, підзаконного, концептуального і локального нормативного матеріалу (документів); підготовку законопроектів з усунення недоліків нормативної бази, зокрема і наведених у цьому дослідженні [19, с. 51].

Основна причина невиконання положень законодавства у сфері науки та інновацій в Україні, складнощі його розроблення та ухвалення пов'язані з тим, що нормативно-правові акти ухвалюються за відсутності інноваційно спрямованої економічної стратегії України. Досвід держав-членів ЄС та СНД свідчить, що законодавче забезпечення має впливати та бути інструментом реалізації економічної політики [1, с. 239]. В ракурсі досліджуваного питання Ю. Є. Атаманова наголошує на відсутності системної єдності: «загальні положення містяться в гл. 34 ГК України, основні правила здійснення інноваційної діяльності – у Законі України «Про інноваційну діяльність», а питання, пов'язані з оборотом прав на об'єкти права інтелектуальної власності, – у кн. 4 та гл. 75 ЦК України. Багато питань щодо здійснення інноваційної діяльності та врегулювання відносин, які складаються у зв'язку з її провадженням, вирішується на підзаконному рівні, що зумовило домінування в законодавстві про інноваційну діяльність саме підзаконних нормативно-правових актів. За таких характеристик законодавство про інноваційну діяльність не може забезпечити повномасштабного регулювання відносин, які виникають у зв'язку із розробленням, створенням розповсюдженням інноваційних продуктів та їхнім впровадженням як інновацій, не може стати правовим підґрунтям для створення та функціонування ефективної національної інноваційної системи, для переходу держави до інноваційної моделі економічного розвитку» [20, с. 8].

З наведеного вбачається, що багато питань, пов'язаних з інноваційною діяльністю та регулюванням відносин у цій сфері, вирішується на підзаконному рівні, що призводить до домінування в законодавстві саме підзаконних актів і недостатнього регулювання відносин, пов'язаних з розробленням, створенням та розповсюдженням інноваційних продуктів. Основні недоліки законодавства по-

лягають у відсутності системної координації між нормативно-правовими актами, нестабільності нормативно-правової бази, недосконалому процесі формування законодавства та його недостатній адаптованості до змін у цій сфері. Вирішення цих проблем передбачає комплексні заходи з удосконалення системи правового регулювання інноваційного розвитку.

З проведеного дослідження можна зробити такі **висновки**.

Сьогодні в Україні відсутня ефективна система інноваційного підприємництва, що обумовлено недосконалістю законодавчої бази у цій сфері. Сучасні умови вимагають розробки спеціального правового режиму для підтримки та стимулювання інноваційних підприємств. Тільки через створення адекватних правових механізмів можна забезпечити розвиток інноваційного підприємництва в країні.

Одним зі шляхів вирішення проблем у зазначеній сфері є подальша систематизація законодавства, відповідне доповнення нормативно-правових актів новими нормами, присвяченими організації та здійсненню інноваційного підприємництва, обороту об'єктів та прав у сфері інновацій.

До перспективних напрямів удосконалення законодавства у сфері інноваційного підприємництва можна віднести: 1) удосконалення законодавчого визначення ключових понять у сфері інноваційного підприємництва; 2) уточнення законодавчих вимог до правового статусу суб'єктів інноваційного підприємництва; 3) уточнення правових форм і умов здійснення інноваційного підприємництва; 4) законодавче удосконалення договірного регулювання інноваційного підприємництва в частині врегулювання спеціальних договірних конструкцій; 5) законодавче закріплення державної підтримки інноваційного підприємництва.

Список використаних джерел

1. Інноваційна Україна 2020: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін.; НАН України. Київ, 2015. 336 с.
2. Шапошник А. О. Сучасний стан нормативно-правового регулювання інноваційної діяльності та діяльності з надання послуг в інноваційній сфері в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету: серія: Право*. 2019. Т. 1, вип. 58. С. 148–151. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/36052> (дата звернення: 27.05.2024).
3. Конституція України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, 19–20, 21–22. Ст. 144.
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
6. Науково-практичний коментар до статті 893 Цивільного кодексу України. *Інформаційно-правова система: «ЛІГА-ЗАКОН»*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/КК000623>
7. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 № 40-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 36. Ст. 266.

8. Про наукову і науково-технічну експертизу: Закон України від 10.02.1995 № 51/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 9. Ст. 56.
9. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16.07.1999 № 991-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 40. Ст. 363.
10. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08.09.2011 № 3715-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19–20. Ст. 166.
11. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки: Закон України від 11.07.2001 № 2623-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 48. Ст. 253.
12. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій: Закон України від 14.09.2006 № 143-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 45. Ст. 434.
13. Про наукові парки: Закон України від 25.06.2009 № 1563-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 51. Ст. 757.
14. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25.
15. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 47. Ст. 646.
16. Уряд схвалив проект Закону України «Про інноваційні парки». *Сайт: Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-ukhvalyv-proekt-zakonu-ukrainy-pro-innovatsiiniiparku> (дата звернення: 27.05.2024).
17. Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України: Постанова Верховної Ради України від 13.07.1999 року №916-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. *Сайт: Верховної Ради України*. 1999. № 37. Ст. 336. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/916-14#Text> (дата звернення: 27.05.2024).
18. Адміністративно-правове регулювання інноваційної діяльності: навч. посібник / М. В. Ковалів, Н. В. Ортинська, І. Ю. Хомишин та ін. Львів: НУ «Львівська політехніка». 2020. 288 с.
19. Правове забезпечення Національної інноваційної системи у сучасних умовах: монографія / С. В. Глібка, О. В. Розгон, Ю. В. Георгієвський та ін.; за ред. С. В. Глібка, О. В. Розгон. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України. 2020. 360 с.
20. Атаманова Ю. Є. Основні проблеми системного господарсько-правового регулювання відносин в інноваційній сфері: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2009.

Ivan Sychuk. On the Legislative Basis of Economic and Legal Support of Innovative Entrepreneurship

The aim of the article is to study the state of the legislative basis of economic and legal provision of innovative entrepreneurship in Ukraine, to determine the directions of its improvement. The article emphasizes that the legal regulation of the sphere of innovative entrepreneurship in Ukraine is based on numerous laws and regulations. It is emphasized that the legal support for the circulation of intellectual (industrial) property rights is important for innovative entrepreneurship and requires further research.

It is analyzed that the legislative framework consists of the Constitution of Ukraine, international treaties, codified acts, special laws in the field of innovative entrepreneurship, and auxiliary laws, special normative legal acts in the field of innovation activity and entrepreneurship and relevant auxiliary organizational normative legal acts.

It is concluded that many issues are resolved at the by-law level, which leads to the dominance of by-laws and insufficient regulation of relations related to innovation activity. The main shortcomings of the legislation include the lack of systematic coordination between acts, the instability of the regulatory framework and the lack of adaptability to changes in this area.

As a result of the study, it is concluded that the solution of these problems requires comprehensive measures to improve the system of legal regulation of innovative development, including systematization of legislation, supplementation of normative legal acts with new norms, clarification of legal forms and conditions for the implementation of innovative entrepreneurship, as well as legislative consolidation of state support for this sphere. The author suggests areas for improvement of legislation in the field of innovative entrepreneurship, in particular, improvement of the legislative definition of key concepts in the field of innovative entrepreneurship, clarification of legislative requirements for the legal status of innovative entrepreneurship, etc.

Keywords: *innovation, entrepreneurship, innovation activity, innovative development, legislative framework, intellectual property.*

*Бурда Петро Олексійович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ПРО ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. 114-2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У представленій статті здійснено спробу науково обґрунтованого визначення родового та безпосереднього (як основного, так і додаткового) об'єктів злочинів, передбачених ст. 114-2 Кримінального кодексу України.

Зокрема, доведено, що, попри розмаїття доктринальних позицій та різні підходи парламентаріїв іноземних держав, зміст тих суспільних відносин, які порушуються внаслідок вчинення діянь, передбачених розділом I Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти основ національної безпеки України», найкраще відображає використаний у чинній назві останнього термінологічний зворот «національна безпека». Водночас доведено, що замість поняття «злочини» у відповідній назві доцільно вказати на вживаний і в інших розділах Особливої частини термін «кримінальні правопорушення».

Аргументовано, що основним безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 114-2 Кримінального кодексу України, є інформаційна безпека України у частині забезпечення недопущення несанкціонованого розповсюдження інформації, поширення якої в умовах воєнного або надзвичайного стану може завдати шкоду обороноздатності України.

Обґрунтовано положення про те, що, попри наявність підстав для поміщення аналізованої норми як до розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти основ національної безпеки України», так і до розділу XIV «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації», рішення законодавця про визнання несанкціонованого поширення військово значущої інформації різновидом посягань на основи національної безпеки України виглядає як більш системним, так і таким, що найкраще відображає антисуспільну спрямованість досліджуваного посягання.

У кінці статті визначені перспективні напрями наукових розвідок у відповідній сфері.

Ключові слова: *інформація, несанкціоноване поширення, злочин, об'єкт злочину, національна безпека, кримінальна відповідальність, збройна агресія, війна, воєнний та надзвичайний стан.*

Постановка проблеми. З початком здійсненого 24 лютого 2022 р. відкритого вторгнення російської федерації (далі – рф) в Україну в нашій державі було зафіксовано низку випадків, коли певні суб'єкти поширювали певну інформацію, розголошення якої було шкідливим із військового погляду. Водночас на численні заклики ЗСУ відповідні особи, які були причетними до здійснення згаданої діяльності, не реагували та продовжували таку поведінку, що неодноразово призводило до того, що відповідна інформація ставала відома ворогу, який надалі її використовував на свою користь. Відповідаючи на такі небажані факти несанкціонованого поширення різноманітної інформації, яку у вітчизняній юри-

дичній літературі для зручності інколи називають «військово значущою» [1; 2; 3], 24 березня 2022 р. парламентарії ухвалили Закон № 2160-IX, головним результатом чого стало доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК) новою ст. 114-2, якою передбачається кримінальна відповідальність якраз таки за згадані вище суспільно небезпечні діяння.

Водночас маємо зауважити, що, попри ту обставину, що з часу ухвалення відповідного законодавчого рішення минуло вже понад два роки, у вітчизняній кримінально-правовій доктрині так і не було остаточно вирішено питання про об'єкт злочинів, передбачених ст. 114-2 КК. Необхідність усунення позначеної проблеми і стала каталізатором вибору задекларованої тематики дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Норма про несанкціоноване поширення військово значущої інформації ставала предметом дослідження В. Батиргарєвої, М. Дубняка, З. Загиней-Заболотенко, Д. Євтеєвої, О. Кваші, В. Кузнецова, А. Лапкіна, Р. Мовчана, К. Новікової, Ю. Пономаренка, М. Рубашенка, С. Сороки, Л. Тимофєєвої, М. Хавронюка та інших. Однак маємо констатувати, що в працях названих авторів основна увага переважно приділяється предмету, об'єктивній стороні та кваліфікуючим ознакам аналізованого складу злочину; питання ж об'єкта відповідного діяння, наскільки нам відомо, в юридичній літературі докладному аналізу поки що не піддавалось.

Постановка завдання. Метою цієї статті є науково обґрунтоване визначення родового та безпосереднього (як основного, так і додаткового) об'єктів злочинів, передбачених ст. 114-2 КК.

Виклад основного матеріалу. У кримінально-правовій доктрині аксіоматичним вважається положення про те, що зазвичай найбільш точне уявлення про зміст родового об'єкта кримінального правопорушення нам надає назва розділу Особливої частини КК, до якого були поміщені ті чи інші норми. У випадку зі ст. 114-2 КК такою структурною ланкою Особливої частини є її розд. І «Злочини проти основ національної безпеки України» (далі – розд. І).

Національна безпека як родовий об'єкт досліджуваних злочинів вітчизняними правниками тлумачиться по-різному:

– в одних джерелах таким об'єктом називаються суспільні відносини, які забезпечують непохитність основ конституційного ладу України та сталі функціонування системи зовнішньої безпеки держави [4, с. 59];

– в інших – як необхідність факторів, що забезпечують сприятливі умови для розвитку України, життєздатність держави, доцільний розвиток і збереження її фундаментальних цінностей і традицій, неконфліктні відносини особистості і держави, здатність як ефективно переборювати будь-які внутрішні і зовнішні погрози, так і керуватися своїми національними інтересами, забезпечувати досягнення національних цілей [5];

– у третій – як конституційний, суспільний і державний лад України, її політична система, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, обороноздатність, державна, економічна чи інформаційна безпека, а також національна безпека в екологічній і воєнних сферах [6, с. 35].

Однак чи не найважливішим є те, що свою думку з приводу змісту досліджуваного поняття виклали і народні депутати України, визначивши *національну безпеку* як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз (п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України»).

Зважаючи на, по-перше, нормативний характер цього визначення, по-друге, його відносну вдалість, по-третє, те, що в ньому, не беручи до уваги природних редакційних розбіжностей, фактично йдеться про ті ж складові, які перераховувалися у цитованих вище позиціях науковців, уважаємо, що під час трактування родового об'єкта злочинів, передбачених розд. І, варто спиратися саме на цю законодавчу дефініцію.

Попри відсутність концептуальних суперечностей щодо змісту охоронюваних розд. І суспільних відносин, у вітчизняній кримінально-правовій доктрині вже тривалий час активно дебатується питання про оптимальну назву відповідної структурної ланки Особливої частини КК. Щодо цього пригадуються слова Р. Мовчана та М. Рубашенка, які зазначають, що дискусія щодо назви розділу, який охоплює статті про відповідні злочини, та його розміщення в Особливій частині є добре відомою в наукових колах; з цього приводу є різні концепції, та й у кримінальному законодавстві країн-членів ЄС щодо цього також немає однозначності [7, с. 330]. Погоджуючись із науковцями, лише додамо, що уніфікована позиція щодо аналізованого питання відсутня у кримінальному законодавстві не лише згаданих країн-членів ЄС, а й пострадянських держав. Зокрема, провівши відповідне компаративістське дослідження, ми переконалися в тому, що в країнах як «західної», так і «східної» гілки романо-германської кримінально-правової системи під час позначення назв відповідних структурних ланок Особливої частини вказується на те, що консолідовані в їх межах діяння посягають на:

- *державу або республіку* (Австрія, Естонія, Італія, Латвія, Нідерланди, Польща, Сан-Марино, Словаччина, Узбекистан, ФРН, Хорватія, Чехія);
- *конституційний устрій та безпеку держави*, що є характерним для кримінального законодавства групи країн, які раніше входили до складу СНД (Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан), а також Сербії;
- *незалежність та безпеку держави* (інколи поруч вказуються і деякі інші блага, наприклад, територіальна цілісність та конституційний устрій) (Данія, Іспанія, Литва, Норвегія, Словенія);

– або ж, як і в Україні, на національну безпеку (Румунія) чи тріаду «нація – держава – суспільство» (Франція);

– *державну безпеку* (Молдова, Португалія, Швеція).

Останній варіант підтримує і низка вітчизняних криміналістів. Так, пропонуючи розрізняти «національну безпеку» у широкому та у вузькому сенсах, Я. Лантінов зазначає, що:

а) національна безпека у широкому сенсі – це система «безпек» як усіх складових нації України; вона співпадає із загальним об'єктом злочинів – суспільною безпекою;

б) національна ж безпека у вузькому сенсі – це вищий, найбільш загальний рівень безпеки, який не може бути зведений до жодного з окремих аспектів, змістом якої є забезпечення «життя» нації України, її самобутньої життєдіяльності. На думку юриста, національна безпека у вузькому сенсі, ймовірно, не є об'єктом кримінально-правової охорони, а основним безпосереднім об'єктом посягань, які зосереджені в розд. І. Є суспільні відносини, що забезпечують не національну, а саме *державну безпеку* [8, с. 141].

Подібно розмірковує і Р. Чорний, висуваючи гіпотезу, що родовим об'єктом досліджуваних злочинів є суспільні відносини щодо забезпечення *безпеки держави* в різноманітних (політичній, військовій, економічній, екологічній, інформаційній та інших) сферах [9, с. 469].

Відповідні доктринальні напрацювання та іноземний досвід вочевидь не залишилися і поза увагою розробників проєкту КК¹. Зокрема, в одній із попередніх версій останнього віддзеркаленням розд. І Особливої частини чинного КК був розд. І кн. 9 «Кримінальні правопорушення проти держави», у назві якого було використано саме формулювання «Злочини проти *державної безпеки*».

Однак, навіть визнаючи право на реалізацію такого підходу, Р. Мовчан та М. Рубашенко водночас привертають увагу до того, що вживання звороту «державна безпека» не виглядає беззастережним з огляду саме на його законодавче визначення у ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України». У цій правовій нормі державна безпека визначається як захищеність життєво важливих національних інтересів від загроз *невоєнного* характеру (у протилежність до *військової* безпеки – їх захищеності від військових загроз). Натомість, – підкреслюють вчені, – аналіз розділу 9.1 проєкту показує, що в ньому описуються злочини, практично кожен із яких створює загрози воєнного характеру і вчиняється (може вчинюватися) в умовах збройного конфлікту як міжнародного, так і неміжнародного характеру [7, с. 329–330].

Позначену вище проблему намагається вирішити О. Кваша. Зокрема, криміналістка припускає, що для чіткого розмежування понять національної і дер-

¹ Детальніше про це див. наступну працю [10].

жавної безпеки в контексті визначення родового об'єкта розд. І у відповідний назві взагалі необхідно відмовитися від терміна «безпека», змінивши його на формулювання «Злочини *проти держави*» [11, с. 33].

Однак, оцінюючи подібний підхід, неодмінно варто враховувати слушні зауваження, які з цього приводу висловлював М. Рубашенко. Йдеться про доведений ученим факт того, що суверенітет, незалежність, цілісність України, її конституційний лад – це не ті цінності, які ховаються за назвою «держава» як одного з елементів тріади «людина – суспільство – держава»; це ті макроцінності, які охоплюють всю тріаду [12, с. 67–68]. Зважаючи на наведені аргументи, правознавцем робиться логічний висновок про те, що родовий об'єкт відповідних злочинів охоплює специфічну групу суспільних відносин, посягання на які однаковою мірою заподіюють шкоду державі Україна, українському суспільству і кожному громадянину. «Саме таке змістовне навантаження родового об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України, – констатує фахівець, – і обумовило його особливе (специфічне) місце серед об'єктів кримінально-правової охорони та розміщення його під першим розділом Особливої частини КК» [13, с. 122].

У цьому контексті хотілося б ще раз пригадати і законодавчу дефініцію поняття «національна безпека», яка визначається як стан захищеності не лише державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу, але й інших *національних інтересів України* від реальних та потенційних загроз. Ну а вже в наступному пункті вітчизняні парламентарії прямо вказують на те, що *національними інтересами України* є життєво важливі інтереси не лише *держави*, а й *людини та суспільства*, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян. Як бачимо, фактично йдеться про ту ж тріаду «людина – суспільство – держава», на яку в контексті родового об'єкта досліджуваних посягань вказував і М. Рубашенко.

Отже, враховуючи наведені аргументи та нормативно закріплене визначення поняття «національна безпека України», вважаємо, що саме цей термінологічний зворот найбільш вдало відображає зміст тих суспільних відносин, які порушуються внаслідок вчинення діянь, передбачених розд. І. Урешті-решт подібних висновків дійшли і розробники проєкту КК, які в його останній редакції змінили свою попередню позицію та, по-перше, вказали у назві розд. 9.1 не на «державну безпеку», а на «національну безпеку України», по-друге, уточнили й назву кн. 9 Особливої частини, згадавши в ній не лише про «державу», але й, окремо, про «національну безпеку України».

Водночас варто звернути увагу на те, що, на відміну від варіанта, який використаний як у проєкті КК (див. попередній абзац), так і у всіх інших розділах Особливої частини чинного КК, у назві розд. І вживається термін «злочин», а не

«кримінальне правопорушення». Як бачимо, цей розділ залишився єдиним в Особливій частині КК, назва якого не зазнала змін із набранням чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [11, с. 26].

Раніше до наявності цього факту можна було ставитись із розумінням, адже в розд. I справді було передбачено відповідальність виключно за злочини. Однак ситуація докорінно змінилась із доповненням КК новою ст. 111-1 «Колабораційна діяльність». Йдеться про те, що визначені ступені суспільної небезпеки колабораційної діяльності (**частини 1, 2 – кримінальні проступки**) насправді не повністю відповідають назві розд. I «**Злочини** проти основ національної безпеки» [14]. Зважаючи на таку, помічену й іншими вітчизняними науковцями [15, с. 17; 16, с. 142–143; 17, с. 69], неузгодженість, В. Кузнецов та М. Сийплові пропонують два варіанти вирішення цієї проблеми:

1) змінити санкції ч. 1 та ч. 2 ст. 111-1 КК, передбачивши в них покарання у виді позбавлення волі. Таку модель підтримують і З. Загинець-Заболотенко [18, с. 482] та О. Кваша [11, с. 26];

2) або ж змінити назву розд. I Особливої частини КК на «**Кримінальні правопорушення** проти основ національної безпеки» [14].

Ми ж вважаємо, що два запропоновані вище варіанти не є взаємовиключними і мають, хоча й і з протилежних міркувань, бути застосовані одночасно:

– якщо коригування санкцій ч. 1 та ч. 2 ст. 111-1 КК за допомогою вказівки в них на покарання у виді позбавлення волі справді допоможе адекватніше відобразити ступінь суспільної небезпеки цих діянь;

– то зміна назви розд. I на «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України» є необхідною, навіть попри пропозицію здійснити одночасно редагування санкцій, з огляду на дотримання засад системності. Адже навіть за умови, що в розд. I буде передбачено відповідальність виключно за злочини, навряд чи доцільно відходити від уніфікованого підходу щодо вживання у назвах всіх структурних ланок Особливої частини КК єдиного і більш широкого за змістом поняття «Кримінальні правопорушення».

Визначившись із відповідним родовим об'єктом, водночас варто пам'ятати, що вирішальне значення для кваліфікації суспільно небезпечних діянь як кримінальних правопорушень має безпосередній об'єкт останніх [19, с. 293]. Тож далі ми спробуємо визначити саме основний безпосередній об'єкт досліджуваних злочинів, який у юридичній літературі тлумачиться по-різному.

Зокрема, на думку С. Сороки, ним є зовнішня безпека України, її суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, обороноздатність, державна, економічна чи інформаційна безпека [20, с. 293]. Однак, навіть попри всю суб'єк-

тивність та умовність розуміння об'єкта, таке визначення навряд чи може вважатися обґрунтованим, адже, по-перше, воно взагалі не відображає специфіку розглядуваного посягання, по-друге, абсолютно не враховує того, що несанкціоноване поширення військово значущої інформації лише опосередковано і тільки потенційно може завдати шкоду зазначеним суверенітету, територіальній цілісності та, тим паче, зовнішній безпеці держави.

Невиправдано широко до трактування відповідного основного безпосереднього об'єкта підходить і В. Бондар. Дослідник вважає, що ним є суспільні відносини у сфері забезпечення національної та державної безпеки, обороноздатності, державного суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості. Як бачимо, юрист фактично ототожнює основний безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 114-2 КК, та родовий об'єкт усіх діянь (національну безпеку), консолідованих у розд. I [21, с. 283–284].

У цьому сенсі куди вдалішою виглядає думка, яку обстоює Ю. Пономаренко. Переконалий у тому, що основний безпосередній об'єкт несанкціонованого поширення військово значущої інформації збігається з об'єктом злочинів, передбачених ст. 114-1 КК, фахівець, на відміну від В. Бондаря, включає до нього лише ті суспільні відносини, які забезпечують обороноздатність України в частині належного здійснення військовими формуваннями України охорони основ національної безпеки України в умовах воєнного або надзвичайного стану [22, с. 40].

Водночас маємо зазначити, що, попри дещо відмінне трактування основного безпосереднього об'єкта, В. Бондар та Ю. Пономаренко сходяться в тому, що інформаційна безпека України в частині збереження у таємниці інформації, яка становить предмет аналізованого посягання, є хоча й обов'язковим, однак лише додатковим безпосереднім об'єктом складів злочинів, передбачених ст. 114-2 КК [21, с. 284; 3, с. 102]. Цим позиція згаданих правників відрізняється від погляду Р. Мовчана, який таким об'єктом називає національну безпеку України одночасно і у воєнній, і в інформаційній сферах [23, с. 139].

На нашу думку, незважаючи на своє різне вираження, обидва викладені підходи є доволі обґрунтованими. Чи не єдиними їх відносно «слабкими» місцями є те, що, попри намагання авторів, їх трактування все ж недостатньо повно відображають саме специфіку антисуспільної спрямованості діянь, передбачених ст. 114-2 КК, зокрема через те, що:

– позиція В. Бондаря та Ю. Пономаренка не дає змоги відстежити відмінність – а вона, попри озвучений Ю. Пономаренком погляд: на нашу думку, все ж існує – суспільних відносин, які поставлені під кримінально-правову охорону, з одного боку, у ст. 114-1, а, з іншого, – у ст. 114-2 КК. Уважаємо, що такий стан речей існує через, по-перше, «недооцінку» вченими значення «інформаційної» складової, яку вони відносять до площини не основного, а додаткового об'єкта

відповідних злочинів, по-друге, вказівку на обороноздатність країни лише «в частині належного здійснення військовими формуваннями України охорони основ національної безпеки України». На нашу думку, таке обмеження відповідного об'єкта не є виправданим, адже, наприклад, у випадку того-таки несанкціонованого поширення інформації про направлення зброї в Україну належна діяльність військових формувань України безпосереднього впливу не зазнає;

– натомість у визначенні Р. Мовчана, в якому одночасно згадуються як воєнна, так і інформаційна безпека, недостатньо конкретизовано ті їх складники, які порушуються внаслідок вчинення аналізованого діяння.

Уважаємо, що ці незначні недоліки обох запропонованих трактувань могли б бути усунуті за рахунок, по-перше, поєднання їх «сильних» сторін, по-друге, уточнення тих складових інформаційної безпеки, яким завдається шкода відповідними деліктами. Зокрема, тут у нагоді може стати закріплене у Стратегії забезпечення державної безпеки нормативне визначення «інформаційної безпеки» як складової національної безпеки України, в якому однією із загроз національним інтересам людини, суспільства і держави в інформаційній сфері було визнано несанкціоноване розповсюдження інформації.

Отже, синтезуючи всі попередні напрацювання, висновуємо, що *основним безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 114-2 КК, є інформаційна безпека України у частині забезпечення недопущення несанкціонованого розповсюдження інформації, поширення якої в умовах воєнного або надзвичайного стану може завдати шкоду обороноздатності України.*

Проаналізувавши антисуспільну спрямованість діянь, передбачених ст. 114-2 КК, В. Мисливий висунув гіпотезу щодо того, що розглядувана норма цілком виправдано могла б зайняти своє місце у розділі XIV Особливої частини КК (далі – розд. XIV) серед кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів та інших діянь, що посягають на обороноздатність країни [24, с. 11].

Оцінюючи обґрунтованість відповідного припущення, хотілося б пригадати, що, визначаючи родовий об'єкт кримінальних правопорушень, поміщених до розд. XIV, Р. Орловський зазначає, що ним є суспільні відносини, які забезпечують обороноздатність України, її незалежність, територіальну цілісність та недоторканність [22, с. 431]. Як бачимо, фактично фахівець веде мову про окремі складові національної безпеки України, які були перераховані вище.

Подібно розмірковує і А. Данилевський, який, проте, прямо вказує на те, що відповідні злочини [кримінальні правопорушення] посягають саме на різні сфери національної безпеки України (обороноздатність, недоторканність державних кордонів тощо) [25, с. 541]. Про те, що злочини, які створюють загрозу безпеці держави в інформаційній сфері, посягають саме на безпеку держави, писали і М. Хавронюк [26, с. 1012] та Р. Чорний [9, с. 10].

Враховуючи ж те, що однією зі включених до розд. XIV груп посягань є делікти у сфері охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, хотілося б пригадати, що у законодавчій дефініції поняття «державна таємниця» прямо вказується, що це вид таємної інформації, який охоплює відомості у сфері ..., розголошення яких може завдати шкоди **національній безпеці України** (ст. 1 Закону України «Про державну таємницю»).

Зважаючи на наведені положення, можна констатувати:

– по-перше, очевидну подібність суспільних відносин, які охороняються розд. I та розд. XIV, адже консолідовані в обох цих структурних ланках Особливої частини діяння посягають на національну безпеку України;

– по-друге, пам'ятаючи про попереднє, наявність підстав для пропонованого В. Мисливим включення «несанкціонованого поширення військово значущої інформації» до розд. XIV і наступного визнання його різновидом деліктів у сфері охорони певних видів інформації.

Вочевидь, схожими міркуваннями керувались і автори проєкту КК, які, визнаючи подібність антисуспільної спрямованості відповідних діянь, передбачили у розд. 9.2 «Кримінальні правопорушення проти таємниці інформації, що належить державі» відповідальність як за «несанкціоноване поширення військово значущої інформації» (статті 9.2.2 та 9.2.3), так і за діяння, які сміливо можна вважати аналогами тих, що наразі передбачені у статтях 328–330 чинного КК (статті 9.2.4–9.2.7 проєкту КК).

Водночас хотілося б нагадати, що в проєкті КК втілена так звана «складна» структура Особливої частини, яка передбачає виділення як більш крупних книг, якою в нашому випадку виступає кн. 9 «Кримінальні правопорушення проти держави та національної безпеки України», так і менших їх складників – розділів, одним із яких є поміщений до відповідної книги і згаданий вище розд. 9.2. Завдяки такому підходу в розробників проєкту не виникає дилеми про місцерозташування норми про несанкціоноване поширення військово значущої інформації серед кримінальних правопорушень або ж *проти національної безпеки України*, або ж *проти таємниці інформації, що належить державі*, адже ці блага не протиставляються, позаяк друге визнається частиною (видовим об'єктом) першого (родового об'єкта) – національної безпеки України та безпеки держави.

Інша ситуація склалася в чинному КК із «простою» структурою його Особливої частини, яка позбавлена описаних вище переваг проєктованого кримінального законодавства і з урахуванням якої ми не можемо оминати питання про оптимальне місцезнаходження досліджуваної заборони – чи це є розд. I, чи все ж таки розд. XIV?

Проте тут хотілося б ще раз підкреслити, що через доведену вище подібність родових об'єктів посягань, передбачених розд. I та розд. XIV (національна

безпека України), існують вагомі і майже однакові підстави для поміщення аналізованої норми в обидві розглядувані ланки Особливої частини КК. Уважаємо, що за таких умов має ставитися питання не про «правильність» (абсолютну правильність), адже обидва варіанти є «правильними», а лише про «системність» рішення парламентаріїв, тобто те, чи узгоджується відповідний крок з іншими рішеннями законодавця щодо вирішення однорідних питань.

Та чи зустрічались у практиці кримінального нормотворення описані у попередньому абзаці ситуації, коли народним депутатам України доводилось вирішувати схожі за змістом складні проблеми?

Відповідаючи на це питання, вважаємо за доречне пригадати ситуацію, яка виникла під час доповнення КК попередньою (порівняно з аналізованою в цій роботі ст. 114-2) за порядковим номером і, головне, подібною за змістом анти-суспільної спрямованості² ст. 114-1 «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань». Видається, що вирішуючи проблему місцезрештування цієї норми, народні обранці так само мали два майже рівноцінні варіанти, адже крім розд. I, вона так само могла бути поміщена й до розд. XV Особливої частини КК «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів», наприклад, одразу за ст. 342, в якій передбачено відповідальність за опір окремим суб'єктам (представнику влади, працівнику правоохоронного органу тощо).

Та в підсумку парламентарі все ж зупинилися на включенні відповідної заборони до розд. I, що, на нашу думку, було зумовлено двома визначальними обставинами, а саме визнанням кримінально протиправним:

- по-перше, перешкоджання законній діяльності лише однієї групи суб'єктів – ЗСУ та інших військових формувань;
- по-друге, і головне, лише того перешкоджання згаданим суб'єктам, яке вчинене в особливий період.

Схильні вважати, що саме ці два фактори переконали законодавця в тому, що відповідний делікт першочергово (основний безпосередній об'єкт) посягає на національну безпеку України, а лише потім – на авторитет органів державної влади (обов'язковий, але лише додатковий об'єкт).

І ось тут хотілося б пригадати, що у ст. 114-2 КК теж передбачено відповідальність лише за несанкціоноване поширення:

- по-перше, не будь-якої інформації, що характерно для статей 328–330 КК (звичайно, у випадку, якщо вона є державною таємницею або службовою інфор-

² Як ми пам'ятаємо, Ю. Пономаренко взагалі ототожнив основні безпосередні об'єкти злочинів, передбачених статтями 114-1 та 114-2 КК. Навіть не повністю погоджуючись із такою позицією, все ж не можна заперечувати більш ніж очевидну подібність антисуспільної спрямованості описаних у цих заборонах діянь.

мацією), але лише інформації або ж: 1) про зброю, озброєння, боєприпаси (ч. 1); 2) про ЗСУ чи інші військові формування, як і в ст. 114-1 КК (ч. 2);

– по-друге, і знову-таки головне, яке вчинене виключно в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Звичайно, щодо подібної аргументації читач може навести деякі контраргументи, першим з яких є те, що норма про відповідальність наприклад, за ухилення від призову в той-таки особливий період вже розміщена не в розд. I, а в розд. XIV. Однак вважаємо, що цей резонний аргумент, імовірно, доводить не помилковість рішення про поміщення норми про несанкціоноване поширення військово значущої інформації до розд. I, а необхідність вирішення характерної для чинного КК проблеми розміщення на «різних полюсах» його Особливої частини норм про діяння із подібною (майже ідентичною) антисуспільною спрямованістю.

Зважаючи на всі вищевикладені положення, ми дійшли висновку, що, попри наявність підстав для поміщення аналізованої норми як до розд. I, так і до розд. XIV, рішення законодавця про визнання несанкціонованого поширення військово значущої інформації різновидом посягань на основи національної безпеки України виглядає як більш системним, так і таким, що найкраще відображає антисуспільну спрямованість досліджуваного у цій статті посягання.

Альтернативними *додатковими об'єктами злочину*, передбаченого ч. 3 ст. 114-2 КК, можуть виступати державна, екологічна, економічна та інші сфери (крім інформаційної та воєнної) національної безпеки України, а також, залежно від конкретного виду «інших тяжких наслідків», життя та здоров'я особи, власність, довкілля тощо [23, с. 140].

Отже, проведене дослідження дає змогу зробити **висновки** про те, що:

1) попри розмаїття доктринальних позицій та різні підходи парламентарів іноземних держав, зміст тих суспільних відносин, які порушуються внаслідок вчинення діянь, передбачених розд. I, найкраще відображає використаний у чинній назві останнього термінологічний зворот «національна безпека». Водночас доведено, що замість поняття «злочини» у відповідній назві доцільно вказати на вживаний і в інших розділах Особливої частини КК термін «кримінальні правопорушення»;

2) основним безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 114-2 КК, є інформаційна безпека України у частині забезпечення недопущення несанкціонованого розповсюдження інформації, поширення якої в умовах воєнного або надзвичайного стану може завдати шкоду обороноздатності України;

3) попри наявність підстав для поміщення аналізованої норми як до розд. I, так і до розд. XIV, рішення законодавця про визнання несанкціонованого поширення військово значущої інформації різновидом посягань на основи національ-

ної безпеки України виглядає як більш системним, так і таким, що найкраще відображає антисупільну спрямованість досліджуваного посягання;

4) альтернативними додатковими об'єктами злочину, передбаченого ч. 3 ст. 114-2 КК, можуть виступати державна, екологічна, економічна та інші сфери (крім інформаційної та воєнної) національної безпеки України, а також життя та здоров'я особи, власність, довкілля тощо.

Водночас вважаємо, що перспективним напрямом наукових розвідок у відповідній сфері є проведення досліджень, направлених на удосконалення законодавчого опису ознак предмета злочину, передбаченого ст. 114-2 КК.

Список використаних джерел

1. Мовчан Р. О. Аналіз кримінально-правової новели про несанкціоноване поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 Кримінального кодексу України). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 326–330.
2. Мовчан Р. О. Кримінально-правова новела про поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 КК України): що варто враховувати громадянам та правозастосовцям і що не врахував законодавець. *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні*: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; Нац. шк. суддів України; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права»; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків: Право, 2022. С. 145–153.
3. Пономаренко Ю. Несанкціоноване поширення військово значущої інформації: питання кримінально-правової кваліфікації та застосування кримінально-правових засобів. *Право України*. 2022. № 11. С. 100–117.
4. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практичний poradник з кримінально-правової оцінки та розмежування / за заг. ред. В. В. Малюка. Київ: Алерта, 2023. 312 с.
5. Чуваков О. Національна безпека як об'єкт кримінально-правової охорони. URL: <https://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/8948/1/39-43.pdf>
6. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. 3-є вид., перероб. та доп. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. 240 с.
7. Рубашенко М. А., Мовчан Р. О. Кримінальні правопорушення проти державної безпеки в проєкті нового Кримінального кодексу України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 3. С. 328–341.
8. Лантінов Я. О. Основні склади злочинів: навч. посіб. для самостійної підготовки. Харків: НТМТ, 2009. 496 с.
9. Чорний Р. Л. Злочини проти основ національної безпеки за кримінальним правом України: монографія. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2018. 525 с.
10. Мовчан Р. О., Бурда П. О. Кримінально-правова протидія несанкціонованому поширенню військово значущої інформації за проєктом Кримінального кодексу України. *Правова держава*. 2023. № 2. С. 54–62.
11. Кваша О. Родовий об'єкт злочинів розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України: держава & національна безпека. *Право України*. 2022. № 11. С. 24–36.

12. Рубашенко М. А. Система Особливої частини КК і триада «людина – суспільство – держава». *Сучасна доктрина кримінального права в правовій системі України: поняття, джерела, значення, проблеми формування*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 14 трав. 2021 р. Харків: Право, 2021. С. 65–69.
13. Рубашенко М. А. Місце злочинів проти основ національної безпеки України в системі Особливої частини Кримінального кодексу України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 2. С. 117–124.
14. Кузнецов В. В., Сийплові М. В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/40900/1/Кримінальна%20відп._за%20колабораційну%20діяль-сть%20як%20новий%20ви-клик%20сьогодення.pdf
15. Бабанін С. В. Окремі ознаки колабораційної діяльності. *Наукові проблеми запровадження правового режиму воєнного стану в Україні: сучасний вимір*: матеріали науково-практичного онлайн-заходу. 29 квітня 2022 р. Одеса: ОДУВС, 2022. С. 17–18.
16. Лихова С. Я., Сисоєва В. П. Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: аналіз новел кримінального законодавства. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) / редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, А. А. Вознюк та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 142–143.
17. Мовчан Р. О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2022. 242 с.
18. Загиней-Заболотенко З. А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне покарання за окремі форми колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 479–482.
19. Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ: Істина, 2011. 1112 с.
20. Сорока С. Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення збройних сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану: кримінально-правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. № 1. С. 291–296.
21. Бондар В. Ю. Кримінальне правопорушення, передбачене ст. 114-2 Кримінального кодексу України. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) / редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, А. А. Вознюк та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 281–286.
22. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 6-те вид., перероб і допов. Харків: Право, 2020. 768 с.
23. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. комент. / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан, С. С. Чернявський та ін.; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ: Норма права, 2022. 278 с.
24. Мисливий В. А. Кримінально-правова охорона основ національної безпеки в умовах воєнного стану. *Правові засоби протидії злочинам проти основ національної безпеки в умовах військової агресії*: матеріали круглого столу (м. Київ, 26 травня 2022 р.) / упоряд.:

С. І. Бевз, Н. О. Бирса, Ю. О. Серебрякова, В. І. Новошицька. Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського. 2022. С. 8–12.

25. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. 2-ге вид. Київ: ВД «Дакор», 2013. 786 с.
26. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

Petro Burda. About the Object Of Crimes Provided For By Art. 114-2 Of the Criminal Code Of Ukraine

In the presented article, an attempt has been made to scientifically substantiate the definition of generic and direct (both main and additional) objects of crimes provided for in Art. 114-2 of the Criminal Code of Ukraine.

In particular, it has been proven that, despite the diversity of doctrinal positions and approaches of parliamentarians of foreign countries, the content of those social relations that are violated as a result of committing acts provided for in Chapter I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine «Crimes against the foundations of national security of Ukraine» best reflects the one used in the current the name of the latter has the terminological phrase «national security». At the same time, it has been proven that instead of the concept of «crime» in the corresponding title, it is advisable to indicate the term «criminal offenses» used in other sections of the Special Part of the Criminal Code.

It is argued that the main direct object of the crimes provided for in Art. 114-2 of the Criminal Code of Ukraine, there is information security of Ukraine in terms of ensuring the prevention of unauthorized dissemination of information, the dissemination of which in conditions of war or a state of emergency may harm Ukraine's defense capabilities.

The provision is substantiated that, despite the existence of grounds for placing the analyzed norm both in Chapter I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine «Crimes against the foundations of national security of Ukraine» and in Chapter XIV «Criminal offenses in the sphere of protection of state secrets, inviolability of state borders, provision of conscription and mobilization», the legislator's decision to recognize the unauthorized dissemination of military information as a type of encroachment on the foundations of Ukraine's national security looks both more systematic and the one that best reflects the anti-social orientation of the encroachment under investigation.

At the end of the article, the prospects for the directions of scientific research in the relevant field are determined.

Keywords: *information, unauthorized distribution, crime, object of crime, national security, criminal liability, armed aggression, war, military and state of emergency.*

Мартинюк Олексій Володимирович,
канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Міхайліна Тетяна Вікторівна,
д-р юрид. наук, професор,
професор кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права

Донецького національного університету імені Василя Стуса

СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДЕКЛАРУВАННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті досліджується процес становлення та розвитку кримінальної відповідальності за недостовірне декларування в Україні. Норми, що нині передбачають кримінальну відповідальність за декларування недостовірної інформації (ст. 366², 366³ КК України), пройшли доволі тривалий процес становлення та розвитку. Автори виокремлюють чотири основні періоди процесу тенеми вказаних норм.

Перший період – від 1991 до 2014 р. У вказаний час термін «декларування доходів осіб» вперше зустрічається у системі національного законодавства і стосується передусім державних службовців. Наступним кроком у становленні відповідальності за декларування недостовірної інформації в Україні стало прийняття Закону України від 11 червня 2009 р. «Про засади запобігання та протидії корупції». Відповідальність за такі протиправні діяння була переважно адміністративно-правовою, а належні положення були закріплені у Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Другий етап на шляху до криміналізації декларування недостовірної інформації пов'язується, з одного боку, з укладенням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а з іншого – із прийняттям Закону України від 14 жовтня 2014 р. «Про запобігання корупції». Кримінальний кодекс України було доповнено ст. 366¹ «Декларування недостовірної інформації». У 2016 р. законодавець остаточно диференціював юридичну відповідальність за подання завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування на дисциплінарну, адміністративну та кримінальну.

Третій період пов'язаний із подіями, що відбулися наприкінці 2020 р. 27 жовтня 2020 р. Конституційний Суд України визнав положення ст. 366¹ КК України такими, що не відповідають Конституції України. 4 грудня 2020 р. Верховна Рада України ухвалила Закон, яким передбачалося відновлення кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації. У КК України замість ст. 366¹ з'явилося дві – ст. 366² («Декларування недостовірної інформації») та ст. 366³ («Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування»).

Останній, четвертий період, пов'язується зі внесенням змін до тексту ст. 366² та 366³ КК України згідно із Законом України від 29 червня 2021 р. «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування».

Ключові слова: кримінальне правопорушення, санкція, юридична відповідальність, корупція, національна безпека, декларування, інформація, відомості, недостовірні інформація, інформаційна безпека.

Постановка проблеми. Після проголошення Акта незалежності України у 1991 р. перед нашою державою постали значні виклики щодо реформування всієї системи національного законодавства загалом, і кримінального – зокрема. Вже починаючи з 1992 р. в Україні розпочинається процес активного реформування кримінального законодавства, який ставив за мету приведення його положень у відповідність до нових економічних реалій. Водночас як головний інструмент досягнення зазначеної мети виступила об’ємна декриміналізація, внаслідок якої поступово була скасована кримінальна відповідальність за діяння, що в умовах нових суспільних відносин або втратили свою небезпечність, або не вимагали заходів кримінально-правового впливу для боротьби з ними, або ж становили собою спеціальні діяння стосовно більш загальних [1, с. 621].

З іншого боку, у нових реаліях Україна зіткнулася з досі небаченим у подібних масштабах явищем – корупцією, що охопила практично усі сфери життєдіяльності суспільства (від вищих посадових осіб держави і до «рядових» службовців). Відтак ще з початку 90-х рр. ХХ ст. почав формуватися «модерний» прошарок суспільства, незаконне збагачення якого відбувалося «завдяки» перебуванню на відповідній посаді. Отже, проблема криміналізації діянь, як-от декларування недостовірної інформації та неподання суб’єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що нині містяться у ст. 366-2, 366-3 КК України, було лише питанням часу [2]. Д. Ф. Волонець слушно зазначає: «до певного моменту українське суспільство не мало чіткого вектору розвитку та не було готово до впровадження процесу відкритого декларування доходів відповідними суб’єктами» [3, с. 40].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень зазначеної проблематики виділимо праці А. Вознюка, Д. Волонця, Д. Міськіва, А. Савченка, Р. Мовчана, В. Щирської, В. Янівського та інших.

Метою дослідження є визначення основних етапів процесу становлення та розвитку кримінальної відповідальності за недостовірне декларування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Уперше термін «декларування доходів осіб» у системі національного законодавства згадується у ст. 6 «Фінансовий контроль» Закону України від 5 жовтня 1995 р. «Про боротьбу з корупцією» і стосується насамперед державних службовців. Згідно зі ст. 9 вищезгаданого Закону, яка встановлювала відповідальність за порушення вимог фінансового контролю, «порушення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, вимог щодо декларування доходів (неподання або подання неповних чи неправдивих відомостей про доходи та зобов’язання фінансового характеру)» тягнуло за собою

адміністративну відповідальність у вигляді штрафу (від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) і звільнення з посади чи інше усунення від виконання функцій держави. Так само порушення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, вимог щодо декларування доходів могло бути «підставою для відмови у призначенні на посаду та для позбавлення права балотуватись у депутати або на виборні посади в державні органи» [4]. Водночас, за словами Д. М. Міськіва, стягнення у виді звільнення із посади чи інше усунення від виконання функцій держави було виключене на підставі Закону України від 3 березня 2005 р. [5, с. 32].

Щодо кола суб'єктів корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних із корупцією, то згідно зі ст. 2 Закону України від 5 жовтня 1995 р. «Про боротьбу з корупцією» до них відносили державних службовців, а також народних депутатів України, народних депутатів Автономної Республіки Крим, депутатів та голів місцевих Рад народних депутатів [4]. Згодом цей перелік неодноразово змінювався та доповнювався, і в останній редакції Закону України «Про боротьбу з корупцією» мав такий вигляд: а) державні службовці; б) Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри; в) народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад; г) посадові особи місцевого самоврядування; г) військові посадові особи Збройних Сил України та інших військових формувань (крім військовослужбовців строкової служби) [5, с. 32–33].

Наступним кроком у становленні відповідальності за декларування недостовірної інформації в Україні стало прийняття Закону України від 11 червня 2009 р. «Про засади запобігання та протидії корупції», що набрав чинності з 1 січня 2011 р. У ньому, зокрема, йшлося, що «особи, уповноважені на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування», зобов'язані «подавати відомості про майно, доходи, витрати, зобов'язання фінансового характеру, в тому числі за кордоном, у порядку та обсягах, визначених законами та іншими нормативно-правовими актами» [6]. Коло суб'єктів декларування (ст. 10 і 2) охоплювало як вищих посадових осіб держави (Президента України, Голову Верховної Ради України та його заступників, Прем'єр-міністра України та інших членів уряду), народних депутатів України та депутатів місцевих рад, посадових осіб місцевого самоврядування, посадових осіб силових органів, суддів, військових посадових осіб Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, так і осіб, які були державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але водночас «надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, експерти, оцінювачі, арбітражні керуючі, незалежні посередники чи члени трудового арбітражу під час розгляду колективних трудових

спорів, третейські судді, а також у встановлених законом випадках інші особи» [6].

Зазначимо, що відповідальність за такі протиправні діяння була переважно адміністративно-правовою, а відповідні положення були закріплені у Кодексі України про адміністративні правопорушення [7]. Дослідники вказують, що чинність вищезгаданого Закону, як і відповідних змін до КУпАП, тривала лише 5 днів (із 1 до 5 січня 2011 р.). Закон про визнання їх такими, що втратили чинність, прийнятий «ще до вступу їх в дію (до речі, в день реєстрації законопроекту та без будь-якої аргументації), а опісля цього майже пів року в Україні не було спеціального закону щодо запобігання корупції, і майже рік – спеціального закону, який би передбачав фінансовий контроль осіб, уповноважених на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування» [5, с. 35–36].

Із набуттям чинності Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. (ст. 12 «Фінансовий контроль» набувала такої з 1 січня 2012 р.) змінювалися і відповідні положення КУпАП. У його структурі з'явилася Глава 13-А «Адміністративні корупційні правопорушення» із спеціальною нормою – «Порушення вимог фінансового контролю» (ст. 172⁶) [7]. Ця стаття встановлювала відповідальність за неподання або несвоєчасне подання декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, передбаченої Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції», а так само за неповідомлення або несвоєчасне повідомлення про відкриття валютного рахунку в установі банку-нерезидента. Обидва правопорушення, згідно з санкцією, передбачали накладення штрафу від десяти до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Як зауважує Д. М. Міськів, достовірність відомостей, поданих у декларації, цією редакцією статті не забезпечувалася [5, с. 36].

Наступний етап на шляху до криміналізації декларування недостовірної інформації – укладення Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. (Угода про асоціацію з ЄС), оскільки було очевидним, що корупція суттєво впливає на національну безпеку, економічний складник держави й авторитет органів державної влади [8].

Відтак 14 жовтня 2014 р. було ухвалено Закон України «Про запобігання корупції» [9], на підставі п. 3 ч. 5 розділу XIII «Прикінцеві положення» якого КК України було доповнено ст. 366¹ «Декларування недостовірної інформації». 26 квітня 2015 р. вказана норма набула чинності, і за твердженням А. В. Савченка «цей законодавчий крок став ще одним підтвердженням курсу нашої держави на суворий контроль за діяльністю осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, на нещадну протидію корупційним право-

порушенням з їхнього боку та на відкритість інформації про їх майновий стан» [10, с. 53].

Отже, ст. 366¹ КК України містила такі положення: «Подання суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбаченої Законом України «Про запобігання корупції», або умисне неподання суб'єктом декларування зазначеної декларації – карається позбавленням волі на строк до двох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років». Згідно з приміткою до вищенаведеної статті суб'єктами декларування є особи, які відповідно до частин першої та другої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції» зобов'язані подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [9]. Відтак законодавець не просто криміналізує вказане діяння, але й доволі серйозно посилює санкції: єдиним видом основного покарання встановлюється позбавлення волі на строк до двох років разом із додатковим покаранням у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

На переконання Д. Ф. Волонця набуття чинності статтею 366¹ КК України «ознаменувала генезу кримінальної відповідальності за умисне неподання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та подання у ній завідомо недостовірних відомостей <...> і стала відправним початком зародження кримінальної відповідальності за такі суспільно небезпечні діяння» [3, с. 42–43].

Із прийняттям у 2016 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей подання службовими особами декларацій про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру у 2016 році» [11] законодавець остаточно диференціював юридичну відповідальність за подання завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування на дисциплінарну, адміністративну та кримінальну. Водночас вчені-правники криміналізацію декларування недостовірної інформації в Україні визнавали обґрунтованою, однак задля підвищення рівня ефективності протидії корупції загалом і застосування кримінально-правової норми, передбаченої ст. 366¹ КК України, зокрема, рекомендували «закріпити механізм протидії незаконному збагаченню шляхом нової криміналізації відповідних суспільно небезпечних діянь та/або механізм конфіскації нез'ясованих активів шляхом цивільної конфіскації» [12, с. 62].

Певним «переломним моментом» у становленні та розвитку інституту кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації стало 27 жовтня 2020 р., коли Конституційний Суд України, розглядаючи справу за

конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України, визнав положення ст. 366¹ КК України такими, що не відповідають Конституції України. За словами А. А. Вознюка, «відбувся потужний удар по механізму протидії корупції в Україні: Конституційний Суд України прийняв рішення, яке призвело до часткової “паралізації” роботи НАЗК та “знищення” окремих інструментів електронного декларування. Такі дії єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні були неоднозначно сприйняті представниками громадянського суспільства: одні підтримали позицію КСУ, а інші – визнали її такою, що має суттєві недоліки» [13, с. 104–105].

У рішенні КСУ йшлося про те, що «встановлення кримінальної відповідальності за декларування завідомо недостовірних відомостей у декларації, а також умисне неподання суб’єктом декларування декларації є надмірним покаранням за вчинення цих правопорушень. Негативні наслідки, яких зазнає особа, притягнута до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, передбачених ст. 366¹ КК України, непропорційні шкоді, яка настала або могла настати у разі вчинення відповідних діянь» [14].

Однак такий стан речей тривав «відносно недовго», і 4 грудня 2020 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб’єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», яким передбачалося відновлення кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації. У КК України замість ст. 366¹ з’явилося дві – ст. 366² («Декларування недостовірної інформації») та ст. 366³ («Неподання суб’єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування») [15].

Отже, законодавець відокремив два види порушення правил декларування: декларування недостовірної інформації та неподання суб’єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Д. Ф. Волонець зауважує, що «потреба у відмежуванні цих суспільно небезпечних діянь, все ж таки, існувала, проте з метою зменшення змісту КК України більш доречним було б об’єднати ці склади злочинів в єдину статтю Особливої частини закону про кримінальну відповідальність» [3, с. 52].

Останні зміни до тексту ст. 366² та 366³ КК України були внесені 29 червня 2021 р. у зв’язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за декларування недостовірної інформації

та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [16].

Отже, станом на 01.05.2024 ст. 366² «Декларування недостовірної інформації» КК України набула такого вигляду (курсивом виділено основне покарання):

1. Умисне внесення суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбаченої Законом України «Про запобігання корупції», якщо такі відомості відрізняються від достовірних на суму від 500 до 2 000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб,

– карається *штрафом* від трьох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або *обмеженням волі* на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Умисне внесення суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбаченої Законом України «Про запобігання корупції», якщо такі відомості відрізняються від достовірних на суму понад 2 000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб,

– карається *штрафом* від чотирьох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або *громадськими роботами* на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або *обмеженням волі* на строк до двох років, або *позбавленням волі* на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [2].

У примітці до чинної редакції ст. 366² вказується, що суб'єктами декларування у статті та ст. 366³ КК України є особи, які відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 45 Закону України «Про запобігання корупції» зобов'язані подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [9].

Відповідно ст. 366³ КК України «Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» станом на 01.05.2024 містить такі положення (курсивом виділено основне покарання):

Умисне неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбаченої Законом України «Про запобігання корупції»,

– карається *штрафом* від двох тисяч п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або *громадськими роботами* на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або *обмеженням волі* на строк до двох

років, або *позбавленням волі* строком на один рік, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [2].

Водночас вчені-криміналісти наголошують, що «на сучасному етапі розвитку нашої держави ступінь суспільної небезпеки таких діянь, як декларування недостовірної інформації та умисне неподання декларації, необхідно визнавати таким, що є достатнім для визнання їх кримінально протиправними, причому незалежно, наприклад, від того, на скільки умисно недостовірно задекларована сума відрізняються від достовірної» [17, с. 77].

Висновки. На підставі проведеного дослідження процесу становлення кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації можемо зробити такі висновки.

По-перше, норми, які сьогодні передбачають кримінальну відповідальність за декларування недостовірної інформації (ст. 366², 366³) пройшли доволі тривалий процес становлення та розвитку.

По-друге, можемо виокремити чотири основні періоди процесу генези вказаних норм:

Перший період – від 1991 р. (проголошення незалежності України) і до 2014 р. У вказаний час термін «декларування доходів осіб» вперше зустрічається у системі національного законодавства (ст. 6 «Фінансовий контроль» Закону України від 5 жовтня 1995 р. «Про боротьбу з корупцією») і стосується передусім державних службовців. Наступним кроком у становленні відповідальності за декларування недостовірної інформації в Україні стало прийняття Закону України від 11 червня 2009 р. «Про засади запобігання та протидії корупції». Відповідальність за такі протиправні діяння була переважно адміністративно-правовою, а належні положення були закріплені у Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Другий етап на шляху до криміналізації декларування недостовірної інформації пов'язується, з одного боку, з укладенням Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а з іншого, – із прийняттям Закону України від 14 жовтня 2014 р. «Про запобігання корупції», на підставі п. 3 ч. 5 розділу XIII «Прикінцеві положення» якого КК України було доповнено ст. 366¹ «Декларування недостовірної інформації». Держава де-юре визнала, що корупція суттєво впливає на усі сфери її життєдіяльності, особливо економічну, та серйозно підриває авторитет органів державної влади в очах європейських партнерів. Із прийняттям у 2016 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей подання службовими особами декларацій про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру у 2016 році» законодавець остаточно диференціював юридичну відповідальність за подання завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на вико-

нання функцій держави або місцевого самоврядування на дисциплінарну, адміністративну та кримінальну.

Третій період у процесі розвитку кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації пов'язаний із подіями, що відбулися наприкінці 2020 р. Так, 27 жовтня 2020 р. Конституційний Суд України розглянув справу за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України, визнав положення ст. 366¹ КК України такими, що не відповідають Конституції України. 4 грудня 2020 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», яким передбачалося відновлення кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації. У КК України замість 366¹ з'явилося дві – ст. 366² («Декларування недостовірної інформації») та ст. 366³ («Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування»). Законодавець відокремив два види порушення правил декларування: декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Останній, четвертий період, пов'язується зі внесенням змін до тексту ст. 366² та 366³ КК України згідно із Законом України від 29 червня 2021 р. «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування».

Список використаних джерел

1. Сташис В. Основні новели нового Кримінального кодексу України. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3 (33–34). С. 612–626.
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 29.04.2024).
3. Волонець Д. Ф. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Науково-дослідний інститут публічного права, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Київ, 2021. 229 с.
4. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 05.10.1995 р. № 356/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1995. № 34. Ст. 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80/ed19951005> (дата звернення: 29.04.2024).

5. Міськів Д. М. Відповідальність за декларування недостовірної інформації у кримінальному праві України: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2021. 291 с.
6. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 11.06.2009 р. № 1506-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2009. № 45. Ст. 691. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1506-17#Text> (дата звернення: 29.04.2024).
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122 (редакція від 01.07.2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20110701> (дата звернення: 29.04.2024).
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р., ратифікована Верховною Радою України та Європейським парламентом 16 вересня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 29.04.2024).
9. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 29.04.2024).
10. Савченко А. В. Особливості складу декларування недостовірної інформації. *Актуальні проблеми досудового розслідування: тези доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 1 липня 2015 р. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 53–56.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей подання службовими особами декларацій про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру у 2016 році: Закон України від 15.03.2016 р. № 1022-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2016. № 13. Ст. 146. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1022-19#Text> (дата звернення: 29.04.2024).
12. Щирська В. С. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3(112). С. 59–64.
13. Вознюк А. А. Декларування недостовірної інформації та умисне неподання декларації: нові моделі заборонних кримінально-правових норм. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 4(92). С. 104–120.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27.10.2020 № 13-п/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text> (дата звернення: 29.04.2024).
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування: Закон України від 04.12.2020 р. № 1074-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2021. № 15. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-20#Text> (дата звернення: 29.04.2024).
16. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування: Закон України від 29.06.2021 р.

№ 1576-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2021. № 35. Ст. 299. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-20#Text> (дата звернення: 29.04.2024).

17. Мовчан Р. О., Янівський В. М. Криміналізація діянь, передбачених статтями 366-2 та 366-3 Кримінального кодексу України: аналіз на предмет відповідності принципу суспільної небезпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 74–78. URL: http://lsej.org.ua/7_2022/14.pdf (дата звернення: 29.04.2024).

Oleksii Martyniuk, Tetiana Mikhailina. Formation of Criminal Liability for Declaring False Information in Ukraine

The article examines the process of formation and development of criminal liability for false declaration in Ukraine. Since the norms that currently provide for criminal liability for declaring false information (Article 366-2, 366-3) have undergone a rather long process of formation and development. The authors single out four main periods of the process of the genesis of the specified norms.

The first period – from 1991 to 2014. At the specified time, the term «declaration of personal income» first appeared in the system of national legislation and primarily concerned civil servants. A further step in establishing responsibility for declaring false information in Ukraine was the adoption of the Law of Ukraine dated June 11, 2009 «On the principles of preventing and countering corruption». Responsibility for such illegal acts was mainly administrative and legal, and the appropriate provisions were enshrined in the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

The second stage on the way to criminalizing the declaration of false information is connected, on the one hand, with the conclusion of the Association Agreement between Ukraine and the EU, and on the other hand, with the adoption of the Law of Ukraine dated October 14, 2014 «On Prevention of Corruption». Art supplemented the Criminal Code of Ukraine. 366-1 «Declaration of unreliable information». In 2016, the legislator finally differentiated the legal responsibility for the submission of knowingly inaccurate information in the declaration of a person authorized to perform the functions of the state or local self-government into disciplinary, administrative and criminal.

The third period is related to the events that took place at the end of 2020. On October 27, 2020, the Constitutional Court of Ukraine recognized the provisions of Art. 366-1 of the Criminal Code of Ukraine as inconsistent with the Constitution of Ukraine. On December 4, 2020, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law, which provided for the restoration of criminal liability for declaring false information. In the Criminal Code of Ukraine, Art. 366-1 two appeared – Art. 366-2 («Declaration of unreliable information») and Article 366-3 («Failure by the subject of the declaration to submit a declaration of a person authorized to perform the functions of the state or local self-government»).

The last, fourth period is associated with making changes to the text of Art. 366-2 and 366-3 of the Criminal Code of Ukraine in accordance with the Law of Ukraine dated June 29, 2021 «On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code of Ukraine on Improving Liability for Declaring Unreliable Information and Failure by the Declaring Subject to Submit a Declaration of a Person Authorized to Perform State Functions or local self-government».

Keywords: *criminal offense, sanction, legal responsibility, corruption, national security, declaration, information, information, false information, information security.*

Мовчан Роман Олександрович,
д-р юрид. наук, професор,
професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
Душевська Олена Вікторівна,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРО ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ САНКЦІЙ НОРМ, ПРИСВЯЧЕНИХ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЛІСОВИХ ВІДНОСИН

У статті здійснено критичний аналіз санкцій, передбачених за вчинення кримінальних правопорушень у сфері лісових відносин, вивчено проблеми, які виникають під час їх реалізації на практиці, а також розроблено на цій основі рекомендації щодо удосконалення розглядуваних приписів кримінального законодавства.

Зокрема, за результатами написання статті доведено, що санкції досліджуваних кримінально-правових норм підлягають удосконаленню з огляду на такі фактори: 1) встановлена низька ефективність передбачених зазначеними санкціями покарань у виді арешту, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк; 2) відносно невисока суспільна небезпека відповідної категорії кримінальних правопорушень; 3) наявні тенденції в кримінально-правовій політиці України; 4) попри екологічний, а не майновий характер досліджуваних злочинів, суди фактично виходять з того, що саме застосування штрафу є найбільш адекватною реакцією на вчинення розглядуваних деліктів.

З урахуванням висловлених аргументів запропоновано: 1) у санкціях, встановлених за вчинення лісових кримінальних правопорушень, які мають некваліфіковані склади (частини перші), передбачити єдиний безальтернативний основний вид покарання у виді штрафу; 2) з огляду на підвищену суспільну небезпеку низки діянь, які утворюватимуть особливо кваліфіковані склади кримінальних правопорушень, зберегти у відповідних санкціях вказівки на вид покарання, як-от позбавлення волі на певний строк. Водночас зазначається, що прагнення посилити відповідальність за певні діяння за допомогою вказівки на позбавлення волі на певний строк як єдиний вид покарання призводить до зворотного ефекту, який можна спостерігати і сьогодні, коли замість «реального» відбування покарання чи не всі винні особи звільняються від призначеного покарання у виді позбавлення волі. Тому у цих санкціях пропонується передбачити альтернативний основний вид покарання у виді штрафу.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінальні правопорушення, санкції та покарання, пеналізація, довілля, ліс, контрабанда, незаконна порубка, знищення або пошкодження.

Постановка проблеми. У юридичній літературі небезпідставно зазначається, що нюанси кримінально-правової кваліфікації, тонкощі кримінально-правової характеристики окремих посягань, інші проблеми Загальної та Особливої частин кримінального права – усе це значною мірою втрачає сенс, якщо за вчи-

нене кримінальне правопорушення не призначається справедливе покарання або якщо призначене покарання не виконується або виконується неналежним чином [1, с. 437–438]. Тому наукова обґрунтованість побудови санкції кримінально-правової норми має не менше значення, ніж правильне конструювання її диспозиції.

Попередньо вивчивши напрацювання кримінально-правової науки щодо конструювання санкцій, а також тенденції призначення покарань за так звані «лісові кримінальні правопорушення», передбачені статтями 201-1, 245, 246 КК, ми виявили притаманні (хоч і неоднаковою мірою) для всіх них проблеми, пов'язані з пеналізацією (покарання «у статиці»). Послідовному висвітленню з'ясованих проблем і буде присвячене це дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушені в цій статті питання у своїх публікаціях розглядали, зокрема, такі автори: Д. Бабіков, О. Будяченко, Н. Гуторова, Ю. Данилевська, О. Дудоров, Ю. Забуга, О. Заїчко, Д. Каменський, О. Кисилевич, П. Мельник, Т. Михайліченко, Є. Назимко, Є. Письменський, Т. Пономарьова, О. Скворцова, О. Сторчоус, О. Ткаченко, Ю. Турлова та інші. Незважаючи на безсумнівну теоретичну і практичну значимість опублікованих праць, варто констатувати, що: по-перше, в них переважно висвітлюються проблеми покарань за вчинення лише окремих кримінальних правопорушень у сфері лісових відносин, комплексні ж дослідження відповідної проблематики наразі відсутні; по-друге, позначені проблеми залишаються належним способом не розв'язані, а відтак потребують подальших наукових розвідок.

Постановка завдання. Метою цієї статті є критичний аналіз санкцій, передбачених за вчинення кримінальних правопорушень у сфері лісових відносин, вивчення проблем, які виникають під час їх реалізації на практиці, а також розроблення на цій основі рекомендацій щодо удосконалення розглядуваних приписів кримінального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи висвітлення відповідної проблематики, передусім варто звернути увагу на те, що у санкціях усіх частин ст. 201-1, а також у ч. 2 ст. 245 та ч. 4 ст. 245 КК безальтернативно передбачено лише один вид покарання – позбавлення волі на певний строк.

Не викликає сумнівів та обставина, що в Особливій частині Кримінального кодексу України (далі – КК) існують такі кримінально-правові норми, санкції яких мають бути безальтернативними і передбачати відповідний вид покарання (у деяких випадках разом із довічним позбавленням волі) як єдиний можливий вид покарання. Це, наприклад, ст. 111, ч. 8 ст. 111-1, статті 113, 114, 115, 348, 442, ч. 2 ст. 258, ч. 4 ст. 187 КК тощо. Тобто, за загальним правилом, позбавлення волі на певний строк як єдино можливий вид покарання має передбачатися лише за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, які посягають на най-

вищі соціальні цінності – життя людини, її здоров'я, національну безпеку, міжнародний правопорядок тощо. Як слушно зазначає Н. Орловська, штраф, арешт та обмеження волі можуть бути альтернативою покаранню у виді позбавлення волі на певний строк, але з урахуванням певних ступенів цих покарань. Водночас дослідниця висловлює впевненість у тому, що виключно позбавлення волі на певний строк може бути притаманним лише для тяжких та особливо тяжких злочинів [2, с. 5–6].

Оцінивши рівень суспільної небезпеки описаних у досліджуваних нормах посягань, можемо констатувати, що він є недостатнім для встановлення позбавлення волі на певний строк як безальтернативного виду покарання³. Про невинуватість такого законодавчого рішення свідчать і дані судової практики, які видаються доволі красномовними: з 18 осіб, які визнавалися винуватими у вчиненні злочину, передбаченого ст. 201-1 КК (усіма його частинами), до жодної з них (!) не застосовувалося реальне відбуття покарання у виді позбавлення волі; з 5 осіб, вчинене якими було кваліфіковано за ч. 2 ст. 245 КК, таке покарання призначалося лише двом особам.

Щодо незаконної порубки лісу, то за результатами 50 випадково обраних з ЄДРСР вироків, винесених за ч. 4 ст. 246 КК, констатуємо, що за жодним із них засуджена особа не відбувала покарання у виді позбавлення волі. Замість цього в абсолютній більшості випадків суди:

1) звільняли засуджених від відбування призначеного покарання з випробуванням на підставі ст. 75 КК; водночас під час кваліфікації дій особи за всіма іншими, крім ч. 1 ст. 201-1 КК, нормами, в яких мінімальна межа покарання встановлена на рівні 5 років позбавлення волі, суди активно застосовували ст. 69 КК, призначаючи покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої у санкціях;

2) усвідомлюючи, що передбачені санкціями покарання явно не відповідають ні суспільній небезпеці, ні юридичній природі вчинюваних діянь, і водночас не бажаючи звільняти засуджених від відбування покарання, суди у порядку застосування ст. 69 КК призначають інші, більш м'які види покарання. Характерно й те, що в усіх вивчених вироків таким «пом'якшеним» видом покарання виступав саме і лише штраф.

Водночас привертає увагу те, що:

1) під час інкримінування ч. 4 ст. 246 КК суди майже завжди надають перевагу призначенню покарання у виді позбавлення волі на строк, менший за 5 років, і подальшому застосуванню ст. 75 КК (такий алгоритм було зафіксовано у 48 із 50 відповідних вироків);

³ Поділяючи цю думку і критикуючи безальтернативну санкцію ч. 1 ст. 201-1 КК («карається позбавленням волі на строк від 3 до 5 років»), Д. Бабіков пише, що у цьому разі йдеться умовно про окремий вид «товарної» контрабанди, яка декриміналізована на підставі Закону від 15 листопада 2011 р. і за вчинення якої сьогодні передбачено адміністративну відповідальність: «...санкцію ч. 1 ст. 201-1 КК варто визнати необґрунтовано суворою і такою, що не відповідає характеру та ступеню суспільної небезпеки протиправного посягання» [3, с. 241–242].

2) під час кваліфікації дій особи за ст. 201-1 КК відбувається «перехід» до штрафу (12 з 18 випадків). Такі випадки мають далеко не поодинокий, а порівняно з практикою (яка насправді відсутня) реального відбування покарань, передбачених санкціями різних частин цієї статті КК, – відверто масовий характер. Отже, можна констатувати, що непродуманість конструювання відповідних санкцій призвела до того, що під час застосування ст. 201-1 КК сформувалась вельми особлива практика. В її межах судді частково перебрали на себе повноваження законодавця щодо пеналізації правопорушень, фактично визначивши, що штраф є найбільш доречним видом покарання за вчинення досліджуваних діянь. Загалом таку позицію можна оцінити як більш виважену за першу, бо під час застосування ст. 75 КК винна особа взагалі *de facto* залишається без покарання, оберненого до виконання за постановленим вироком. Мізерна ж кількість вироків, постановлених за ч. 2 ст. 245 КК, унеможлиблює відстеження відповідних тенденцій щодо цієї заборони.

Загалом, з урахуванням викладених вище міркувань, до практики призначення в порядку ст. 69 КК покарань, які є більш м'якими, ніж передбачені у ст. 201-1 КК (як, до речі, і в ч. 2 ст. 245 та ч. 4 ст. 246), варто ставитися з обережним розумінням. Однак, «перебравши» на себе відповідні повноваження законодавчої влади, представники влади судової на цьому не зупинились і пішли далі, фактично змінивши ще й визначену законодавцем оцінку ступеня суспільної небезпеки діянь, передбачених різними частинами ст. 246 КК.

Наприклад, визнаючи Особу-1 винуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 246 КК, суд призначив йому покарання у виді штрафу в розмірі 1 тис. НМДГ [4].

Тобто, замінивши (на підставі ст. 69 КК) позбавлення волі на певний строк на штраф, суд визначив такий його розмір, який є меншим за мінімальний розмір штрафу, передбачений ч. 3 (1 500 НМДГ) та є ідентичним мінімальному розміру штрафу, установленому у ч. 1 ст. 246 КК (1 тис. НМДГ).

Подібну практику треба оцінити критично, навіть попри згадану вище не виправдану суворість безальтернативного покарання, передбаченого ч. 4 ст. 246 КК (позбавлення волі на строк від 5 до 7 років). Вважаємо, що, визначаючи відповідні розміри штрафів, суди перевищують свої повноваження, не враховуючи таких факторів: з огляду на, виходячи з передбачених санкціями різних частин ст. 246 КК, діяння, про які йдеться в її ч. 4, є, на думку законодавця, найбільш небезпечними, а тому призначення за їх вчинення штрафів, які є меншими, ніж передбачені ч. 3, є нелогічним і не виправданим; по-друге, незважаючи на різне ставлення до відповідних положень у разі призначення покарання за вчинення злочину, передбаченого ч. 4 ст. 246 КК, хоча б частково мав бути врахований і п. 2 ч. 5 ст. 53 КК, де законодавець висловив своє ставлення до співвідношення

штрафу і позбавлення волі: 1 день позбавлення волі = 8 НМДГ (136 грн). Призначаючи ж замість позбавлення волі (мінімальний строк – 4 роки) штраф у розмірі 17 тис. грн, суди фактично виходять із співвідношення 1 день позбавлення волі = 0,1 грн.

Зважаючи на викладене, варто підтримати позицію одного із судів Чернівецької області, який, визнавши Особу-1 винуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 246 КК, призначив йому покарання у виді штрафу в розмірі 12 тис. НМДГ, що є адекватним відображенням ступеня суспільної небезпеки відповідного злочину, який (ступінь) є значно вищим за притаманний діянням, про які йдеться в інших частинах цієї статті КК [5].

Далі спробуємо з'ясувати, чи відрізняється від викладеної ситуація стосовно інших досліджуваних норм.

Санкція ч. 2 ст. 246 КК разом із позбавленням волі містить ще один різновид покарання – обмеження волі. На перший погляд, наявність такого покарання як альтернативного є вдалим рішенням, адже це дає змогу забезпечити індивідуалізацію покарання. Однак, проаналізувавши матеріали судової практики, маємо підстави стверджувати, що наявність цього виду покарання фактично в жодний спосіб не змінює (порівняно з попередньою) ситуацію на краще, адже судді ігнорують його (обмеження волі) так само, як і позбавлення волі. На підтвердження цієї думки наведемо дані про те, що у 100 перших знайдених у ЄДРСР вироках, постановлених за ч. 2 ст. 246 КК, зі 100 % осіб, визнаних винуватими у вчиненні злочину, передбаченого цією кримінально-правовою нормою:

1) жодна особа не була засуджена до реального відбування покарання у виді позбавлення волі;

2) лише дві особи були засуджені до реального відбування покарання у виді обмеження волі;

3) трьом особам із застосуванням ст. 69 КК було призначено покарання у виді штрафу. В одному з цих рішень правопорушнику було призначено більш-менш адекватне покарання – штраф у розмірі 1 100 НМДГ [6]; інший злочин був скоєний до набрання чинності Законом від 6 вересня 2018 р. [7], на підставі якого у ст. 246 КК були підвищені розміри штрафів; у третьому випадку розмір призначеного штрафу становив 50 НМДГ [8], тобто це штраф, розмір якого є в 20 (!) разів меншим за мінімальний розмір штрафу (1 тис. НМДГ), встановлений за вчинення некваліфікованого злочину (ч. 1 ст. 246 КК). Звісно, такі підходи у судовій практиці виправданими визнати у жодному разі не можна;

4) усім іншим особам призначалося покарання у виді позбавлення чи обмеження волі на певний строк, від відбування яких вони звільнялися на підставі ст. 75 КК.

З'ясовані тенденції щодо караності злочинів, передбачених статтями 245, 246 КК (про ст. 201-1 КК тут не йдеться), узгоджуються з результатами судово-

го розгляду кримінальних проваджень про екологічні правопорушення загалом, про що, до речі, один із авторів цих рядків перманентно згадував і в інших своїх працях [1, 9–11]. Так, за даними Ю. Турлової, за 2004–2016 рр. за видами покарань структура судимості за вчинення злочинів проти довкілля мала такий вигляд: позбавлення волі – 1,0 % від усіх засуджених; обмеження волі – 2,1 %; арешт – 0,7 %; громадські роботи – 0,6 %; штраф – у 58,7 %; звільнено від покарання 36,9 % засуджених осіб, переважна більшість із них (93,5 %) – із випробуванням [12, с. 364]. Наведені статистичні дані переконливо засвідчують, що саме призначення штрафу суди вважають найбільш адекватною реакцією на вчинення деліктів проти довкілля.

Продовжуючи розмірковувати щодо установаження у санкціях більшості досліджуваних кримінально-правових норм безальтернативних покарань, пов'язаних з обмеженням свободи пересування особи, знову використаємо дані судової практики. На їх основі можна резюмувати, що наявність цих покарань не лише не дає жодного позитивного ефекту, а і є відверто шкідливою навіть у тих випадках, коли в санкціях відповідних норм передбачено й альтернативні види покарання, включно зі штрафом. Для підтвердження небезпідставності зробленого висновку наведемо інформацію про те, що:

1) передбачені ч. 1 ст. 245 КК покарання у виді обмеження волі чи позбавлення волі на певний строк призначались у 25 з 37 випадків, у жодному з яких засуджена особа реально їх не відбувала;

2) передбачені ч. 1 ст. 246 КК покарання у виді арешту, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк призначались у 27 із перших 200 виявлених у ЄДРСР рішень. Водночас реальне покарання (арешт строком на 3 місяці і позбавлення волі строком на 4 роки та 1 місяць) було призначено лише двом особам, які вчинили відповідні злочини під час перебігу іспитового строку, установаженого за вчинення інших кримінальних правопорушень;

3) передбачені ч. 3 ст. 246 КК покарання у виді обмеження волі та позбавлення волі на певний строк призначались у 90 % проаналізованих нами випадків (180 із 200). Однак реальне покарання (обмеження волі) було призначено лише чотирьом особам, які знову ж вчинили відповідні злочини під час перебігу іспитового строку, установаженого за вчинення інших кримінальних правопорушень. У всіх інших випадках суди, керуючись ст. 75 КК, звільняли винних від відбування призначених покарань у виді обмеження волі чи позбавлення волі на певний строк.

Загалом, аналізуючи вище наведену інформацію про аномально високі показники застосування судами ст. 75 КК, вважаємо за доречне пригадати резонні зауваження М. Хавронюка про те, що подібна судова практика призводить до забуття принципу невідворотності кримінальної відповідальності та принципу

рівності громадян перед законом, поступово стирає межу між принципом справедливості (адекватності) та принципом гуманізму (милосердя) і зводить в абсолют принцип індивідуалізації покарання. Як наслідок, деякі положення кримінального закону, які мали б розглядатися як виняток, перетворюються на правило [13, с. 245, 247]. Цю думку підтримує й О. Горох, зазначаючи, що за такої судової практики застосування норм про звільнення від відбування покарання з випробуванням, що має бути винятком для більшості винуватих, перетворилося у закономірний правовий наслідок вчинення злочину [14, с. 65].

Переконані в тому, що під час вирішення питання про можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням має однаковою мірою враховуватися суспільна небезпека учиненого діяння й особа винного в їх конкретному прояві, а саме у виді наявності системи обставин, які пом'якшують та обтяжують відповідальність.

На жаль, ці вироблені наукою вимоги на практиці нерідко ігноруються, а доцільність звільнення засудженого від відбування покарання суди зазвичай пояснюють такими обставинами: відсутність у винного судимості та відшкодуванням шкоди [15]; відсутність судимості та позитивна характеристика за місцем проживання [16]; визнання вини та каяття у вчиненні злочину [17]; лише щире каяття [18]; або взагалі нічим не обґрунтовують [19].

Намагаючись знайти причини відповідних тенденцій, вже згаданий вище О. Горох припускає, що широке застосування норм про звільнення від покарання загалом і з випробуванням зокрема пояснюється як занадто суворими санкціями окремих статей Особливої частини КК, так і незапровадженням у санкціях за відповідні злочини видів покарань, альтернативних позбавленню волі, переповненням установ виконання покарання; а також надмірно ліберальною судовою практикою, яка може свідчити про корумпованість суддів [20, с. 33].

Ці слова дослідника (зокрема у частині занадто суворих санкцій) набувають особливого значення, якщо пригадати, що у кримінальних провадженнях про передбачену ч. 3 ст. 246 КК незаконну порубку лісу на територіях ПЗФ постійно зустрічаються випадки, коли показник шкоди становить 656 грн, 517 грн, 465 грн, 374 грн, 246 грн, 225 грн або навіть 82 грн. На нашу думку, враховуючи наведену інформацію, можна зрозуміти позицію правозастосовувачів про недоречність реального відбування особами, які вчинили відповідні посягання, суворих покарань, як-от обмеження волі чи позбавлення волі на певний строк (принаймні, якщо за оцінку «суворості» брати градацію, наведену у ст. 51 КК). Поділяючи позицію О. Гороха, ще раз висловимо свою думку щодо того, що причинами аномально високих показників застосування звільнення від покарання з випробуванням є відмова від запровадження у санкціях норм КК, які передбачають відповідальність за певні кримінальні правопорушення, видів покарань,

альтернативних не лише позбавленню волі, а й іншим видам покарань, зазначеним у ч. 1 ст. 75 КК, призначення яких з подальшим застосування останньої дає змогу судам звільняти осіб від відбування покарання, нівелюючи превентивне значення покарання.

Отже, проаналізувавши тенденції призначення покарання за вчинення злочинів, передбачених статтями 201-1, 245, 246 КК, вимушені констатувати, що наявність у санкціях цих статей видів покарань (альтернативно і безальтернативно), як-от обмеження волі та позбавлення волі на певний строк, призводить лише до одного – фактичної безкарності винних осіб. Така ситуація для порушників є своєрідною панацеєю, адже навіть призначення покарання у виді штрафу, тобто більш м'якого покарання, не давало б змоги судам звільняти засуджених від покарання з випробуванням на підставі ст. 75 КК.

Аналізуючи проблеми пеналізації злочинів, Н. Гуторова ще в 2012 р. звернула увагу на критичну кількість вироків судів, у яких за певні види злочинів у понад половині випадків (як було продемонстровано, під час застосування ст. 201-1, ч. 2 ст. 245, ч. 2 і ч. 4 ст. 246 КК ситуація є значно гіршою) покарання призначається із застосуванням ст. 69 КК, або особи звільняються від реального відбування покарання на підставі ст. 75 КК. Враховуючи ці обставини, вчена зробила резонний висновок про те, що санкції статей КК, покарання в яких є явно завищеними, треба узгодити з реальним рівнем суспільної небезпечності цих злочинів. «У майбутньому плідним, – зазначає юристка, – видається і вирішення питання щодо законодавчих обмежень застосування статей 69 і 75 КК» [21, с. 221].

Отже, санкції кримінально-правових норм про відповідальність за злочини у сфері лісових відносин підлягають удосконаленню з огляду на такі фактори:

1) установлена низька ефективність передбачених зазначеними санкціями покарань у виді арешту, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк;

2) відносно невисока суспільна небезпека відповідної категорії кримінальних правопорушень;

3) наявні тенденції в кримінально-правовій політиці України, що полягають у заміні в санкціях багатьох статей Особливої частини КК й особливо тих, які передбачають відповідальність за правопорушення економічної спрямованості, покарань, пов'язаних з обмеженням права вільного пересування особи (арешт, обмеження волі, позбавлення волі), на штрафи;

4) попри екологічний, а не майновий характер досліджуваних злочинів, суди фактично виходять з того, що саме застосування штрафу є найбільш адекватною реакцією на вчинення розглядуваних деліктів.

Висновки. З урахуванням висловлених у статті аргументів пропонується:

1) у санкціях, встановлених за вчинення лісових кримінальних правопорушень, які мають некваліфіковані склади (частини перші), передбачити єдиний безальтернативний основний вид покарання у виді штрафу;

2) з огляду на підвищену суспільну небезпеку низки діянь, які утворюватимуть особливо кваліфіковані склади кримінальних правопорушень, вважаємо за доцільне збереження у відповідних санкціях вказівки на такий вид покарання, як позбавлення волі на певний строк. Водночас (ще раз наголосимо на цьому) прагнення посилити відповідальність за певні діяння за допомогою вказівки на позбавлення волі на певний строк як єдиний (безальтернативний) вид покарання призводить до зворотного ефекту, який можна спостерігати і сьогодні, коли замість «реального» відбування покарання чи не всі винні особи звільняються від призначеного покарання у виді позбавлення волі (те саме стосується й обмеження волі).

Тому (разом із позбавленням волі на певний строк) у цих санкціях варто передбачити альтернативний основний вид покарання у виді штрафу. Це дасть змогу реалізувати на практиці принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності, зокрема з огляду на характер заподіяних наслідків.

Ідея доповнення санкції ч. 4 ст. 246 КК альтернативним покаранням у виді штрафу в розмірі від 2 тис. до 3 тис. НМДГ знайшла підтримку і розвиток у літературі. О. Будяченко йде далі, паралельно пропонуючи доповнити відповідний перелік покараннями у виді обмеження волі на строк від 3 до 5 років і позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років [22, с. 186]. Підтримати повністю таку позицію складно з огляду на такі міркування. По-перше, вище було доведено недоцільність встановлення за незаконну порубку лісу покарання у виді обмеження волі. По-друге, пропонуючи доповнити санкцію ч. 4 ст. 246 КК трьома новими видами покарань, дослідниця чомусь залишає без змін передбачений санкцією чинної редакції цієї статті строк позбавлення волі – від 5 до 7 років. Перефразовуючи Н. Орловську, можна констатувати, що за умови реалізації відповідних ініціатив складеться неприпустима ситуація, коли діяння буде «розповзатися» від «кримінального проступку» аж до «тяжкого злочину» [23, с. 307]. Загалом ідея ставити на один щабель покарання у виді, з одного боку, позбавлення волі аж до 7 років, а з іншого, штраф у розмірі лише до 3 тис. НМДГ, обмеження волі чи позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю виглядає не бездоганною.

Висуваючи пропозиції *de lege ferenda*, ми також враховували дані, отримані внаслідок проведеного аналізу практики застосування деяких інших норм КК, в яких безальтернативно передбачено такий вид покарання, як позбавлення волі на певний строк. Йдеться, наприклад, про ч. 2 ст. 286 КК, яка є однією з найбільш затребуваних у практиці правозастосування. Вибірково вивчивши наявні в ЄДРСР рішення судів за останній рік (базою для аналізу виступили перші 50 виявлених рішень) у тих справах розглядуваної категорії, де підставою інкримінування ч. 2 ст. 286 КК ставала смерть потерпілого (тяжкі тілесні ушко-

дження не враховувалися), ми з'ясували, що лише в 10 % особам призначалося «реальне» покарання у виді позбавлення волі; інші ж засуджені звільнялися від відбування покарання на підставі ст. 75 КК. З урахуванням того, що відповідні діяння немає підстав уважати менш небезпечними за передбачені частинами третіми проєктованих статей КК, можемо висловити гіпотезу, що у разі встановлення у відповідних санкціях лише покарання у виді позбавлення волі на певний строк у ліпшому випадку практику їх застосування спіткає доля наявного стану застосування ч. 2 ст. 286 КК. Щодо можливих нарікань стосовно того, що в одній санкції будуть передбачені і штраф, і позбавлення волі на певний строк, тобто покарання, які перебувають на «різних полюсах» передбаченої ст. 51 КК системи («драбини») покарань, то вкотре наголосимо на тому, що, незважаючи на передбачену згаданою нормою градацію покарань залежно від їх суворості, з моменту ухвалення нової редакції ст. 53 КК штраф (й особливо в розмірі понад 3 тис. НМДГ) вже немає підстав беззастережно розцінювати як найменш суворе покарання, передбачене КК.

Подяка. Ця стаття написана за підтримки Національного фонду досліджень України в межах реалізації проєкту з виконання наукових досліджень і розробок «Підвищення ефективності кримінально-правової охорони довкілля в Україні: теоретико-прикладні засади» (державний реєстраційний номер 0122U000803).

Список використаних джерел

1. Дудоров О. О., Мовчан Р. О., Письменський Є. О. Кримінально-правова охорона лісу в Україні: монографія. Київ: Норма права, 2023. 520 с.
2. Орловська Н. А. До питання про типові санкції в контексті побудови санкцій норм Особливої частини КК. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 2. С. 1–7.
3. Бабіков Д. В. Покарання за злочини, передбачені статтями 201, 201-1, 305 КК України: деякі проблеми законодавчої регламентації. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 238–245.
4. Вирок Семенівського районного суду Полтавської області від 18 жовтня 2022 р. у справі № 547/403/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106804769>
5. Вирок Путильського районного суду Чернівецької області від 8 вересня 2021 р. у справі № 721/711/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99453932>
6. Вирок Тлумацького районного суду Івано-Франківської області від 15 березня 2022 р. у справі № 353/37/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103666178>
7. Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 23 липня 2019 р. у справі № 742/2100/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83199748>
8. Вирок Хорольського районного суду Полтавської області від 24 грудня 2020 р. у справі № 538/1107/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93797578>
9. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правова заборона щодо контрабанди деревини: сучасний стан і перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 142–148.
10. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про напрями вдосконалення механізму кримінально-правової охорони довкілля (на замітку розробникам нового Кримінального кодексу України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 1. С. 92–125.

11. Мовчан Р. О. Про перспективи удосконалення санкцій норм, які передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері охорони та раціонального використання земель. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 17. С. 286–293.
12. Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2018. 485 с.
13. Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: матеріали міжнародного симпозиуму (11–12 вересня 2009 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2009. С. 243–248.
14. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 674 с.
15. Вирок Микитівського районного суду м. Горлівки від 10 вересня 2013 р. у справі 252/6307/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33370532>
16. Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 9 грудня 2014 р. у справі № 200/21041/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41930027>
17. Вирок Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 22 червня 2017 р. у справі № 171/966/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67317642>
18. Вирок Артемівського районного суду Донецької області від 9 січня 2018 р. у справі № 219/14000/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71511936>
19. Вирок Біловодського районного суду Луганської області від 15 серпня 2017 р. у справі № 409/1311/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68276413>
20. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування: деякі проблеми теорії і практики. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Теорія та практика протидії злочинності: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15 квіт. 2011 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 32–35.
21. Гуторова Н. О. Методологічні проблеми пеналізації злочинів. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.* Харків: Право, 2012. С. 217–221.
22. Будяченко О. М. Кримінальна відповідальність за незаконну порубку або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2020. 258 с.
23. Орловська Н. А. Проблеми класифікації кримінальних правопорушень (до питання запровадження кримінальних проступків). *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 305–308.

Roman Movchan, Olena Dushevska. On the Prospects of Improving the Sanctions of Norms Dedicated to the Regulation of Responsibility for Commitment of Criminal Offenses in the Field of Forest Relations

The article carries out a critical analysis of the sanctions provided for committing criminal offenses in the field of forest relations, examines the problems that arise during their implementation in practice, and also develops recommendations on the improvement of the criminal legislation in question on this basis.

In particular, based on the results of writing the article, it has been proven that the sanctions of the studied criminal law norms are subject to improvement in view of the following factors: 1) the low effectiveness of the punishments provided by the specified sanctions in the form of arrest, restriction of liberty and deprivation of liberty for a certain period has been established; 2) relatively low public danger of the corresponding category of criminal offenses; 3) existing trends in the crimi-

nal law policy of Ukraine; 4) despite the environmental and not property nature of the investigated crimes, the courts actually proceed from the fact that the application of a fine is the most adequate response to the commission of the considered torts.

Taking into account the arguments presented, it is proposed: 1) in the sanctions established for the commission of forest criminal offenses, which have unqualified compositions (parts one), provide for a single non-alternative main type of punishment in the form of a fine; 2) in view of the increased public danger of a number of acts that will form particularly qualified components of criminal offenses, we consider it expedient to preserve in the relevant sanctions indications of such a type of punishment as deprivation of liberty for a certain period. At the same time, it is noted that the desire to increase responsibility for certain actions by means of the order of deprivation of liberty for a certain period as the only type of punishment leads to the opposite effect, which can be observed even today, when instead of «real» serving the punishment, not all guilty persons are released from the prescribed punishment in the form of imprisonment. Therefore, these sanctions should include an alternative main type of punishment in the form of a fine.

Keywords: criminal responsibility, criminal offenses, sanctions and punishments, penalization, environment, forest, smuggling, illegal felling, destruction or damage.

УДК 343.22

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.21

Мостепанюк Людмила Олександрівна,

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права

Національної академії внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0003-2894-0654>

РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ОЗНАКА СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА У НОРМАХ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті розкриваються особливості ознаки спеціального суб'єкта кримінальних правопорушень, – родинним зв'язкам. На підставі аналізу норм Кримінального кодексу України виокремлені такі форми родинних зв'язків: мати (матір), батько, батьки, особи, які їх замінюють, близькі родичі або члени сім'ї, усиновителі, опікуни чи піклувальники, особи, на яких покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї, вітчим, мачуха. Вказано неоднорідність їх філологічного розуміння та юридичного змісту.

Відповідно до положень Цивільного та Сімейного кодексів України здійснено детальну характеристику кожної форми родинних зв'язків. Наведено положення проекту нового Кримінального кодексу України щодо визначення членами сім'ї подружжя та їх дітей до досягнення ними повноліття незалежно від спільного проживання, а також віднесення до їх кола будь-яких осіб, які спільно проживають, незалежно від перебування в шлюбі, що пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки (крім прав та обов'язків, які не мають характеру сімейних).

Охарактеризовано доктринальні здобутки та констатовано прагнення законодавчих органів щодо уніфікації термінології норм Кримінального кодексу України. Зазначено доцільність наукових дискусій про уточнення і деталізацію ознак спеціального суб'єкта кримінальних правопорушень, проаналізовано конкретні шляхи законодавця щодо удосконалення положень Кримінального кодексу України шляхом уточнення та розширення кола родинних зв'язків. Виявлено відсутність системності законодавчих процесів щодо удосконалення норм Кримінального кодексу України на прикладі терміну «особа, яка замінює батьків».

Зроблено висновок про потребу законодавчої уніфікації ознаки спеціального суб'єкта кримінальних правопорушень – родинних зв'язків, зокрема і відповідно до положень чинного кримінального процесуального законодавства.

Ключові слова: спеціальний суб'єкт; родинні зв'язки; мати (матір); батько; особи, які замінюють батьків; близькі родичі або члени сім'ї; усиновителі; опікуни чи піклувальники; особи, на яких покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї; вітчим, мачуха.

Постановка проблеми. Наукове обґрунтування встановлення ознак будь-якого кримінального правопорушення є доволі складним завданням. Обов'язковою ознакою будь-якого кримінального правопорушення є наявність суб'єкта (ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України (далі – КК)). Аналіз кримінально-правових приписів дає можливість прийти до висновку, що залежно від властивостей чи характеристик особи треба виділяти різні ознаки спеціальних суб'єктів кримінальних правопорушень.

Важливим складником ефективної реалізації кримінальної відповідальності є диференційований підхід залежно від низки обставин, в тому числі – наявності у суб'єкта певних спеціальних ознак. Значна кількість кримінально-правових норм передбачає відповідальність лише тих осіб, які мають певні додаткові ознаки – службовий чи професійний статус, громадянство, родинні зв'язки тощо. Відповідно такі ознаки обмежують можливість застосування кримінальної відповідальності. І якщо встановити загальні ознаки суб'єкта кримінального правопорушення, зазначені у ст. 18 КК, зазвичай не є проблемою, то доволі часто встановлення певних обов'язкових спеціальних ознак є більш складним. До того ж у нормах КК спостерігається певне розширення кола спеціальних суб'єктів кримінального правопорушення. Зазначені обставини обумовлюють актуальність обраної теми дослідження.

Стан дослідження. Вагомий внесок у розроблення ознак спеціального суб'єкта здійснили такі вчені: І. О. Бандурка, Д. В. Бараненко, В. М. Бурдін, О. М. Грудзур, О. В. Зайцев, Г. Г. Криволапов, В. С. Семенюк, Є. Л. Стрельцов, Л. О. Семикіна, Т. Ю. Тарасевич та ін.

Метою статті є проведення аналізу спеціального суб'єкта кримінального правопорушення за ознакою «родинні зв'язки», а також осмислення теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з його встановленням.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 18 КК, спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа [1]. Згідно зі встановленим доктринальним розумінням, спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є особа, яка володіє поряд із ознаками загального суб'єкта (фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може

наставати кримінальна відповідальність) додатковими ознаками, які передбачені Особливою частиною КК і обов'язкові для певного складу кримінального правопорушення. Однією з таких ознак є родинні відносини з потерпілим [2, с. 87].

Родинні відносини з потерпілим як ознака спеціального суб'єкта кримінального правопорушення зазначаються у багатьох нормах кодексу, причому їх філологічне наповнення та юридичний зміст різні. Як впливає з аналізу норм КК, родинні зв'язки мають різні форми прояву:

1) матір: ст. 117 КК «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини»; ч. 2 ст. 135 «Залишення в небезпеці»;

2) батьки, усиновителі, опікуни чи піклувальники: ч. 3 ст. 149 «Торгівля людьми»;

3) батьки або особи, які їх замінюють: ст. 150-1 «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом»;

4) близькі родичі або члени сім'ї, особи, на яких покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї: ч. 2 ст. 155 «Вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку»; ч. 2 ст. 156 «Розбещення неповнолітніх»;

5) батьки: ст. 164 «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей»;

б) батьки, опікуни чи піклувальники: ст. 166 «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування»;

7) батько, мати, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник, або особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього: ч. 2 ст. 304 «Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність»; ч. 2 ст. 323 «Спонукування неповнолітніх до застосування допінгу» [1].

Отже, спеціальними суб'єктами кримінальних правопорушень за ознакою родових зв'язків є:

- мати, матір (ст. 117, ч. 2 ст. 135, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323),
- батько (ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323),
- батьки (ч. 3 ст. 149, ст. 150-1, ст. 164, ст. 166),
- особи, які їх замінюють (ст. 150-1),
- близькі родичі або члени сім'ї (ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156),
- усиновителі (ч. 3 ст. 149),
- опікуни чи піклувальники (ч. 3 ст. 149, ст. 166, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323),
- особи, на яких покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї (ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323),
- вітчим, мачуха (ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323) [1].

Згідно з положеннями ст. 150 СК, батьки (мати та батько) зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї

сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний, моральний розвиток; забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; поважати дитину. Норми СК забороняють будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, а також фізичні покарання дитини батьками та застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини [3].

Термін «особи, які замінюють батьків» часто зустрічається в положеннях Закону України «Про охорону дитинства» [4], але тлумачення його змісту вказаний закон не містить. Як впливає зі змісту положень СК щодо виховання та розвитку дітей, до осіб, які замінюють батьків, належать:

- 1) опікун (ч. 4 ст. 249 СК);
- 2) піклувальник (ч. 4 ст. 249 СК);
- 3) особа, що усиновила чи удочерила (ч. 4 с. 232 СК);
- 4) патронатний вихователь (ст. 255 СК);
- 5) прийомні батьки (ч. 2 ст. 256-2 СК);
- 6) батьки-вихователі дитячого будинку (ч. 2 ст. 256-6 СК);

7) фактичний вихователь, особа, яка взяла у свою сім'ю дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування (ст. 261 СК) [5, с. 107].

Відповідно до п. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України, близькі родичі та члени сім'ї – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі [6].

Водночас проєкт нового КК у п. 66 ст. 1.4.1. «Значення термінів Кримінального кодексу» Розділу 1.4. «Глосарій» пропонує визнавати членами сім'ї подружжя та їх дітей до досягнення ними повноліття – незалежно від спільного проживання, а також будь-яких осіб, які спільно проживають, незалежно від перебування в шлюбі, що пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки (крім прав та обов'язків, які не мають характеру сімейних) [7].

Згідно зі змістом ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства», усиновлення (удочеріння) є оформлена спеціальним юридичним актом (рішенням суду) передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки [4]. У ст. 207 СК зазначено, що усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Отже, усиновлювачем треба вважати особу, яка приймає на підставі рішення суду у свою сім'ю особу на правах дочки чи сина [3].

Опіка та піклування встановлюється над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, причому опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування – над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 243 СК). Опіка і піклування мають на меті забезпечення виховання таких дітей, а також захист їх особистих немайнових і майнових прав та інтересів. Опікун – це призначена органом опіки та піклування за її згодою повнолітня дієздатна особа, яка здійснює опіку над дитиною, котрій не виповнилось 14 років. Піклувальник – це так само призначена органом опіки та піклування за її згодою повнолітня дієздатна особа, яка здійснює піклування над дитиною у віці від 14 до 18 років. Якщо позбавлена батьківського піклування дитина, яка не має опікуна чи піклувальника, постійно проживає у дитячому закладі або закладі охорони здоров'я, функції опікуна чи піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію закладу і виконуються його керівником (директор, завідувач, головний лікар) [3].

До осіб, на яких покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, треба відносити:

а) патронатного вихователя – особу, яка на підставі договору про патронат взяла у свою сім'ю дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування. Але, відповідно до ст. 255 СК, до обов'язків патронатного вихователя входить лише піклування про дитину (забезпечення дитини житлом, одягом, харчуванням; створення умови для навчання, фізичного та духовного розвитку; співпраця з батьками, іншими законними представниками дитини задля подолання складних життєвих обставин у межах та у спосіб, визначені органом опіки та піклування; забезпечення надання чи доступу до послуг, визначених договором про патронат над дитиною; сприяння контактам дитини з батьками, іншими законними представниками, родичами, крім випадків, коли батьки позбавлені батьківських прав або в судовому порядку обмежені у праві спілкування з дитиною) [3];

б) прийомних батьків і батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу – подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли для спільного проживання та виховання, відповідно, від одного до чотирьох та не менш як п'ять дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ст. 256-2, ст. 256-6) [3];

в) фактичного вихователя (особа, яка взяла у свою сім'ю дитину-сироту чи дитину, з інших причин позбавлену батьківського піклування, і яка зобов'язана виховувати таку дитину і піклуватись про неї так само, як опікун чи піклувальник);

г) особу, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої дитини або нагляд за нею на підставі договору (няня, домашній вчитель);

д) працівників закладів охорони здоров'я, навчальних, позашкільних навчальних та інших закладів, зобов'язаних наглядати за дітьми і піклуватись про них

(працівники лікарень, будинків дитини, шкіл, дитячих садочків, оздоровчих таборів, дитячих будинків та будинків-інтернатів, шкіл-інтернатів, притулків для дітей) [8, с. 159].

Вітчимою вважається нерідний батько – чоловік рідної матері дитини, а мачухою – нерідна мати, дружина рідного батька дитини, з якою вони проживають однією сім'єю.

У літературі неодноразово лунали думки з приводу уніфікації термінології норм КК: у кримінально-правових нормах, передбачених ст. 155, 156, 304, 323 КК, визначення спеціального суб'єкта «батько, матір, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник, особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього» пропонувалося замінити на «батьки або особи, які їх замінюють, а також особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання або піклування про потерпілого» [5, с. 108].

Як свідчить практика внесення змін і доповнень до норм КК, законодавець неодноразово прагнув удосконалити положення КК шляхом уточнення родинних зв'язків як ознаки спеціального суб'єкта. Так, відповідно до положень Закону України «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» від 25.09.2008, вказані норми зазнали змін у частині визначення суб'єкта вчинення кримінального правопорушення. Замість такого спеціального суб'єкта – особи, яка замінює батьків, у диспозиції ч. 2 ст. 155 та ч. 2 ст. 156 КК з'явилися ознаки іншого спеціального суб'єкта – вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник, особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього [9]. Тобто законодавець розширив і уточнив коло спеціальних суб'єктів даних кримінальних правопорушень.

Згодом Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації» від 14.03.2018 перелік спеціальних суб'єктів у вказаних нормах знову зазнав змін. Так, ч. 2 ст. 155 та ч. 2 ст. 156 КК сьогодні замість матері, батька, вітчима, мачухи, опікуна чи піклувальника спеціальним суб'єктом визначають близьких родичів або членів сім'ї [10].

Але, провівши роботу з уточнення диспозицій ч. 2 ст. 155 та ч. 2 ст. 156, законодавець упустив такого ж спеціального суб'єкта, «особу, яка замінює батьків», у ст. 150-1 КК, що свідчить про відсутність системності законодавчих процесів щодо удосконалення норм КК. Отже, сьогодні змушені констатувати ситуацію, коли ознаки спеціального суб'єкта «особа, яка замінює батьків» у двох нормах КК (ч. 2 ст. 155 та ч. 2 ст. 156) зазнали змін, а у ст. 150-1 КК залишилися в тому варіанті, що існував на момент прийняття цієї норми.

Висновки. Отже, положення п. 1 ст. 3 КПК, яке тлумачить розуміння терміна «близькі родичі та члени сім'ї», охоплює більшість вищевказаних родин-

них зв'язків як ознак спеціальних суб'єктів (мати, батько, усиновителі, опікуни чи піклувальники, вітчим, мачуха). Тому логічним є висновок про потребу уніфікації вищевказаних термінів шляхом заміни їх відповідно до змісту п. 1 ст. 3 КПК.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Кримінальне право України. Загальна частина: конспект лекцій / А. А. Вознюк; вступне слово О. О. Дудорова. Київ: Нац. акад. внутр. справ, «Освіта України», 2016. 236 с.
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
4. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14?find=1&text#Text>
5. Сингаївська І. В. Спеціальний суб'єкт злочинів – батьки та особи, що їх замінюють: питання термінологічної уніфікації. *Право і суспільство*. 2012. № 5. С. 105–109.
6. Кримінальний процесуальний кодекс від 13.04.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
7. Проект нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-25-02-2024.pdf>
8. Лісогор В. Г. Криміналістична характеристика особи злочинця в кримінальних правопорушеннях, передбачених ст. 155 КК України. Київ, 2020. С. 158–160.
9. Закон України «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» від 25.09.2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-17#Text>
10. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації» від 14.03.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2334-19#n13>

Liudmyla Mostepaniuk. Family Ties as a Sign of a Special Subject in the Provisions of the Criminal Code of Ukraine

The article reveals the peculiarities of such a feature of a special subject of criminal offenses as family ties. Based on the analysis of the norms of the Criminal Code of Ukraine, the following forms of family ties are distinguished: mother (mother), father, parents, persons who replace them, close relatives or family members, adoptive parents, guardians or custodians, persons entrusted with the duty relations regarding the upbringing of the injured person or taking care of him, stepfather, stepmother. The heterogeneity of their philological understanding and legal content is indicated.

In accordance with the provisions of the Civil and Family Codes of Ukraine, a detailed description of each form of family ties was carried out. The provisions of the draft of the new Criminal Code of Ukraine regarding the definition of spouses and their children by family members until they reach the age of majority, regardless of cohabitation, as well as the classification of any persons who live together, regardless of being married, as part of their circle, are given. are bound by common life and have mutual rights and obligations (except for rights and obligations that are not of a family nature).

The doctrinal achievements are characterized and the aspirations of the legislative bodies regarding the unification of the terminology of the norms of the Criminal Code of Ukraine are stated. The expediency of scientific discussions on clarifying and detailing the signs of a special subject of criminal offenses is indicated, the specific ways of the legislator to improve the provisions of the

Criminal Code of Ukraine by clarifying and expanding the circle of family ties are analyzed. The lack of systematic legislative processes regarding the improvement of the norms of the Criminal Code of Ukraine using the example of the term «person who replaces parents» was revealed.

A conclusion was made about the need for legislative unification of the sign of a special subject of criminal offenses – including family ties – and in accordance with the provisions of the current criminal procedural legislation.

Keywords: *special subject; family ties; mother; father; persons who replace parents; close relatives or family members; adoptive parents; guardians or custodians; persons entrusted with the duties of raising or caring for the injured person; stepfather, stepmother.*

УДК 343.5

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.22

Усманов Руслан Абдішекурович,
*заступник начальника Головного управління Національної поліції
в Запорізькій області – начальник слідчого управління*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ШАХРАЙСТВА, ВЧИНЕНОГО ШЛЯХОМ НЕЗАКОННИХ ОПЕРАЦІЙ З ВИКОРИСТАННЯМ ЕОТ

Розглядаються питання визначення змісту ознак об'єктивної сторони шахрайства, вчинюваного шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки. Надається характеристика обману як ключової ознаки такого шахрайства. Беруться до уваги як судові рішення, так і положення науки кримінального права, піддається аналізу низка дискусійних питань. Наводиться аргументація можливості вважати обманом у контексті кримінальної відповідальності за шахрайство (ст. 190 КК) повідомлення неправдивих відомостей не потерпілій особі (не власнику банківського рахунку, а банківській установі). Доводиться, що обман у таких випадках може полягати у повідомленні неправдивих даних не безпосередньо працівникам банківських установ (наприклад, касирам), а бути опосередкованим засобами обчислювальної техніки, що їх використовує банківська установа (платіжний термінал, банкомат, спеціалізований сайт тощо). Такий обман пропонується називати опосередкованим.

Особливості об'єктивної сторони цього виду шахрайства визначено так: винна особа обманним шляхом спонукає банк-емітент виконувати дії, які не були санкціоновані законним утримувачем картки. По-перше, надсилаючи несанкціонований запит на платіж та використовуючи наявну платіжну систему, зловмисник вводить банк в оману щодо необхідності виконання зобов'язань за договором із законним утримувачем. По-друге, через цю оману банк безпідставно списує кошти з рахунку законного утримувача, завдаючи йому збитків. По-третє, дії злочинця з ініціювання переказу коштів та зазначені шкідливі наслідки перебувають у причинно-наслідковому зв'язку.

У випадку, коли здійснюється несанкціонована транзакція, у віртуальних активах також відбувається опосередкований обман. Транслюючи у мережу вузлів, що забезпечують функціонування платіжної системи віртуальних активів, повідомлення з ініціацією транзакції підписане приватним ключем потерпілої особи, винна особа здійснює обман учасників платіжної системи віртуальних активів. Такий обман полягає у повідомленні неправдивих відомостей про те, що особа, який належить віртуальний актив, ініціює транзакцію свого активу.

Ключові слова: *кримінальне право, кримінальна відповідальність, шахрайство, об'єктивна сторона, обман, безготівкові гроші, електронно-обчислювальна техніка.*

Постановка проблеми. Сукупність та зміст ознак об'єктивної сторони шахрайства доволі добре досліджені. Більшість науковців поділяють справедливую позицію про те, що об'єктивна сторона цього кримінального правопорушення полягає в незаконному заволодінні чужим майном або отриманні права на майно шляхом використання обману або зловживання довірою. Обман визначається як подання неправдивої інформації або приховування важливих фактів з метою заволодіння чужим майном або отримання права на майно. Зловживання довірою включає в себе використання довірливих стосунків з власником чи іншою особою, які ґрунтуються на родинних або службових стосунках, знайомстві тощо [7, с. 159].

Відповідно ознаками об'єктивної сторони шахрайства є діяння у вигляді заволодіння чужим майном або придбання права на майно, спосіб – обман або зловживання довірою, наслідки – заподіяння матеріальної шкоди потерпілій особі та причинний зв'язок. Структура об'єктивної сторони досліджуваного кримінального правопорушення – шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням ЕОТ (ч. 4. ст. 190 КК) – ускладнена додатковими ознаками. Крім названих, об'єктивна сторона цього виду шахрайства включає додатковий спосіб – незаконні операції, а також знаряддя – електронно-обчислювальну техніку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання кваліфікації несанкціонованих транзакцій розглядали Б. Г. Розовський, В. О. Навроцький, М. В. Карчевський, О. О. Дудоров, М. М. Панов, П. С. Берзін, О. В. Кришевич. Однією з найбільш дискусійних проблем застосування досліджуваної норми є питання можливості «обману» комп'ютерної системи. Не викликає сумнівів, що використання зловмисником комп'ютерної техніки для спілкування з потерпілою особою і повідомлення їй у такий спосіб неправдивих відомостей, наприклад, пропозиція товару, якого не існує, є обманом і має підлягати кримінально-правовій кваліфікації як шахрайство. Наприклад, Вироком по справі № 589/1156/18 від 03.04.2023 Шосткинського міськрайонного суду Сумської області було засуджено особу, яка розмістила на спеціалізованому торговельному інтернет-майданчику оголошення про продаж автомобіля, якого у нього насправді не було, зображення й опис якого він знайшов у мережі Інтернет. Після розміщення оголошення винній особі зателефонувала потерпіла, яка висловила бажання придбати зазначений в оголошенні автомобіль, однак з умовою, що зможе його перед продажем подивитись. Винний домовився з потерпілою особою, що для огляду автомобіля він приїде на ньому з м. Ковеля до м. Києва, з умовою, якщо вона оплатить дорогу, а саме суму коштів у розмірі 1 900 грн, запропонував останній внести на банківську картку вартість палива в сумі 1 900 грн, на що та погодилась [3].

Водночас випадкам, пов'язаним із несанкціонованими транзакціями безготівкових коштів, властивий інший вид обману. Будемо називати його технічно

опосередкованим. Зловмисники повідомляють неправдиві відомості не під час розмови з потерпілою особою, а використовуючи наявні технології автоматизованої обробки запитів на певні дії (переважно системи дистанційного банківського обслуговування). Наприклад, у вироку по справі № 523/7978/17 від 22.07.2018, що був постановлений Суворовським районним судом м. Одеси, дається оцінка діям винного, який отримав реквізити платіжних карток інших осіб та за допомогою сервісу онлайн-переказів, перераховував безготівкові гроші з карткових рахунків потерпілих на картковий рахунок співника [1]. Такі випадки характеризуються відсутністю єдиної позиції щодо кримінально-правової оцінки, кваліфікуються або як крадіжка, або як шахрайство [11].

Постановка завдання. Детальніше розглянемо, як кримінально-правовою доктриною визначається обман у контексті шахрайства. Видається, що формулювання обґрунтованої позиції щодо кваліфікації несанкціонованих транзакцій безготівкових коштів потребує пошуку відповідей на два такі питання:

1) чи може вважатися обманом у контексті кримінальної відповідальності за шахрайство (ст. 190 КК) повідомлення неправдивих відомостей не потерпілій особі (не власнику банківського рахунку);

2) чи може обман у таких випадках полягати у повідомленні неправдивих даних не безпосередньо працівникам банківських установ (наприклад, касирам), а бути опосередкованим засобами обчислювальної техніки, що їх використовує банківська установа (платіжний термінал, банкомат, спеціалізований сайт тощо).

Виклад основного матеріалу. *Щодо першого питання*, у багатьох підручниках з Особливої частини кримінального права зазначається: «Особливості шахрайства полягають у тому, що потерпілий, будучи введеним в оману, зовні добровільно передає винному майно або право на майно. Тому обман або зловживання довірою за часом передують передачі майна або права на майно і викликають у потерпілого усвідомлення правомірності такої передачі» [7]. Тобто обман розглядається виключно як результат прямого спілкування між винною та потерпілою особами.

С. В. Шапочка вважає, що така характеристика властива і так званому «комп'ютерному» шахрайству. Спілкування може бути технічно опосередкованим, але має відбуватися між «жертвою» та винною особою: «Шахрайство з використанням комп'ютерних мереж, незважаючи на еволюційні процеси, залишається злочином проти власності, що вчиняється з використанням обману чи зловживання довірою. Різниця полягає лише в тому, що обман відбувається не під час безпосереднього фізичного вербального чи невербального контакту з жертвою, а дистанційно, тобто з використанням можливостей комп'ютерно-телекомунікаційних пристроїв, систем або мереж» [1].

У науковому дискурсі було представлено й іншу позицію. М. В. Ємельянов висловлював цікаву думку про охоплення диспозицією ст. 190 КК України ви-

падків обманного заволодіння чужим нерухомим майном (правом на нього), в тому числі без участі потерпілого [5, с. 10–11, 14].

Нарешті, Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 24 листопада 2016 р. № 5-250кс(15)16, а згодом і Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07.02.2019 № 489/4597/14-к містять позицію про те, що «стаття 190 КК не вимагає, щоб особа, яка вводиться в оману при вчиненні шахрайства, і потерпілий від цього злочину (тобто той, кому заподіяно майнову шкоду) збігались» [10].

На нашу думку, позиція, викладена у Постанові Судової палати, є більш правильною. Диспозиція ст. 190 КК України не містить жодної вказівки на те, що адресатом неправдивих відомостей під час шахрайства має бути потерпіла особа. Тож обмежувальне тлумачення обману як комунікації виключно з потерпілою особою видається необґрунтованим.

Щодо другого питання О. О. Дудоров вдало узагальнив критичні позиції, висловлені науковцями щодо можливості обману під час несанкціонованих транзакцій безготівкових грошей з використанням платіжних карток або їх реквізитів: «обман передбачає повідомлення неправдивих відомостей людині, чого не відбувається при використанні комп'ютеризованої платіжної системи. Обману не може бути поза спілкуванням між людьми тому, що обман – це інформаційний, інтелектуальний вплив однієї людини на свідомість і волю іншої» [4, с. 26–27]. Поширеною є й думка про те, що банкомати та платіжні термінали, як технічні пристрої без психіки, не можуть бути введені в оману в буквальному сенсі. Вони є лише інструментами, які виконують певні операції відповідно до запрограмованої логіки. У випадку використання підроблених платіжних інструментів для ініціювання переказу коштів це не вважається обманом пристрою, а радше неправомірним впливом на процес обробки комп'ютерної інформації, що порушує встановлені правила та алгоритми роботи системи [див., наприклад, 8, с. 55, 63–66].

У науці представлено й інший погляд на цю проблему. Так, М. В. Карчевський підтримує позицію про те, що коли винна особа змінює або вносить у комп'ютерну систему неправдиву інформацію, вона змінює дійсність, але оскільки особа, яка створила або експлуатує комп'ютерну систему, про це не знає, дійсність перестає відповідати уявленню тих, хто використовує систему, відбувається опосередкований обман [6, с. 139]. Щодо розглянутих нами випадків це означає, що коли винна особа використовує чужу платіжну картку та PIN-код до неї для того, щоб ініціювати через банкомат транзакцію з розрахункового рахунку потерпілої особи, відбувається опосередкований обман банківської установи.

Схожу позицію знаходимо у М. М. Панова в роботі, присвяченій аналізу кримінальної відповідальності за незаконні дії з документами на переказ, платіж-

ними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК). На думку дослідника, коли платіжні картки або їх реквізити використовуються для безпідставного переказу грошових коштів або отримання їх готівкою, ці платіжні засоби трансформуються із предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 200 КК України, в засоби вчинення іншого злочину – шахрайства: «Фактичне спричинення шкоди майновим правам та інтересам суб'єктів кредитно-фінансових відносин і як наслідок – протиправне заволодіння грошовими коштами фінансових установ, їх клієнтів і вкладників лежать за межами складу (передбаченого ст. 200 КК) і потребують додаткової кваліфікації за ст. 190 КК» [9, с. 148].

Висновки. На нашу думку, більш обґрунтованою є позиція, згідно з якою під час шахрайства у вигляді несанкціонованих транзакцій безготівкових грошей відбувається опосередкований обман. Отже, особливості об'єктивної сторони цього виду шахрайства полягають у такому. Винна особа обманним шляхом спонукає банк-емітент виконувати дії, які не були санкціоновані законним утримувачем картки.

По-перше, надсилаючи несанкціонований запит на платіж та використовуючи наявну платіжну систему, зловмисник вводить банк в оману щодо необхідності виконання зобов'язань за договором із законним утримувачем. По-друге, через цю оману банк безпідставно списує кошти з рахунку законного утримувача, завдаючи йому збитків. По-третє, дії злочинця з ініціювання переказу коштів та зазначені шкідливі наслідки перебувають у причинно-наслідковому зв'язку.

Відповідно у випадку, коли здійснюється несанкціонована транзакція, у віртуальних активах також відбувається опосередкований обман. Наприклад, транслюючи у мережу вузлів, що забезпечують функціонування платіжної системи віртуальних активів, повідомлення з ініціацією транзакції, підписане приватним ключем потерпілої особи, винна особа здійснює обман учасників платіжної системи віртуальних активів. Обман полягає у повідомленні неправдивих відомостей про те, що особа, який належить віртуальний актив, ініціює транзакцію свого активу. Через цей обман платіжною системою віртуальних активів (мережею децентралізованих вузлів) до реєстру транзакцій (блокчейну) вноситься інформація про ініційовану винною особою транзакцію. Кількість віртуального активу потерпілої особи внаслідок цієї транзакції зменшується, у цьому полягає заподіяна шкода.

Список використаних джерел

1. Shapochka S. Preventing Fraud Using Computer Networks. *Internal Security*. 2013. № 2. P. 70.
2. Вирок по справі № 523/7978/17 від 22.07.2018. *Суворовський районний суд м. Одеси*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72548283> (дата звернення: 08.05.2024).

3. Вирок по справі № 589/1156/18 від 03.04.2023. *Шосткинський міськрайонний суд Сумської області*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109985005> (дата звернення: 11.05.2024).
4. Дудоров О. О. Проблеми кваліфікації шахрайства. Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «*Політика в сфері боротьби зі злочинністю*». Івано-Франківськ, 2014. С. 21–32. URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/dudorov.pdf> (дата звернення: 04.05.2024).
5. Смелянов М. В. Кримінально-правова характеристика шахрайства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2013. 19 с.
6. Карчевський М. Особливості кваліфікації злочинів проти власності, що вчиняються з використанням комп'ютерної техніки. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 1. С. 139–142.
7. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 608 с.
8. Музика А. А., Азаров Д. С. Законодавство України про кримінальну відповідальність за «комп'ютерні» злочини: науково-практичний коментар і шляхи вдосконалення. Київ: Вид. Паливода А. В., 2005. 120 с.
9. Панов М. М. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків: монографія; наук. ред. В. І. Борисов. Харків: Право, 2009. 184 с.
10. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07.02.2019 № 489/4597/14-к. *База даних правових позицій Верховного суду*. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/56> (дата звернення: 12.05.2024).
11. Усманов Р. А. Шахрайство з використанням електронно-обчислювальної техніки: аналіз судової практики. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2024. № 1. DOI: 10.32782/2311-8040/2024-1-19 (дата звернення: 14.05.2024).

Ruslan Usmanov. Some Issues of the Objective Side of Fraud Committed Through Illegal Operations Using EOT

The issues of determining the content of the signs of the objective side of fraud committed through illegal transactions using electronic computing equipment are considered. Deception is characterized as a key feature of such fraud. Both judicial decisions and provisions of the science of criminal law are taken into account, and a number of debatable issues are analysed. Argumentation is provided for the possibility of considering as deception in the context of criminal liability for fraud (Article 190 of the Criminal Code) the communication of false information to a non-victim person (not to the owner of a bank account, but to a banking institution). It is proven that deception in such cases may consist in reporting false data not directly to employees of banking institutions (for example, cashiers), but be mediated by means of computer technology used by the banking institution (payment terminal, ATM, specialized website, etc.). Such deception is proposed to be called indirect.

Features of the objective side of this type of fraud are defined as follows: the guilty person fraudulently induces the issuing bank to perform actions that were not authorized by the legal card holder. First, by sending an unauthorized payment request and using an existing payment system, the attacker misleads the bank about the need to fulfil the obligations under the contract with the legal holder. Secondly, due to this delusion, the bank unjustifiably debits the funds from the account of the legal holder, causing him losses. Thirdly, the actions of the criminal in initiating the transfer of funds and the specified harmful consequences are in a cause-and-effect relationship.

In the event that an unauthorized transaction is made in virtual assets, indirect fraud also occurs. Broadcasting to the network of nodes that ensure the functioning of the payment system of virtual assets, a message with the initiation of a transaction signed by the private key of the victim, the guilty person deceives the participants of the payment system of virtual assets. Such deception consists in reporting false information that the person who owns the virtual asset initiates a transaction of his asset.

Keywords: *criminal law, criminal responsibility, fraud, objective party, deception, non-cash money, electronic computing equipment.*

УДК 343.35

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.23

Янівський Володимир Миколайович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРО ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТАТТЯМИ 366-2 ТА 366-3 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню родового, видового, основних та додаткових безпосередніх об'єктів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 366-2 та 366-3 Кримінального кодексу України. За результатами написання статті визначається кожен із цих різновидів об'єктів.

Зазначається, що родовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених розділом XVII Особливої частини Кримінального кодексу України, є суспільні відносини, які забезпечують нормальну, тобто таку, зміст і порядок здійснення якої визначені законодавством, діяльність державного апарату, апарату управління органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, інших юридичних осіб як публічного, так і приватного права, а також суспільні відносини, які забезпечують здійснення регламентованої законодавством професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Обґрунтовано, що видовим об'єктом аналізованих посягань є встановлений законом порядок декларування.

Доводиться, що основним безпосереднім об'єктом розглядуваних кримінальних правопорушень є суспільні відносини у сфері здійснення фінансового контролю, які забезпечують:

- з одного боку, подання суб'єктом декларування відповідної декларації;*
- з іншого боку, – відображення у такій декларації достовірних відомостей (статті 366-3 та 366-2 Кримінального кодексу України відповідно).*

Водночас аргументується, що додатковим факультативним об'єктом досліджуваних деліктів можуть виступати суспільні відносини, посягання на які пов'язане з декларуванням недостовірної інформації, а саме суспільні відносини, на які посягають корупційні делікти, загальнокримінальні майнові кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення проти правосуддя. Що ж до відносин у сфері протидії корупції, то доведено, що їх необхідно визнавати не просто додатковим, а саме обов'язковим додатковим об'єктом розглядуваних порушень фінансового контролю.

Ключові слова: *юридична відповідальність, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, злочин, об'єкт, декларація/декларування, інформація, неподання, неправдиві відомості, санкція, мета покарання.*

Постановка проблеми. Як відомо, головним наслідком ухвалення Закону України від 4 грудня 2020 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» стало доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК) двома новими заборонами – ст. 366-2 «Декларування недостовірної інформації» та ст. 366-3 «Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування». Ці дві новели замінили ст. 366-1, яка попередньо була визнана неконституційною органом конституційною юрисдикції в Україні.

З того часу відповідні кримінально-правові норми ставали предметом розвідок багатьох науковців. Та водночас маємо констатувати, що багато питань, пов'язаних із цими заборонами, у кримінально-правовій доктрині і досі залишаються невирішеними. Зокрема, сказане стосується і питання розуміння анти-суспільної спрямованості відповідних посягань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юридичній літературі відповідна проблематика ставала предметом наукових розвідок таких вчених: А. В. Агеєнко, Н. О. Антонюк, О. С. Бондаренко, А. А. Вознюк, Д. Ф. Волонець, Б. М. Головкін, В. В. Гордієнко, О. О. Дудоров, З. А. Загиней-Заболотенко, К. П. Задоя, Д. Г. Михайленко, Д. М. Міськів, О. К. Марін, Р. О. Мовчан, А. В. Савченко, М. І. Хавронюк, В. С. Щирська та інших. Утім уніфікованої позиції щодо об'єкта досліджуваних посягань названим ученим досягнути не вдалося.

Постановка завдання. Враховуючи сказане, задекларованою метою цієї статті є визначення родового, видового, основних та додаткових безпосередніх об'єктів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 366-2 та 366-3 КК.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до характеристики родового об'єкта розглядуваних посягань, передусім варто нагадати, що зазвичай найбільш точне уявлення про зміст такого об'єкта нам надає назва розділу Особливої частини КК, до якого були поміщені відповідні норми [1, с. 95]. У випадку зі статтями 366-2 та 366-3 КК такою структурною ланкою Особливої частини є розд. XVII «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» (далі – розд. XVII).

Попередньо проаналізувавши висловлені на сторінках юридичної літератури доктринальні позиції, Є. Ю. Драчевський свого часу резюмував, що серед вітчизняних правознавців відсутні концептуальні суперечності щодо розуміння родового об'єкта консолідованих у межах розд. XVII кримінальних правопорушень. Зокрема, за наслідком всебічного аналізу відповідних наукових позицій, юрист констатував, що, не враховуючи наявності, що природно, деяких (більших чи

менших) редакційних розбіжностей, переважно такий об'єкт характеризується за допомогою формулювань на кшталт «встановлений (регламентований) законом (правовими нормами, нормативно-правовими актами)» або ж «правильний (нормальний, належний)» порядок (робота) здійснення (реалізації) службової діяльності або професійної діяльності з надання публічних послуг [2, с. 109].

Водночас, навіть визнаючи змістовну подібність продемонстрованих вище поглядів, все ж вважаємо, що найбільш повним є визначення, яке свого часу було надано В. І. Тютюгіном та Ю. В. Гродецьким. На думку вчених, родовим об'єктом відповідної групи кримінальних правопорушень є суспільні відносини, які забезпечують нормальну, тобто таку, зміст і порядок здійснення якої визначені законодавством, діяльність державного апарату, апарату управління органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, інших юридичних осіб як публічного, так і приватного права, а також суспільні відносини, які забезпечують здійснення регламентованої законодавством професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг [3, с. 278].

Хоча деякі дослідники обмежуються виділенням лише родового, інші, разом з останнім, виокремлюють ще й видовий об'єкт, яким є більш дрібні за обсягом і специфічні за змістом групи суспільних відносин. Водночас варто погодитись із зауваженням щодо того, що така додаткова структуризація є доцільною лише тоді, коли існує видове розмаїття навіть умовно однорідних суспільних відносин, які згруповані в одному розділі Особливої частини КК України [1, с. 96].

Як ми пам'ятаємо, у назві розд. XVII самим законодавцем було виділено дві сфери, в яких вчиняються консолідовані в його межах делікти: сфера службової діяльності та професійної діяльності, пов'язані з наданням публічних послуг. Враховуючи такий нормативний підхід, без подиву сприймається та обставина, що під час характеристики видових об'єктів розглядуваних посягань переважна частина дослідників також за критерій класифікації бере саме **сферу** скоєння посягання, яка залежить від **суб'єкта кримінального правопорушення**. Відповідно до цього виділяють:

– або ж лише два видові об'єкти, про які, власне, і згадується в назві розд. XVII: 1) суспільні відносини, які забезпечують нормальну діяльність державного та громадського апарату, а також апарату управління підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності (у деяких авторів – просто службової діяльності); 2) суспільні відносини, які забезпечують нормальну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг [4, с. 58; 5, с. 393–394];

– або ж, дещо розширюючи та видозмінюючи відповідний законодавчий підхід, одразу три: 1) суспільні відносини щодо правильного здійснення влади; 2) суспільні відносини щодо правильного здійснення організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій у: а) публічному секторі; б) приват-

ному секторі; 3) суспільні відносини щодо правильного надання публічних послуг [6, с. 66–67];

– та навіть чотири видові об'єкти, виокремлюючи суспільні відносини, які забезпечують нормальну: 1) службову діяльність в органах державної влади, місцевого самоврядування та інших юридичних особах публічного права; 2) службову діяльність в юридичних особах приватного права; 3) службову діяльність в юридичних особах як публічного, так і приватного права; 4) професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг [7, с. 511; 8, с. 48].

Характеризуючи видові об'єкти кримінальних правопорушень, передбачених розд. XVII, А. В. Агеєнко так само бере за основу критерії «сфери» діяльності та «суб'єкта», який її здійснює. Утім поруч із суспільними відносинами у сфері:

1) діяльності службових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування та в інших юридичних особах публічного права;

2) діяльності службових осіб в юридичних особах приватного права та

3) професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг,

юристка також виділяє і четверту та невідому попереднім класифікаціям групу «*суспільних відносин у сфері діяльності спеціальних суб'єктів*», які і визнає видовим об'єктом делікту, передбаченого ст. 366-2 КК [9, с. 466].

Не заперечуючи того, що кожна з наведених класифікацій має раціональне підґрунтя і охоплює всі зосереджені у розд. XVII кримінальні правопорушення, водночас маємо констатувати, що жодна з них достатньою мірою не відображає і не враховує специфіки суспільних відносин, які охороняються саме статтями 366-2 та 366-3 КК. І якщо в контексті класифікацій, які пропонувалися раніше, коли в КК існувала одна лише ст. 366-1, до цього факту можна було ставитись із розумінням, то щодо класифікацій, які наводились із моменту набрання чинності Законом від 4 грудня 2020 р. і до сьогодні, коли існує одразу дві окремі норми, присвячені кримінально-правовій охороні порядку декларування, – навряд. Наприклад, озвучена вище позиція А. В. Агеєнко хоча й була викладена, по-перше, вже в 2023 р., по-друге, у межах спеціального дослідження, присвяченого виключно об'єкту декларування недостовірної інформації, однак під час цього вона все рівно фактично жодним способом не враховує специфіку розглядуваних у цій роботі посягань, адже:

– з одного боку, до виділеною авторкою групи «*суспільних відносин у сфері діяльності спеціальних суб'єктів*» однаково можуть бути включені й інші кримінально протиправні діяння, зокрема, передбачені статтями 365, 365-3, 370, покликаним яких є охорона принципово відмінних за змістом суспільних відносин;

– а, з іншого, – ст. 366-2 (як і ст. 366-3) КК так само могла б бути включена принаймні і до групи кримінальних правопорушень у сфері діяльності службових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування та в інших юридич-

них особах публічного права та діяльності службових осіб в юридичних особах приватного права, які не меншою мірою (порівняно з попередньою) відображають специфіку аналізованих посягань.

Зважаючи на всі вищевикладені аргументи, як найбільш обґрунтованою, так і такою, що найкраще відображає особливості досліджуваних кримінальних правопорушень, уважаємо позицію розробників проєкту КК, які, враховуючи відповідну специфіку, виділили:

– по-перше, єдині кримінальні правопорушення *проти доброчесності у публічній сфері* (розд. 9.5), до яких були включені діяння, які з погляду чинного КК могли б уважатися такими, що порушують як суспільні відносини, які забезпечують нормальну службову діяльність, так і суспільні відносини, які забезпечують нормальну професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг;

– по-друге, кримінальні правопорушення *проти доброчесності у приватній та публічних сферах* (розд. 7.9), до яких включили діяння, які можуть вважатися наступниками передбачених чинним КК деліктів у сфері діяльності службових осіб юридичних осіб приватного права та посягання, передбаченого ст. 369-3 «Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань»;

– нарешті, по-третє, і найважливіше для нашої роботи – кримінальні правопорушення *проти порядку декларування* (розд. 9.6), до яких були включені діяння (статті 9.6.2–9.6.4) [10], які сміливо можна вважати аналогами тих, що передбачені розглядуваними в цьому дослідженні статтями 366-2 та 366-3 КК.

Водночас зауважимо, що за умови реалізації підтримуваної автором цієї роботи декриміналізації такого діяння, як «умисне неподання декларації» [11], доцільність виділення відповідної групи кримінально протиправних посягань може бути надалі поставлена під сумнів.

Зазначений вище спільний видовий об'єкт (суспільні відносини, які забезпечують дотримання встановленого порядку декларування) конкретизується у тих суспільних відносинах, яким безпосередньо заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння шкоди внаслідок вчинення досліджуваних у цій роботі деліктів. Йдеться про безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, який слугує основою для класифікації об'єктів «по горизонталі», зміст якої полягає в тому, що на його рівні виокремлюють:

– основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення – тобто ті суспільні відносини, які передусім намагається захистити законодавець, ставлячи їх під кримінально-правову охорону;

– і додатковий об'єкт – ті суспільні відносини, яким разом з основним об'єктом завдається або виникає загроза заподіяння шкоди. Своєю чергою додатковий безпосередній об'єкт може бути двох видів: а) обов'язковий, що у відповідному складі кримінального правопорушення «страждає» завжди, і б) факульт-

тативний, який при скоєнні певного кримінального правопорушення може існувати поряд з основним, а може бути відсутнім [12, с. 108].

Як відомо, раніше кримінально-правову охорону встановленого порядку декларування забезпечувала єдина ст. 366-1 КК. За таких умов цілком природним було те, що, попри регламентацію цією нормою відповідальності одразу за два діяння, дослідники відповідної проблематики обмежувалися наведенням єдиного визначення основного безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею. Водночас таким безпосереднім об'єктом називався:

- або ж встановлений законом порядок декларування – тобто ті відносини, які наразі нами визнаються видовим об'єктом обох розглядуваних правопорушень [13, с. 1148];
- або ж встановлені законом вимоги, заборони та обмеження з фінансового контролю, порушення порядку подання декларацій [14, с. 141];
- або ж правильна діяльність відповідних суб'єктів декларування у частині подання декларації [15, с. 77; 16, с. 69; 17, с. 54];
- або ж суспільні відносини у сфері здійснення фінансового контролю в частині встановленого порядку подання декларацій [18, с. 194].

Вже після ухвалення Закону від 4 грудня 2020 р. комплексне дослідження об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого лише ст. 366-2 КК, здійснила А. В. Агеєнко. Результатом напрацювань авторки став зроблений нею висновок про те, що основним безпосереднім об'єктом декларування недостовірної інформації є суспільні відносини, які виникають з приводу подання декларації суб'єктом декларування [9, с. 468].

Загалом ми не маємо заперечень щодо подібного тлумачення антисуспільної спрямованості відповідного діяння. Та водночас маємо зауважити, що, на нашу думку, подібне визначення не повною мірою передає специфіку саме кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-2 КК, і є радше придатним для характеристики видового об'єкту обох досліджуваних деліктів. З аналогічних міркувань не можемо повністю підтримати і позиції тих науковців, які вже після набрання чинності Законом від 4 грудня 2020 р. надають єдине універсальне визначення, яке одночасно стосується і тому повною мірою не відображає особливості основного безпосереднього об'єкту кримінальних правопорушень, передбачених як ст. 366-2, так і ст. 366-3 КК.

Зважаючи на сказане, ми дійшли висновку, що пропонований названими авторами підхід потребує певного удосконалення, яке має бути забезпечено за рахунок відображення у відповідних визначеннях специфіки обох посягань. З урахуванням цього вважаємо, що під час трактування основних безпосередніх об'єктів розглядуваних кримінальних правопорушень необхідно виходити з то-

го, що ними є суспільні відносини у сфері здійснення фінансового контролю, які забезпечують:

– з одного боку, подання суб'єктом декларування відповідної декларації (ст. 366-3 КК);

– а, з іншого, – відображення у такій декларації достовірних відомостей (ст. 366-2 КК).

Що ж до додаткового безпосереднього об'єкта досліджуваних деліктів, то не викликає заперечень підтримувана більшістю юристів позиція, відповідно до якої ним варто визнавати авторитет органів державної влади та місцевого самоврядування. Водночас такий додатковий безпосередній об'єкт небезпідставно визнається саме факультативним, адже у багатьох випадках відповідні суспільні відносини можуть і не порушуватися.

Водночас варто погодитись із правниками, які акцентують на тому, що особливість додаткового факультативного об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-2 КК (те саме стосується і посягання, про яке йдеться у ст. 366-3 КК – *В. Я.*), полягає в тому, що його не конкретизовано. Зважаючи на це, робиться логічний висновок щодо того, що ним можуть виступати суспільні відносини, посягання на які пов'язано з декларуванням недостовірної інформації, а саме суспільні відносини, на які посягають корупційні делікти, загальнокримінальні майнові кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення проти правосуддя [20, с. 61; 21; 22; 23; 24, с. 58].

Чи не єдиним спірним питанням у цьому контексті є питання, пов'язане із «відносинами у сфері протидії корупції», а саме:

1) чи є підстави для визнання таких відносин додатковим об'єктом розглядуваних кримінальних правопорушень?

Це питання, зі свого боку, породжує інше, ще більш важливе з погляду застосування кримінального закону питання про доцільність віднесення відповідних посягань до корупційних;

2) і якщо є, то яким: обов'язковим, про що пише В. В. Андрієшин [18, с. 129], чи факультативним, у чому переконана А. В. Агеєнко [9, с. 468]?

Розглядаючи перше з поставлених вище питань, А. В. Савченко йменує незрозумілими причини, з яких законодавець не відніс аналізований злочин (йдеться про раніше чинну ст. 366-1 КК) до категорії корупційних у примітці до ст. 45 КК. «І це при тому, – підкреслює фахівець, – що вказана стаття була запроваджена до КК на підставі саме Закону України “Про запобігання корупції” та в умовах сьогодення є одним з ключових засобів контролю корупційних проявів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [17, с. 54]. Таку позицію повністю розділили і К. П. Рубан [25] та В. С. Щирська, яка називала слушним здійснене свого часу віднесення декла-

рування недостовірної інформації до корупційних злочинів на підставі відповідних змін примітки до ст. 45 КК [26, с. 62].

Та на противагу висловленій позиції не менш вагомими контраргументи наводять І. Б. Газдайка-Василишин та Д. М. Міськів. Правники зазначають, що обов'язковою ознакою корупційного правопорушення є те, що воно має містити ознаки корупції, а корупція, як відомо, обумовлена метою одержання неправомірної вигоди. Через це вчені називають необґрунтованою належність аналізованих складів до категорії корупційних правопорушень, адже вони пов'язані радше з приховуванням раніше одержаної неправомірної вигоди внаслідок вчинення іншого протиправного діяння [16, с. 67].

Саме останній погляд, який так само підтримує і А. В. Агеєнко [20, с. 62], більш переконливим вважаємо і ми.

Погодившись із попередніми висновками І. Б. Газдайки-Василишиної та Д. М. Міськіва, водночас не можемо підтримати їхній умовивід. Йдеться про переконання криміналістів у тому, що той факт, що аналізовані склади не відповідають усім необхідним ознакам корупційного правопорушення, є прямим свідченням того, що особа, яка вчиняє таке діяння, не може посягати на суспільні відносини у сфері запобігання корупції, які, виходить, додатковим об'єктом цих правопорушень бути не можуть [16, с. 68]. На нашу думку, така позиція є вкрай уразливою і не може уважатися достатньо виваженою з огляду на низку таких аргументів.

По-перше, якщо слідувати такій сумнівній логіці, то ми так само маємо констатувати, що, наприклад, розміщене не в розд. I Особливої частини КК «Злочини проти основ національної безпеки України» розголошення державної таємниці (ст. 328) не може спричинити шкоду національній безпеці; хуліганство (ст. 296) – здоров'ю людей чи власності; доведення до банкрутства (ст. 219) чи зловживання владою або службовим становищем (ст. 364) – власності тощо. Але ж очевидно, що насправді це не так, через що у всіх названих складах відповідні відносини визнаються додатковими безпосередніми об'єктами.

По-друге, тут хотілося б процитувати слова вчених, які зазначають, що важливим складником механізму запобігання корупції виступають норми, які встановлюють відповідальність за вчинення не лише корупційних діянь, а й відмінних від останніх вчинків, які є фоновими явищами, що зумовлюють виникнення корупції [27, с. 4–5], а мета антикорупційної реформи повинна бути досягнута, зокрема завдяки впровадженню низки новітніх превентивних антикорупційних механізмів, серед яких і декларування майнового стану публічних службовців, перевірка їхньої доброчесності, моніторинг способу життя [28, с. 7–8].

По-третє, так само оцінюємо не зовсім доречним і здійснене для обґрунтування своєї гіпотези посилення згаданих науковців на:

а) те, що розглядувані склади правопорушень пов'язані радше з приховуванням раніше одержаної неправомірної вигоди внаслідок вчинення іншого протиправного діяння. Невже ж учені справді вважають, що таке, здійснене за допомогою порушень вимог фінансового контролю, «приховування раніше одержаної неправомірної вигоди в результаті вчинення іншого протиправного діяння» не спричиняє шкоду відносинам у сфері протидії корупції?

б) приписи Закону України «Про запобігання корупції». Відповідно до ст. 1 цього Закону, правопорушення, пов'язане з корупцією – це діяння, що не містить ознак корупції, але **порушує** встановлені цим Законом вимоги, заборони та обмеження. Зважаючи на це, виникає логічне питання: а як саме порушення згаданого Закону може не заподіювати шкоду відносинам у сфері протидії корупції? Переконані, що, навпаки, порушуючи відповідні нормативні вимоги, кожний прояв аналізованих діянь хоча б опосередковано і, можливо, віддалено, але все ж завдає шкоду відносинам у сфері протидії корупції, а тому згадані відносини необхідно вважати не просто додатковим, а саме **обов'язковим додатковим** безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених статтями 366-2 та 366-3 КК України.

Висновки. Отже, за результатами написання статті є підстави дійти таких висновків:

1) родовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених розд. XVII, є суспільні відносини, які забезпечують нормальну, тобто таку, зміст і порядок здійснення якої визначені законодавством, діяльність державного апарату, апарату управління органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, інших юридичних осіб як публічного, так і приватного права, а також суспільні відносини, які забезпечують здійснення регламентованої законодавством професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг;

2) видовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених статтями 366-2 та 366-3 КК, є встановлений законом порядок декларування;

3) основним безпосереднім об'єктом розглядуваних кримінальних правопорушень є суспільні відносини у сфері здійснення фінансового контролю, які забезпечують:

– з одного боку, подання суб'єктом декларування відповідної декларації (ст. 366-3 КК);

– а, з іншого, – відображення у такій декларації достовірних відомостей (ст. 366-2 КК);

4) додатковим факультативним об'єктом досліджуваних деліктів можуть виступати суспільні відносини, посягання на які пов'язано з декларуванням недостовірної інформації, а саме авторитет органів державної влади та місцевого самоврядування, суспільні відносини, на які посягають корупційні делікти, за-

гальнокримінальні майнові кримінальні правопорушення тощо. Що ж до відносин у сфері протидії корупції, то їх необхідно визнавати не просто додатковим, а саме обов'язковим додатковим об'єктом розглядуваних порушень фінансового контролю.

Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення може бути конкретизований за допомогою таких факультативних ознак: предмет і потерпілий, які, за умови передбачення їх у диспозиції кримінально-правової норми, для такого складу кримінального правопорушення перетворюються на обов'язкові. Зважаючи на те, що в обох аналізованих нормах прямо вказується на предмет цих посягань, його характеристику і необхідно визнавати перспективним напрямом наукових досліджень у відповідній сфері.

Список використаних джерел

1. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
2. Драчевський Є. Ю. Кримінально-правова охорона господарських відносин у сфері організації і проведення азартних ігор та лотерей: дис. ... д-ра філософії зі спеціальності 081 «Право». Вінниця, 2021. 276 с.
3. Тютюгін В. І., Гродецький Ю. В. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: загальна характеристика. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 1(4). С. 272–295.
4. Грудзур О. М. Кримінально-правова характеристика провокації хабара: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 229 с.
5. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 2. Луганськ: Елтон-2, 2012. 704 с.
6. Яциніна М.-М. С. Зловживання владою, службовим становищем або повноваженнями за Кримінальним кодексом України (ст. ст. 364, 364-1, 365-2 КК України): дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2021. 252 с.
7. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 680 с.
8. Гора Р. М. Кримінальна відповідальність за зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 208 с.
9. Агеєнко А. В. Об'єкт декларування недостовірної інформації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 465–468.
10. Проект нового Кримінального кодексу України (контрольний текст станом на 25.02.2024 р.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>
11. Мовчан Р. О., Янівський В. М. Криміналізація умисного неподання декларації: pro at contra. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2023. Вип. 16. С. 133–140. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.16.28.133-140.

12. Кримінальне право України: загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 456 с.
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.
14. Гордієнко В. Безпосередній об'єкт злочину, передбаченого статтею 366-1 КК України «декларування недостовірної інформації». *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 69. С. 136–143.
15. Козачина А. М. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ, 2023. 230 с.
16. Міськів Д. М., Газдайка-Василишин І. Б. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації та за неподання декларації суб'єктом декларування: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 300 с.
17. Савченко А. В. Особливості складу декларування недостовірної інформації. *Актуальні проблеми досудового розслідування: збірник тез доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Київ, 1 липня 2015 р.). Київ, 2015. С. 53–56.
18. Андрієшин В. В. Кримінально-правова кваліфікація декларування недостовірної інформації (ст. 366-1 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2018. № 2(11). С. 127–137.
19. Волонець Д. Ф. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 229 с.
20. Агеєнко А. В. Кримінально-правова характеристика декларування недостовірної інформації: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Харків, 2023. 240 с.
21. Вознюк А. А. Незаконне збагачення: пошук оптимальної кримінально-правової норми. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвузів. наук.-практ. круглого столу* (Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 84–90.
22. Вознюк А. А. Визнання статті 366-1 Кримінального кодексу України неконституційною: концептуальні вади прийнятого рішення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 20–31. DOI: 10.33270/01201174.20.
23. Вознюк А. А. Декларування недостовірної інформації та умисне неподання декларації: нові моделі заборонних кримінально-правових норм. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 4. с. 104–120. DOI: 10.33766/2524-0323.92.104-120.
24. Черенков А. М. Розслідування декларування недостовірної інформації: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2020. 270 с.
25. Рубан К. П. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (9 грудня 2016 р.). URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/5124>
26. Щирська В. С. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 59–64.
27. Судовий розгляд справ про правопорушення, пов'язані з корупцією: практ. посіб. / кол. авт.; за ред. О. М. Костенка. Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. 346 с.
28. Дудоров О. О., Мовчан Р. О., Сенік В. Г. Кваліфікація адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією (коментар судової практики). Київ: ВД «Дакор», 2020. 508 с.

Volodymyr Yanivsky. About the Object of Criminal Offenses Covered by Articles 366-2 and 366-3 of the Criminal Code of Ukraine

The article is devoted to the study of generic, specific, main and additional direct objects of criminal offenses provided for by Articles 366-2 and 366-3 of the Criminal Code of Ukraine. According to the results of writing the article, each of these types of objects is determined.

It is noted that the general object of criminal offenses provided for in Chapter XVII of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine is social relations that ensure normal, i. e., those whose content and procedure are determined by legislation, the activities of the state apparatus, the management apparatus of local self-government bodies, public associations, other legal entities of both public and private law, as well as social relations that ensure the implementation of legally regulated professional activities related to the provision of public services.

It is substantiated that the specific object of the analyzed encroachments is the declaration procedure established by law.

It is proved that the main direct object of the considered criminal offenses are public relations in the field of financial control, which ensure:

- on the one hand, submission of the relevant declaration by the subject of the declaration;*
- and, on the other hand, – the display of reliable information in such a declaration (Articles 366-3 and 366-2 of the Criminal Code of Ukraine, respectively).*

At the same time, it is argued that an additional optional object of the researched torts can be public relations, the violation of which is connected with the declaration of false information, namely public relations, which are violated by corruption torts, general criminal property criminal offenses, criminal offenses against justice. As for relations in the field of anti-corruption, it has been proven that they should be recognized not just as an additional, but rather as a mandatory additional object of the considered violations of financial control.

Keywords: *legal responsibility, criminal liability, criminal offense, crime, object, declaration / declaration, information, failure to submit, false information, sanction, purpose of punishment.*

*Коваль Ірина Федорівна,
д-р юрид. наук, професор,
декан юридичного факультету
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

*Атаманчук Ірина Володимирівна,
канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ЩОДО РОЗМЕЖУВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТА ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ І ПІДПРИЄМЦЯ

У статті досліджено проблемні питання співвідношення і розмежування правового статусу фізичної особи-підприємця і фізичної особи – суб'єкта прав інтелектуальної власності та розроблено пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання цих питань. Зазначено, що особливість участі фізичної особи у господарських відносинах пов'язана також з тим, що після державної реєстрації як підприємця така особа поєднує два правові статуси: як фізична особа – носій особистих немайнових і майнових прав; як фізична особа-підприємець – учасник господарських відносин. Причому на практиці часто незрозумілим є правовий статус фізичної особи, в якому вона виступає в певних правовідносинах.

На підставі аналізу наукових підходів, судової практики сформульовано висновки щодо співвідношення і розмежування правового статусу фізичної особи-підприємця і фізичної особи – суб'єкта прав інтелектуальної власності та вдосконалення правового регулювання цих питань. По-перше, пропонується закріпити у господарському процесуальному законодавстві правило: якщо спір у відносинах інтелектуальної власності виникає за участі патентовласника – фізичної особи-підприємця, який реалізує свої майнові права на об'єкт інтелектуальної власності у сфері господарських відносин, спір щодо захисту таких прав має розглядатися в порядку господарського судочинства, незалежно від того, хто зазначений як позивач / відповідач – фізична особа чи підприємець. По-друге, запропоновано законодавчо врегулювати майнові відносини подружжя щодо належності майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, оскільки норми про право спільної власності на речі не можуть бути застосовані до цих відносин за аналогією. Законодавчий підхід до врегулювання цих відносин має враховувати: нематеріальну природу об'єктів інтелектуальної власності; специфічний характер дій з їх використання (об'єкти промислової власності призначені для використання в господарській діяльності); необхідність володіння суб'єктом, що вирішує юридичну долю об'єкта інтелектуальної власності, спеціальних знань, досвіду тощо. Врахування інтересів іншого з подружжя має здійснюватися шляхом законодавчого закріплення його права на отримання частини доходів, набутих від їх використання об'єктів інтелектуальної власності, частини коштів, отриманих від їх відчуження або передання в тимчасове використання. Водночас якщо майнові права придбані за кошти, що отримані від підприємницької діяльності і використовуються в такій діяльності, їх треба вважати особистою власністю підприємця.

***Ключові слова:** інтелектуальна власність, торговельна марка, суб'єкт господарювання, фізична особа-підприємець, правовий статус.*

Постановка проблеми. Учасниками господарських відносин разом з господарськими організаціями та іншими суб'єктами виступають фізичні особи-підприємці. Наразі в Україні здійснюють підприємницьку діяльність більше 2 млн таких підприємців [1].

На законодавчому рівні правовий статус підприємців врегульовано ст. 42 Конституції України, ст. 128 Господарського кодексу України, ст. 50–54 Цивільного кодексу України, нормами Кодексу України з процедур банкрутства, Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» та інших законів.

Відповідно до ст. 42 Конституції України кожен громадянин має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом [2]. Громадянин, який має намір реалізувати конституційне право на підприємницьку діяльність, після проходження державної реєстрації та інших передбачених законом процедур, до свого статусу фізичної особи, належного йому з моменту народження, набуває додатково статусу «підприємець». Правовий статус фізичної особи-підприємця охоплює сукупність прав і обов'язків такого суб'єкта щодо здійснення ним господарської діяльності у сфері суспільного виробництва, спрямованої на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру з метою одержання прибутку. У господарських відносинах такі суб'єкти беруть участь саме як підприємці, а не як фізичні особи.

На практиці залишаються недостатньо вирішеними питання розмежування правового статусу фізичної особи-підприємця та фізичної особи, яка є суб'єктом прав на об'єкти інтелектуальної власності, що реалізуються у сфері підприємницької діяльності. У сучасній економіці об'єкти інтелектуальної власності активно залучаються до господарського обороту, оскільки відіграють вирішальну роль під час виробництва конкурентоздатної продукції, її просування на ринку, формування ділової репутації виробника тощо. Водночас фізична особа як правовласник таких об'єктів під час здійснення підприємницької діяльності фактично поєднує два статуси, що часто зумовлює невизначеність галузевої приналежності відповідних правовідносин, а отже, – природу спору в процесуальних відносинах. Законодавча неврегульованість цих питань актуалізує доцільність їх дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. У науковій літературі широка проблематика правового статусу суб'єктів господарювання ґрунтовно досліджена багатьма авторами. Так само належно розроблений правовий статус суб'єктів прав інтелектуальної власності. Проблемні питання розмежування статусів фізичної особи і фізичної особи-підприємця на загальному рівні розглянуті О. О. Кравчук [3]. Проте таке розмежування щодо сфери інтелектуальної власності вченими не досліджувалось.

Метою цього дослідження є обґрунтування пропозицій щодо співвідношення і розмежування правового статусу фізичної особи-підприємця і фізичної особи – суб'єкта прав інтелектуальної власності та вдосконалення законодавчого регулювання цих питань.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до вищезазначених норм національного законодавства особливості участі фізичної особи-підприємця (далі – ФОП) в господарських відносинах пов'язані з таким:

- обов'язкова державна реєстрація як ФОП (передумовою є наявність повної дієздатності);
- відповідальність за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, крім майна, на яке згідно з законом не може бути звернено стягнення;
- підприємець виступає в господарських відносинах під своїм власним прізвищем та ім'ям або може використовувати оригінальне комерційне найменування;
- підприємець, який перебуває у шлюбі, відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм особистим майном і часткою у праві спільної сумісної власності подружжя, яка належатиме їй при поділі цього майна;
- підприємець, який неспроможний задовольнити вимоги кредиторів, пов'язані із здійсненням підприємницької діяльності, може бути визнаний банкрутом;
- до підприємницької діяльності фізичних осіб-підприємців застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин.

Особливість участі фізичної особи у господарських відносинах пов'язана також з тим, що після державної реєстрації як ФОП така особа поєднує два правові статуси: 1) як фізична особа – носій особистих немайнових і майнових прав, 2) як фізична особа-підприємець – учасник господарських відносин. Причому далеко не завжди на практиці є зрозумілим, у якому правовому статусі фізична особа виступає в тих чи інших відносинах, що викликає проблеми під час застосування відповідного законодавства. Яскравим прикладом є сфера інтелектуальної власності.

Підприємці можуть використовувати у своїй діяльності більшість об'єктів інтелектуальної власності, виступаючи під час цього безпосередньо творцями цих об'єктів або лише суб'єктами майнових прав (право на використання об'єкта інтелектуальної власності, виключне право дозволяти використання або перешкоджати неправомірному використанню об'єкта). Складнощі розмежування правового статусу фізичної особи-підприємця у відносинах інтелектуальної власності виникають, зокрема, під час вирішення спорів щодо порушення особистих

немайнових прав підприємця як автора об'єкта інтелектуальної власності, що використовується ним у власній підприємницькій діяльності. Якщо, наприклад, підприємець виступає автором твору (зображення), який використовує у своїй рекламі, і згодом виявляє факти неправомірного використання такого зображення в рекламі іншого суб'єкта господарювання, постає питання щодо кваліфікації цього спору як цивільного чи господарського. З'ясування такого питання буде залежати від вимог, які пред'являються підприємцем, а саме: у разі пред'явлення вимоги про порушення права авторства – однозначно відбудуватиметься цивільно-правовий спір щодо порушення особистого немайнового права; якщо ж вимога стосується неправомірного використання зображення в рекламі (порушення майнових авторських прав) – визначити характер спору буде складніше. Це може бути і цивільно-правовий спір, і спір господарського характеру, якщо йдеться про порушення законодавства про недобросовісну конкуренцію у вигляді неправомірного використання реклами. Під час звернення до суду позивач має надати документи, що підтверджують його правомочності та пов'язані зі статусом у певних відносинах, у яких порушено його права.

Кожна подібна ситуація вимагає встановлення правового статусу, який має підприємець у тих чи інших відносинах – як фізична особа (автор) або як фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності. Якщо обидва статуси поєднані, виникатиме проблема обрання належної юрисдикції для розгляду відповідного спору.

Наступним прикладом неоднозначного визначення характеру спору є відносини, пов'язані з патентом на винахід, корисну модель. Як відомо, власником патенту може бути лише фізична або юридична особа, що прямо передбачено в законодавстві. Так, відповідно до ст. 463 Цивільного кодексу України, суб'єктам права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель є 1) винахідник, 2) інші особи, які набули прав за договором чи законом [4]. Причому у разі, якщо патентовласником виступає саме фізична особа, вона зазначається в патенті як власник безвідносно статусу підприємця (лише зазначенням ПІБ).

Спори щодо порушення патенту, визнання патенту недійсним є достатньо поширеними на практиці. Якщо патент належить фізичній особі, яка здійснює підприємницьку діяльність, відбувається поєднання в одній фізичній особі і суб'єкта прав на винахід (патентовласника), і суб'єкта підприємницької діяльності (ФОП). Це створює проблему під час визначення галузевої природи правовідносин і відповідно вибору належної юрисдикції вирішення спору. Прикладом суперечливої судової практики може бути така справа за участі фізичної особи-підприємця.

Жовтневим районним судом м. Запоріжжя розглянуто справу № 331/6402/15-ц за позовом (2015) фізичної особи (винахідника і власника патенту) до Приватно-

го підприємства – фірма «Дарьял» про припинення порушення прав власника патенту; зустрічний позов відповідача – визнання патенту недійсним. У 2017 р., до вирішення справи, позивач почав займатись підприємницькою діяльністю, набувши статусу ФОП. Суд першої інстанції виходив із того, що позивач є винахідником та власником патенту на корисну модель саме як фізична особа, а тому його реєстрація як ФОП не позбавляє останнього як фізичну особу – власника та винахідника – відстоювати свої порушені права в порядку цивільного судочинства. Відповідач зазначив, що якщо підтвердиться той факт, що позивач здійснює правомочності за патентом саме як ФОП, то в такому разі треба закрити провадження у всій справі, а не лише за його зустрічним позовом. Щодо зустрічного позову, суд вважав, що, оскільки відповідач наполягає на тому, що у нього виник спір з позивачем як ФОП, то клопотання в частині закриття провадження за зустрічним позовом підлягає задоволенню. В апеляційній скарзі відповідач зазначив, що зустрічний позов пред'явлено до фізичної особи – позивача, і позовні вимоги в частині відповідача за зустрічним позовом не змінювались, позивач від позову до позивача не відмовлявся, а судом заміна відповідача з фізичної особи на ФОП не здійснювалась, тому на час вирішення клопотання суд мав перевірити, у якому статусі позивач здійснює правомочності за патентом: як фізична особа чи ФОП.

Постановою Запорізького апеляційного суду від 04.07.2019 провадження було закрито. Суд апеляційної інстанції зазначив, що оскільки позовні вимоги відносяться до фізичної особи-підприємця, цей спір належить розглядати в порядку господарського судочинства [5].

В науковій літературі досліджуються проблеми визначення суб'єкта, який бере участь у відповідних відносинах як просто фізична особи чи як ФОП. Корінь такої проблеми, на думку О. О. Кравчука, полягає в тому, що ФОП не має відокремленого майна, під час його державної реєстрації не виникає окремої квазіособи. Вважається, що для розмежування цих двох правових статусів фізичної особи законодавство має містити конкретний механізм визначення: в якому статусі особа діє в тих чи інших правовідносинах [3, с. 197].

У досліджуваних відносинах інтелектуальної власності для формування не суперечливої судової практики у зазначених спорах доцільно сформулювати у процесуальному законодавстві правило: якщо спір у відносинах інтелектуальної власності виникає за участі патентовласника – фізичної особи-підприємця, який реалізує свої майнові права на об'єкт інтелектуальної власності у сфері господарських відносин, спір щодо захисту таких прав має розглядатися в порядку господарського судочинства, незалежно від того, хто зазначений як позивач/відповідач – фізична особа чи ФОП.

Наступним прикладом відносин, у яких виникають проблемні питання щодо правового статусу ФОП, є відносини інтелектуальної власності, пов'язані з

сумісною власністю подружжя. Велика частина ФОПів перебуває у шлюбі і використовує під час своєї підприємницької діяльності об'єкти інтелектуальної власності, як-от: корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки, комп'ютерні програми тощо. Водночас власну торговельну марку використовує більшість підприємців, що необхідно їм для вирізнення своїх товарів і послуг на ринку. Відповідно на практиці постають питання визначення правового режиму прав на об'єкти інтелектуальної власності, які створені або набуті підприємцем під час перебування у шлюбі. І якщо суб'єкт (носій особистих немайнових прав на такі об'єкти) чітко зрозумілий – це завжди їх творець (автор), то щодо належності майнових прав питання є неоднозначним.

Чинне законодавство, з одного боку, чітко розмежує право інтелектуальної власності та право власності на річ, у якій об'єкт інтелектуальної власності втілено, зазначаючи, що вони не залежать одне від одного (ст. 419 Цивільного кодексу України), з іншого боку, у жодний спосіб не врегульовує правовий режим об'єктів інтелектуальної власності, які створені або набуті під час шлюбу. Оскільки правові норми про право спільної власності подружжя не поширюються на право інтелектуальної власності через різну природу цих прав, а спеціальних норм щодо прав інтелектуальної власності подружжя не передбачено ні в Цивільному кодексі України, ні в Сімейному кодексі України, виникає прогалина щодо визначення правового режиму майнових прав інтелектуальної власності. Становище ускладнюється і тим, що ст. 190 Цивільного кодексу України визначає, що майнові права визнаються речовими правами, що виключає поширення поняття «майнові права» як різновид «майна» на майнові права інтелектуальної власності.

У таких умовах судова практика вимушена знаходити власні рішення щодо вирішення спорів за участі ФОП, які часто вирізняються своїми підходами і обґрунтуванням. У цій сфері суди розглядають спори, зокрема щодо поділу майнових прав інтелектуальної власності; про визнання недійсними договорів про передання прав інтелектуальної власності як таких, що укладені без згоди іншого з подружжя; про визначення частки у праві спільної сумісної власності.

Спільною позицією в судовій практиці є підхід, відповідно до якого майно ФОП може бути об'єктом спільної сумісної власності подружжя і предметом поділу між ними з урахуванням загальних вимог законодавства щодо критеріїв визначення спільного майна подружжя та способів поділу його між ними. Водночас речі для професійних занять присуджуються тому з подружжя, хто використовував їх у своїй професійній діяльності. Вартість цих речей враховується під час присудження іншого майна другому з подружжя. Майно ФОП, яке використовується ним для господарської діяльності, вважається спільним майном подружжя, як і інше майно, набуте в період шлюбу, за умови, що воно придбане за рахунок належних подружжю коштів.

Поширення зазначених правил на правовий режим майнових прав інтелектуальної власності, набутих під час шлюбу, означатиме, що такі майнові права, за умови, що вони придбані за рахунок належних подружжю коштів, стають спільною сумісною власністю подружжя. Це відповідно робить іншого з подружжя співвласником об'єкта інтелектуальної власності, а отже, – обидва вони матимуть рівні майнові права на ці об'єкти, тому всі юридичні дії з ними мають узгоджуватися між ними. Такий підхід може суттєво ускладнити процеси здійснення майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності у сфері підприємницької діяльності. Як відомо, для налагодження ефективного використання таких об'єктів під час виробництва товарів, робіт, послуг (підприємницька діяльність), необхідні спеціальні знання, професійний досвід, спеціальна освіта, розуміння бізнес-процесів, законів ринку тощо.

Водночас застосування судами зазначених правил може різнитися в процесуальних аспектах. Прикладом неоднорідних підходів судів є практика з розгляду спорів між подружжям щодо права інтелектуальної власності на торговельну марку. Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду, розглядаючи справу № 335/5841/19 2019 р. щодо правомірності відчуження майнових прав інтелектуальної власності на торговельні марки та патенти, зареєстровані на ім'я одного з подружжя, який здійснює підприємницьку діяльність, за відсутності згоди іншого, виходить з того, що правова охорона засобів індивідуалізації, зокрема торговельної марки, має свої особливості, зумовлені специфікою об'єкта та функціональним призначенням засобів індивідуалізації, що дозволяють відмежовувати їх від результатів творчості, які охороняються авторським і патентним правом. Засоби індивідуалізації не є творчими досягненнями у сфері літератури, науки чи мистецтва. Вони являють собою спеціальні позначення словесного, графічного або іншого характеру, що використовуються для розрізнення суб'єктів цивільних правовідносин, виробленої ними продукції чи наданих послуг. Взаємовідносини при використанні торговельної марки, свідоцтво на яку належить кільком особам, визначаються угодою між ними. У разі відсутності такої угоди кожен власник свідоцтва може використовувати торговельну марку на свій розсуд, але жоден з них не має права давати дозвіл (видавати ліцензію) на використання торговельної марки та передавати право на торговельну марку іншій особі без згоди решти власників свідоцтва. Свідоцтво надає його власнику виключне право забороняти іншим особам використовувати без його згоди, якщо інше не передбачено цим Законом [6]. Отже, суд доходить висновку, що торговельна марка є лише позначенням товару і не є ні майном, ні майновим правом у розумінні Цивільного та Сімейного кодексів України, а майнове право на торговельну марку має лише та особа, яка зазначена у свідоцтві, виданому на виконання і на підставі Закону України «Про охоро-

ну прав на знаки для товарів і послуг». Право на торговельну марку не може бути об'єктом спільного майна подружжя, тому якщо один із подружжя є власником свідоцтва на торговельну марку, то у разі укладення правочину щодо передавання (відчуження) майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку положення статті 65 СК України щодо необхідності отримання згоди іншого з подружжя до таких відносин не застосовується, оскільки у такому випадку необхідно керуватися статтею 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» та враховувати, що за відсутності угоди щодо використання торговельної марки власник свідоцтва може використовувати торговельну марку на свій розсуд.

Водночас Верховний Суд у постанові від 6 листопада 2019 р. у справі № 161/11764/15 дійшов іншого висновку про те, що право на торговельну марку може бути об'єктом спільного майна подружжя та підлягає поділу за правилами, визначеними главою 8 Сімейного кодексу України. За результатами повторного касаційного розгляду справи № 161/11764/15 Верховний Суд у постанові від 21 квітня 2022 р. погодився з висновком суду апеляційної інстанції про визнання права інтелектуальної власності на торговельні марки як спільного майна подружжя з тих мотивів, що вони були зареєстровані в установленому законом порядку за відповідачем під час перебування сторін у зареєстрованому шлюбі [7].

Зазначене свідчить про різницю у підходах суду касаційної інстанції щодо застосування норм матеріального та процесуального права у подібних правовідносинах. Серед процесуальних питань, які має вирішити суд, можна виділити питання визначення правильного об'єкта дослідження по справі: чи ним мають бути майнові права інтелектуальної власності на торговельні марки та промислові зразки, чи виключно торговельна марка. Ще одне проблемне процесуальне питання – необхідність оцінки судом вищої інстанції вже встановленого факту використання об'єктів права інтелектуальної власності у господарській діяльності і його вплив на визначення правового режиму майнових прав.

З огляду на це правовий режим спільності майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, які використовуються одним з подружжя, не відповідає сутності і призначенню цих об'єктів. Інший з подружжя може значно ускладнити процес прийняття стратегічних і поточних питань впровадження об'єктів інтелектуальної власності, укладення договорів щодо передавання майнових прав інтелектуальної власності. Для захисту майнових інтересів іншого з подружжя більш оптимальним було б закріплення правила про те, що якщо майнові права набуті під час шлюбу за спільні кошти подружжя, інший з подружжя (не правовласник) має права на частину доходів, отриманих від їх використання, а також частину коштів, отриманих від їх відчуження або передавання в тимчасове використання. Водночас, якщо майнові права придбані за кошти, що отримані від

підприємницької діяльності і використовуються в такій діяльності, їх треба вважати особистою власністю ФОП.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави сформулювати такі висновки щодо співвідношення і розмежування правового статусу фізичної особи-підприємця і фізичної особи – суб'єкта прав інтелектуальної власності та вдосконалення правового регулювання цих питань.

По-перше, пропонується закріпити у господарському процесуальному законодавстві правило: якщо спір у відносинах інтелектуальної власності виникає за участі патентовласника – фізичної особи-підприємця, який реалізує свої майнові права на об'єкт інтелектуальної власності у сфері господарських відносин, спір щодо захисту таких прав має розглядатися в порядку господарського судочинства, незалежно від того, хто зазначений як позивач / відповідач – фізична особа чи ФОП.

По-друге, існує гостра необхідність у законодавчому врегулюванні майнових відносин подружжя щодо приналежності майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, оскільки норми про право спільної власності на речі не можуть бути застосовані до цих відносин за аналогією. Законодавчий підхід до врегулювання цих відносин має враховувати: нематеріальну природу об'єктів інтелектуальної власності; специфічний характер дій з їх використання (об'єкти промислової власності призначені для використання в господарській діяльності); необхідність володіння суб'єктом, що вирішує юридичну долю об'єкта інтелектуальної власності, спеціальних знань, досвіду тощо. Врахування інтересів іншого з подружжя має здійснюватися шляхом законодавчого закріплення його права на отримання частини доходів, набутих від їх використання об'єктів інтелектуальної власності, частини коштів, отриманих від їх відчуження або передавання в тимчасове використання. Водночас якщо майнові права придбані за кошти, що отримані від підприємницької діяльності і використовуються в такій діяльності, їх треба вважати особистою власністю ФОП. Звичайно, що подружжя завдяки ст. 63 Сімейного кодексу України можуть встановити домовленістю між ними інші правила здійснення майнових прав інтелектуальної власності.

Список використаних джерел

1. Тарасовський Ю. Кількість ФОПів в Україні перевищила 2 млн. Приріст малих і середніх бізнесів б'є довоєнні рекорди. *Forbes*. URL: <https://forbes.ua/news/kilkist-fopiv-v-ukraini-perevishchila-2-mln-pririst-malikh-ta-serednikh-biznesiv-be-dovoenni-rekordi-04092023-15783>
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Кравчук О. О. Три види правового статусу фізичної особи. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2017. Вип. 1–2. С. 194–200.
4. Цивільний Кодекс України. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

5. Постанова Запорізького апеляційного суду від 04 лютого 2019 р. у справі № 331/6402/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82844734>
6. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 05 липня 2023 р. у справі № 335/5841/19-ц. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=112315196&red=100003081bde6c1dd27f4160fe0eca1f5d3b9b&d=5>
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 листопада 2019 року у справі № 161/11764/15-ц. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=86207408&red=100003daefba42007b4ca2676c0e856ef8ad0f&d=5>

Iryna Koval, Iryna Atamanchuk. On the Distinction Between the Legal Status of an Intellectual Property Rights Holder and an Entrepreneur

The article examines the problematic issues of correlation and delimitation of the legal status of an individual entrepreneur and an individual subject to intellectual property rights and develops proposals for improving the legislative regulation of these issues. It is noted that the peculiarity of an individual's participation in economic relations is also related to the fact that after state registration as an entrepreneur, such a person combines two legal statuses: as an individual – a holder of personal non-property and property rights; as an individual entrepreneur – a participant in economic relations. At the same time, in practice, the legal status of an individual in which person acts in certain legal relations is often unclear.

Based on the analysis of scientific approaches and case law, the author formulates conclusions regarding the correlation and delimitation of the legal status of an individual entrepreneur and an individual subject to intellectual property rights and improvement of legal regulation of these issues. First, it is proposed to enshrine in the economic procedure legislation the rule that if a dispute in intellectual property relations arises with the participation of a patent holder – an individual entrepreneur who exercises its property rights to an intellectual property object in the field of economic relations, a dispute regarding the protection of such rights should be considered in economic proceedings, regardless of whether the plaintiff/defendant is an individual or an entrepreneur. Secondly, the author proposes to legislatively regulate the property relations of spouses regarding the ownership of property rights to intellectual property objects, since the rules on the right of joint ownership of things cannot be applied to these relations by analogy. The legislative approach to regulating these relations should take into account: the intangible nature of intellectual property; the specific nature of actions related to their use (industrial property is intended for use in business activities); the need for the entity that decides the legal fate of the intellectual property to have special knowledge and experience, etc. The interests of the other spouse should be considered by legislating its right to receive part of the income generated by their use of intellectual property, part of the funds received from their alienation or transfer for temporary use. At the same time, if property rights are acquired with funds received from business activities and used in such activities, they should be considered personal property of the entrepreneur.

Keywords: *intellectual property, trademark, business entity, individual entrepreneur, legal status.*

*Коваль Ірина Федорівна,
д-р юрид. наук, професор,
декан юридичного факультету
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ПРОБЛЕМИ СТРАХУВАННЯ РИЗИКІВ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

У статті проаналізовано сучасний стан та проблеми розвитку страхування у сфері інтелектуальної власності. Розглянуто причини, що гальмують процеси страхування ризиків у сфері інтелектуальної власності. На підставі дослідження чинного законодавства, наукової літератури обґрунтовано шляхи удосконалення законодавчого регулювання страхування ризиків у сфері інтелектуальної власності, надана характеристика видів ризиків у зазначеній сфері. Зазначено, що в національному законодавстві серед об'єктів страхування зазначено лише майно, яке належить на речовому праві, що виключає можливість визнавати об'єктом страхування об'єкти інтелектуальної власності і права на них. Підкреслюється, що права на об'єкти інтелектуальної власності мають спеціальний правовий режим, який відрізняється від права власності на майно (речі).

Проаналізовано зарубіжний досвід страхування ризиків, пов'язаних з об'єктами інтелектуальної власності. Залежно від життєвого циклу об'єкта інтелектуальної власності виокремлено і розглянуто види ризиків: ризик створення результату інтелектуальної діяльності, який за результатами перевірки (експертизи уповноваженим органом) не відповідає умовам правової охорони; ризик на етапі набуття прав на об'єкти промислової власності, що є чинним після державної реєстрації; ризик визнання патенту/свідоцтва недійсним; ризик порушення прав в межах договірних відносин; ризик втрати комерційної привабливості інноваційної розробки та ризик від невдалої комерціалізації; ризик позадоговірного порушення прав інтелектуальної власності.

За результатами дослідження запропоновано закріпити в національному законодавстві самостійний об'єкт страхування – майнові права на об'єкти інтелектуальної власності, набуття, здійснення і розпорядження правами інтелектуальної власності; а також наголошується на необхідності формування на практиці культури страхування різноманітних ризиків у сфері інтелектуальної власності.

Ключові слова: *страхування, інтелектуальна власність, захист прав та інтересів, інноваційні відносини, законодавче регулювання.*

Постановка проблеми. Пріоритет інноваційного шляху розвитку стає загальною тенденцією як для світової, так і для національної економіки, що приводить до активізації інноваційного підприємництва. Важливим елементом механізму функціонування інноваційних відносин має стати страхування як ефективний спосіб відшкодування негативних наслідків у разі настання ризиків, пов'язаних зі створенням і реалізацією інновацій. Застосування інструментів страхування дає змогу забезпечувати стабільність економічного обороту і економіки загалом, покращувати інвестиційний клімат, захищати інтереси учасників економічних відносин. Правовий інститут страхування отримав в Україні активний розвиток за різними класами страхування. Проте сфера інтелектуальної власності як ос-

нова інноваційної економіки ще не залучена до відносин страхування, така страхова послуга відсутня на національному страховому ринку.

Проект Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні серед стратегічних цілей такого розвитку вказує досягнення відповідності основних складників інноваційної системи України вимогам розбудови конкурентоспроможної економіки України, їх спроможності забезпечити високі темпи економічного зростання та підвищення стандартів життя населення. Для реалізації цих цілей окреслено комплекс заходів, в тому числі стимулювання створення, правової охорони, захисту та використання результатів наукової й науково-технічної діяльності [1]. Застосування механізмів страхування ризиків у сфері інтелектуальної власності прямим способом сприятиме досягненню вказаних цілей і забезпеченню ефективної охорони результатів інтелектуальної діяльності.

Процеси страхування ризиків, пов'язаних з об'єктами інтелектуальної власності, гальмуються низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, як-то: неврегульованість на законодавчому рівні правил страхування ризиків у сфері інтелектуальної власності, нетиповість об'єктів інтелектуальної власності і відповідно пов'язаних з цим ризиків, відсутність досвіду такого страхування в національній практиці, необізнаність страхових компаній і авторів та правовласників з наявними і майбутніми ризиками щодо набуття, здійснення, захисту прав інтелектуальної власності тощо.

Сучасні реалії вимагають належного законодавчого підґрунтя для здійснення страхування ризиків у сфері інтелектуальної власності. Проте чинне законодавство не містить жодних спеціальних положень з цих питань, що значно стримує формування культури страхування у цій сфері.

Аналіз досліджень і публікацій. Науковці у сфері економіки і права одно-стайно вказують на нерозвиненість страхування інтелектуальної власності, наявність проблем у цій сфері, проте шляхів їх вирішення пропонується недостатньо. Спеціальні наукові дослідження з цієї проблематики є поодинокими. Загальні питання комерціалізації інтелектуальної власності досліджують Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сіверський, О. П. Орлюк; окремих аспектів страхування інтелектуальної власності торкаються у своїх дослідженнях О. М. Лобова, О. О. Жилінська, Р. С. Пічко, Є. А. Булат та ін.

Мета статті полягає в з'ясуванні проблем страхування ризиків у сфері інтелектуальної власності, обґрунтуванні шляхів удосконалення законодавчого регулювання цих відносин, доопрацюванні видів ризиків у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Серед передумов виникнення страхування інтелектуальної власності дослідники виокремлюють: зростання кількості порушень прав інтелектуальної власності; активізацію конкуренції на міжнародних ринках у зв'язку із глобалізацією господарських зв'язків; специфічні характери-

стики об'єктів інтелектуальної власності, які підвищують ризикованість їх господарського використання; виключний характер права інтелектуальної власності, який зумовлює його обмеженість у просторі, завдяки чому права на подібні результати інтелектуальної діяльності в різних країнах можуть належати різним суб'єктам [2, с. 8].

Через це страхування інтелектуальної власності розглядається як найбільш ефективний інструмент для управління ризиками, які супроводжують діяльність на ринку інтелектуальної власності [2, с. 8].

Законодавче визначення страхування закріплено в Законі України «Про страхування»: «страхування – правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб (страховий захист) при страхуванні ризиків, пов'язаних з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, з володінням, користуванням і розпорядженням майном, з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі, у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування, за рахунок коштів фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових премій (платежів, внесків), доходів від розміщення коштів таких фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством» (п. 69 ч. 1 Закону) [3].

Аналіз наведеного законодавчого визначення дає підстави для висновку, що ризики у сфері інтелектуальної власності не охоплюються наведеною редакцією визначення страхування, оскільки майнові права інтелектуальної власності мають відмінний від права власності на майно правовий режим (а у визначенні йдеться лише про володіння, користування і розпорядження майном), тим паче, відповідно до ч. 2 ст. 190 Цивільного кодексу України [4], майнові права як різновид майна визнаються лише речовими правами.

З огляду на зазначене доцільно доповнити визначення поняття страхування у вказаному Законі вказівкою на ризики, пов'язані з набуттям, здійсненням і розпорядженням правами на об'єкти інтелектуальної власності.

Глава 67 «Страхування» Цивільного кодексу України присвячена договору страхування. Відповідно до ст. 980 цього Кодексу, «Предметом договору страхування є передача страхувальником за плату ризику, пов'язаного з об'єктом страхування, страховику на умовах, визначених договором страхування або законодавством України.

Об'єктом страхування можуть бути:

- життя, здоров'я, працездатність та/або пенсійне забезпечення;
- майно на праві володіння, користування і розпорядження та/або можливі збитки чи витрати;
- відповідальність за заподіяну шкоду особі або її майну».

Аналогічне положення закріплено в ч. 5 ст. 89 Закону України «Про страхування».

І знову можна констатувати як недолік законодавчого регулювання, що вказані правові норми серед об'єктів страхування вказують лише майно, яке належить на речовому праві (володіння, користування, розпорядження), що виключає можливість визнавати об'єктом страхування об'єкти інтелектуальної власності і права на них. Відтак наразі можливо говорити про страхування у сфері інтелектуальної власності лише в частині «можливих збитків і витрат», що не виправдано обмежує можливості суб'єктів цих відносин у страхуванні ризиків, порівняно з суб'єктами права речової власності.

Наступним питанням, яке потребує окремого дослідження, є визначення власне страхових ризиків, які можуть виникати у правовідносинах інтелектуальної власності. На законодавчому рівні вони не закріплені, в науковій літературі також це питання не знайшло детальної розробки.

У зарубіжній практиці страхування інтелектуальної власності є більш розвиненим. Програми страхування реалізуються у Великій Британії, США, Австралії, Японії. Існує чотири напрями страхування:

1. IP Specific Insurance – спеціальне страхування інтелектуальної власності; відшкодування на випадок порушення патентних прав страхувальника; відшкодування витрат страхувальника в разі його звинувачення в контрафактному використанні чужих об'єктів інтелектуальної власності, а також у разі використання таких звинувачень у конкурентній боротьбі.

2. Comprehensive General Liability Insurance – базовий поліс зі страхування загальної відповідальності.

3. Directors and Officers Insurance – страхування відповідальності директорів та керівництва компанії; цей вид страхового поліса застосовується в разі пред'явлення позову відповідальній особі.

4. Error and Omission Policy – страхування від помилок та упущень; цим полісом компенсуються позови, які виникають на підставі порушення авторських прав, порушення щодо торгових марок, незаконного привласнення назви, слогану, етикетки тощо [5, с. 31].

О. М. Лобова зазначає, що об'єктами страхування виступають такі випадки: порушення прав творця та власника об'єктів інтелектуальної власності; неотримання винагороди за використання об'єктів інтелектуальної власності; недотримання угод про конфіденційність, ліцензійних угод та угод купівлі-продажу об'єктів інтелектуальної власності; використання об'єктів інтелектуальної власності в якості застави за кредитами [2, с. 8].

О. О. Жилінська вважає, що специфічні ризики наявні на всіх етапах створення і використання об'єкта прав інтелектуальної власності. Це можуть бути

ризика, пов'язані з придбанням та охороною об'єкта, ризику, притаманні винахідницькому процесу, – ризик відмови у видачі патенту і невиплата авторської винагороди, ризику професійної відповідальності працівників, пов'язаних за родом займаної посади зі створенням, патентуванням і використанням об'єкта [6, с. 22].

Також ризики у сфері інтелектуальної власності пропонують характеризувати залежно від життєвого циклу об'єкта права інтелектуальної власності – створення об'єкта права інтелектуальної власності, набуття прав на об'єкт права інтелектуальної власності; розпорядження правами інтелектуальної власності; захист прав на об'єкти права інтелектуальної власності; утилізація об'єкта права інтелектуальної власності [7, с. 56].

Логіка, яка застосована в останньому підході, є найбільш оптимальною для виокремлення ризиків у сфері інтелектуальної власності. Беручи за основу життєвий цикл об'єкта права інтелектуальної власності, можна надати більш детальну характеристику видів ризиків у цій сфері, починаючи від створення результату інтелектуальної діяльності до припинення його правової охорони.

1. *Ризик створення результату інтелектуальної діяльності, який за результатами перевірки (експертизи уповноваженим органом) не відповідає умовам правової охорони.* Ймовірність настання такого негативного наслідку є високою через непередбачуваність творчого процесу. Частіше за все потреба страхування такого ризику виникає у випадку виконання договору про створення за замовленням об'єкта інтелектуальної власності або договору про виконання НДР, за якими творець зобов'язується створити певний результат, що має відповідати заданим умовам. Відповідно, якщо виконавець досяг цих умов, але за результатами експертизи заявник (замовник за договором) отримав відмову у видачі охоронного документа (патенту на винахід, корисну модель), можна вести мову про виникнення страхового ризику, наприклад, коли відмова пов'язана з більш ранньою заявкою іншої особи на подібний об'єкт.

2. *Ризик на етапі набуття прав на об'єкти промислової власності, що є чинним після державної реєстрації.* Ймовірність появи таких ризиків є високою, враховуючи велику кількість відмов у видачі охоронних документів (патентів, свідоцтв) на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки. Частина підстав для відмови може бути проконтрольована заявником, частина – перебуває поза межами його знань та досвіду.

3. *Ризик визнання патенту/ свідоцтва недійсним.* Зазначений ризик частіше за все виникатиме у разі отримання патенту на корисну модель і свідоцтва на промисловий зразок, оскільки саме щодо цих об'єктів не проводиться кваліфікаційна експертиза на відповідність умовам правової охорони, а охороні документи на них видаються фактично «під відповідальність» самих заявників. Та-

кож доцільність страхування ризиків, пов'язаних з визнанням таких охоронних документів недійсними, буде виникати в кожному випадку укладення ліцензійного договору щодо використання таких об'єктів, оскільки це дасть можливість захистити інтереси сторони договору – ліцензіата, який на підставі такого патенту/ свідоцтва налагоджує виробництво відповідної продукції, укладає інші договори, несе значні витрати тощо.

4. *Ризик порушення прав в межах договірних відносин.* Виокремлення зазначеного ризику зумовлено нематеріальним характером об'єкта інтелектуальної власності і можливістю його неконтрольованого ліцензіаром використання одночасно третіми особами. Це означає, що ліцензіар не убезпечений від випадків надання ліцензіатом незаконного дозволу на використання об'єкта іншим особам.

5. *Ризик втрати комерційної привабливості інноваційної розробки та ризик від невдалої комерціалізації.* Ці види ризику є специфічними саме для сфери інтелектуальної власності та інноваційної діяльності. Швидкий розвиток науково-технічного процесу, інформатизація суспільного життя призводить відповідно і до швидкого «старіння» інноваційних розробок, які за невеликий час замінюються більш досконаліми розробками конкурентів. Враховуючи, що венчурна діяльність і комерціалізація інновацій пов'язана зі значними інвестиціями і витратами, страхування саме цих ризиків має стати найбільш затребуваним на практиці.

6. *Ризик позадоговірного порушення прав інтелектуальної власності.* Як слушно підкреслюють фахівці, головна мета страхування – превентивний захист майнового інтересу до об'єкта (прав на нього) для безпечного і ефективного використання в цивільному обігу з метою отримання доходу або інших досягнень (переваг) [8, с. 51]. Враховуючи великі обсяги позадоговірних порушень прав інтелектуальної власності, невтішні тенденції розповсюдження піратства і контрафакції, кожен правовласник потенційно стикається з ризиком неправомірного використання об'єкта інтелектуальної власності, плагіатом. Це повною мірою характерно як для сфери промислової власності, так і для авторських і суміжних прав.

7. *Ризик дострокового припинення правової охорони прав на об'єкти промислової власності, що є чинним після державної реєстрації.* Підстави дострокового припинення правової охорони відрізняються для різних об'єктів промислової власності. Проте для більшості з них вони є актуальними.

Висновки. Отже, страхування ризиків у правовідносинах інтелектуальної власності має стати перспективним видом страхування в сучасних умовах. Для активізації цих процесів потрібен комплекс заходів, серед яких насамперед закріплення в національному законодавстві (Цивільному кодексі України і Законі України «Про страхування») як самостійного об'єкта страхування майнових прав інтелектуальної власності, ризиків у сфері набуття, здійснення і розпоря-

дження майновими правами інтелектуальної власності. Також важливим є формування на практиці культури страхування різноманітних ризиків у правовідносинах інтелектуальної власності, інноваційних правовідносинах.

Запровадження практики страхування підвищить рівень конкурентоздатності національних суб'єктів господарювання, сприятиме залученню інвестицій в українську інноваційну економіку і захист інтересів всіх учасників відносин у сфері комерціалізації інтелектуальних продуктів.

Список використаних джерел

1. Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні. Проект 26.11.2019. URL: <https://ukrpatent.org/atachs/IP-Strategy-2020-25.pdf>
2. Лобова О. М. Теоретичні засади страхування інтелектуальної власності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 16. С. 5–9.
3. Про страхування: Закон України від 18 листопада 2021 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 12–13. Ст. 28.
4. Цивільний кодекс України: прийнятий 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
5. Фурса В., Гришкова М. Світовий досвід страхування результатів інтелектуальної діяльності та проблеми його застосування в Україні. *Світогляд*. 2011. № 2. С. 30–33.
6. Жилінська О. Страхування інтелектуальної власності: світові тенденції та перспективи для України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. № 3. С. 19–25.
7. Петренко В. О., Фонарьова Т. А., Устінов А. А. Моделювання процесу страхування об'єктів права інтелектуальної власності. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2021. Т. 32(71), № 3. С. 55–61.
8. Пічко Р. С., Булат Є. А. Правові аспекти страхування права інтелектуальної власності в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 5, ч. 2. С. 45–51.

Iryna Koval. Problems of Risk Insurance in The Field of Intellectual Property

The article analyzes the current state and problems of insurance development in the field of intellectual property. The reasons that inhibit the processes of risk insurance in the sphere of intellectual property are considered. On the basis of the study of the current legislation, scientific literature, the ways of improving the legislative regulation of risk insurance in the field of intellectual property are substantiated, the characteristics of the types of risks in this field are provided. It is noted that in the national legislation, among the objects of insurance, only property belonging to real property is specified, which excludes the possibility of recognizing intellectual property objects and rights to them as the object of insurance. It is emphasized that the rights to objects of intellectual property have a special legal regime, different from the right to property (things).

The foreign experience of insurance of risks related to objects of intellectual property is analyzed. Depending on the life cycle of the object of intellectual property, the types of risks are highlighted and considered: the risk of creating the result of intellectual activity, according to the results of the inspection (expertise by an authorized body), does not meet the conditions of legal protection; risk at the stage of acquiring rights to objects of industrial property, effective after state registration; the risk of invalidating the patent/certificate; the risk of violation of rights within contractual relations; risk of loss of commercial attractiveness of innovative development and risk of unsuccessful commercialization; the risk of non-contractual infringement of intellectual property rights.

According to the results of the study, it is proposed to enshrine in the national legislation an independent object of insurance – property rights to objects of intellectual property, acquisition, implementation and disposal of intellectual property rights; and also the need to form a culture of insurance of various risks in the field of intellectual property in practice is noted.

Keywords: *insurance, intellectual property, protection of rights and interests, innovative relations, legislative regulation.*

УДК 346.9

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.26

Петухова Наталя Олександрівна,
здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНОВИХ ПРАВ НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ, ЯКІ ВИНИКЛИ ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ ПРАВОВЛАСНИКА У ШЛЮБІ

У статті досліджено питання щодо визнання спільним сумісним майном подружжя майнових прав на торговельні марки. У цій статті проаналізовано аспекти, які треба врахувати під час вирішення питання поділу майнових прав між подружжям, де один з подружжя є ФОП. Внаслідок дослідження запропоновано законодавчо передбачити у Сімейному кодексі України норму, якою визначити, що другий з подружжя, який не вказаний у свідоцтві про реєстрацію торговельної марки, має право на частину одержаних другим з подружжя доходів від використання торговельної марки, а також скоригувати формулювання ст. 190 ЦК України з метою усунення суперечностей під час вирішення питання можливості поділу майнових прав інтелектуальної власності.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, спільна сумісна власність, майнові права, торговельна марка, комерційне найменування, суб'єкт господарювання, захист прав, сфера господарювання.*

Постановка проблеми. Належне законодавче регулювання є важливим для успішного розвитку та функціонування підприємництва. Сьогодні стрімкого розвитку набувають різноманітні напрями бізнесу, а, як відомо, успіх починається зі вдало обраної торговельної марки, яка надалі слугуватиме орієнтиром для споживача у виборі товарів та послуг і стане брендом.

Правові норми щодо правового режиму прав на зазначений об'єкт інтелектуальної власності є недосконалими, що зумовлює труднощі для бізнесу.

Цивільний кодекс України достатньо чітко врегульовує питання правового режиму речових прав, спільної власності. Щодо прав на об'єкти права інтелектуальної власності, зокрема торговельну марку, національне законодавство не передбачає однозначних правил щодо набуття та реалізації спільних прав, зокрема це стосується й ситуацій, коли декілька осіб заявляють свої права на торговельну марку. Насамперед зазначене актуально для прав на торговельну марку, які зареєстровані за фізичною особою-підприємцем, яка перебуває у шлюбі.

Норма ч. 1 ст. 190 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України) визначає, що майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Водночас згідно з ч. 2 цієї статті, майнові права визнаються речовими правами [1]. Натомість майнові права інтелектуальної власності до речових прав не належать, вони становлять окремий вид прав, які називають «виключні права». Відповідно виникає питання, чи можна поширювати положення про спільну сумісну власність на речі і поділ майна між подружжям на відносини щодо майнових прав на торговельні марки? Законодавець не дає відповіді на це питання. У Сімейному кодексі України (далі – СК України) відсутні будь-які положення щодо правового режиму майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, які набуті під час шлюбу. Тому враховуючи, що більшість підприємців намагається зареєструвати певну торговельну марку для своєї господарської діяльності, а також беручи до уваги, що в Україні працюють більше 2 млн фізичних осіб-підприємців [2], важливим є вироблення чіткого і обґрунтованого підходу щодо удосконалення чинного законодавства в частині правової визначеності стосовно приналежності майнових прав на торговельну марку, які набуті під час шлюбу, та розподіл таких прав.

У науковій літературі тематика інтелектуальної власності досліджується у працях І. Коваль, В. Тропіної, І. Якубівського, Н. Кузнецової, О. Харитонової та ін. Питання здійснення прав на торговельні марки під час шлюбу аналізуються, зокрема, В. Кратом, В. Бажановою, Н. Товстун. Загалом питання спільної сумісної власності подружжя досліджували Л. Майданик, А. Смородина, В. Євко. Водночас, враховуючи дискусійність вказаної проблематики, потребують подальшої розробки положення щодо можливості поширювати на них режим спільної сумісної власності подружжя.

Метою цієї статті є обґрунтування положень щодо удосконалення національного законодавства про правовий режим майнових прав на торговельну марку, які виникли під час перебування їх власника у шлюбі, і розробка пропозицій з удосконалення чинних норм СК України та ЦК України з зазначених питань.

Виклад основного матеріалу. Права інтелектуальної власності можуть належати кільком особам спільно, і реалізуються ними або в порядку, який визначений у договорі, або без нього (ст. 428 ЦК України). Зрозуміло, що існування договору сприяє визначеності і посилює можливості уникнути суперечностей між сторонами з приводу їх прав на об'єкт інтелектуальної власності, а за його відсутності – сторони можуть розраховувати на те, що шляхи реалізації їх прав будуть законодавчо унормованими.

У контексті дослідження заявленої проблематики звернемось до норм СК України.

Так, за змістом ст. 60, 61 СК України майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності

незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного за-робітку (доходу); вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя; об'єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту.

З огляду на зміст вказаних статей СК України у системному зв'язку зі ст. 190 ЦК України, слідує, що об'єктом права спільної сумісної власності подружжя можуть бути й майнові права. Однак, незважаючи на формулювання ч. 1 ст. 61 СК України, яке охоплює усе майно незалежно від його видових та/або родових ознак (окрім виключеного з цивільного обороту), у цій же статті є також конкретизація щодо певного майна, яке може бути спільним сумісним майном. Можна припустити, що така конкретизація зумовлена необхідністю усунути сумніви щодо приналежності того чи іншого майна до спільного майна подружжя, однак майнові права на об'єкти інтелектуальної власності до такого переліку прямо не включені. Й у ст. 57, 58 СК України, у яких йдеться про види майна, що є особистою приватною власністю одного з подружжя, на яке режим спільної власності не поширюється, вони також не зазначені. Відповідно прямої вказівки в СК України щодо приналежності майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності немає, отже – до якого виду майна (спільного чи особистого) належить, зокрема, й право на торговельну марку, закон не визначає.

Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпоряджання майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, що передбачено у ст. 63 СК України, а також вони мають право поділити таке майно (ст. 69 СК України). Тобто загалом ідеться про можливість поділу будь-якого майна, у тому числі – й майнових прав. Однак, якщо положення статті 69 СК України аналізувати в сукупності з положеннями ЦК України, то вбачається наявна неузгодженість, оскільки ЦК України передбачає поділ лише речей.

У статті 71 СК України визначено способи та порядок поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, та зазначено, що майно, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, ділиться між ними в натурі; неподільні речі присуджуються одному з подружжя; у певних випадках допускається присудження одному з подружжя грошової компенсації замість його частки у праві спільної сумісної власності на майно. Зі змісту цієї статті вбачається, що законодавець визначив способи поділу майна, яке має своє матеріальне (речове) втілення. Майнові права на об'єкти інтелектуальної власності фактично, тобто в натурі, розподілити неможливо, оскільки вони безтілесні; присудження грошової компенсації за, скажімо, уявну ідеальну частку майнових прав (оскільки фактично частку виділити неможливо) є навряд чи універсаль-

ним та справедливим підходом з огляду на природу об'єктів інтелектуальної власності та особливостей їх створення і правової охорони.

Треба зазначити, що створенню об'єкта інтелектуальної власності, як-от торговельна марка, передує ідея ведення господарської, зокрема підприємницької, діяльності. А будь-яка підприємницька діяльність має на меті одержання прибутку. Тобто поштовхом до створення об'єкта інтелектуальної власності, як торговельна марка, є намір провадити підприємницьку діяльність у такий спосіб, щоб бути виокремленим та впізнаваним серед інших виробників товарів або надавачів послуг, та мати відповідний правовий захист своєї ділової репутації. Зрозуміло, що створення торговельної марки, власне – самого позначення, є, за рідкісним винятком, імовірніше, необхідністю для успішного підприємництва, а не продуктом творчої діяльності, хоча у певний спосіб творчий підхід необхідний для створення унікального, неповторного логотипу.

Набуття права на торговельну марку засвідчується свідоцтвом, яке може бути видано на ім'я декількох осіб, у місячний строк після державної реєстрації торговельної марки (ст. 494 ЦК України, ч. 3 ст. 5, ч. 1 ст. 14 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»).

Зі вказаного вище слідує, що декілька осіб можуть мати право на використання однієї й тієї ж торговельної марки; таке право закріплюється за ними ще під час реєстрації торговельної марки. Якщо декілька осіб вирішили здійснювати підприємницьку діяльність як партнери або відокремлено один від одного під однією торговельною маркою, то ймовірніше, між ними досягнута домовленість щодо способу використання торговельної марки, виду продукції, яка нею маркується, з метою врегулювання інтересів кожного, та враховано запобіжники задля недопущення взаємного перешкоджання особам-власникам цієї торговельної марки успішно розвивати бізнес. Якщо ж договору немає, а підстави виникнення прав на об'єкт інтелектуальної власності вказують на їх належність спільно декільком особам, то такі права здійснюються ними спільно, тобто за усною домовленістю між собою.

Так, ліцензіари повинні врахувати, що, наприклад, виробництво однакової продукції під однією й тією ж торговельною маркою може зумовити плутанину для споживача в тому, хто є дійсним виробником, а це вплине на формування репутації виробника; незрозумілим є питання, до кого пред'являти претензії; добросовісний виробник може опинитися в ситуації безпідставних звинувачень через те, що інший суб'єкт виробляє таку ж продукцію нижчої якості. Однак у ситуації, коли на права на торговельну марку претендує другий з подружжя, який не вказаний у свідоцтві на торговельну марку, то зрозуміло, що у підприємця виникають побоювання щодо можливості далі реалізовувати свої права на цю торговельну марку, якщо вона буде визнана спільним сумісним майном по-

дружжя. Очевидно, що наявність спору між подружжям не є тим чинником, що позитивно впливає на розвиток бізнесу, оскільки домовленості між ними або неможливі взагалі, або є вкрай складними.

Відповідно до ст. 11-1 Закону, до прийняття Національним органом інтелектуальної власності (НОІВ) рішення за заявкою заявник має право поділити заявку на дві і більше заявок (виділені заявки) шляхом розподілу між ними перелічених у цій заявці товарів і послуг так, щоб кожна з виділених заявок не містила товари і послуги, споріднені з товарами і послугами, переліченими в інших заявках. Отже, на початковому етапі створення торговельної марки поділ майнових прав на неї зводиться до можливості поділити заявку на торговельну марку або передати права на її використання щодо певних товарів, які виробляються під такою маркою. У першому випадку такий поділ залежить від волі заявника ще до моменту одержання свідоцтва, на що вплив через прийняття судом рішення є неможливим; у другому випадку поділ можливий за відповідним договором, що також передбачає вільне волевиявлення сторін на його укладення та консенсус між ними. Якщо ж питання поділу постає в суді, то зрозуміло, що домовленості відсутні або не досягли позитивного результату.

Постає питання, або є можливим поділ майнових прав на торговельну марку тоді, коли підприємець не бажає такого поділу (тобто його воля на договірну співпрацю з іншим суб'єктом відсутня), адже поділ у будь-якому випадку вплине на бізнесові процеси і на фінансові результати діяльності? Чи не вплине це на якість продуктів або послуг, прибуток від продажу, репутацію? Чи можливий поділ з метою захисту прав одного з подружжя за своїм характером є примусовим, всупереч волі іншої сторони?

У спорах про визнання спільною сумісною власністю подружжя найчастіше ставиться питання про визнання торговельної марки спільним сумісним майном, і не завжди заявляється вимога саме про поділ майнових прав на торговельну марку. Розуміння того, якою є мета другого з подружжя у разі заявлення вимоги про визнання майнових прав спільним майном (це можливість надалі розвивати свою відокремлену підприємницьку діяльність, бути партнером у вже наявному бізнесі, або ж метою є отримувати доходи від уже наявної підприємницької діяльності другого з подружжя) дає змогу передбачити, які з можливих наслідків для бізнесу треба очікувати. Однак чинник мети (оскільки це є суб'єктивним емоційним фактором) не може і не повинен братись до уваги під час розв'язання проблеми належності торговельної марки до спільного майна. Мають бути сформульовані аргументи щодо неможливості встановлення режиму спільної сумісної власності подружжя на торговельну марку, або навпаки.

Отже, висновуємо, що питання поділу виключних майнових прав на торговельну марку між подружжям у належний спосіб на законодавчому рівні не вре-

гульовано, оскільки є неузгодженість між нормами ЦК України, зокрема ст. 190, якою встановлено, що майнові права є речовими, та ст. 61 СК України, якою охоплено й майнові права як складник майна. Водночас не враховано специфіки майнових прав інтелектуальної власності, до яких неможливо застосовувати правила поділу, що встановлені для об'єктів, яким притаманні речові властивості, оскільки об'єкти права інтелектуальної власності та майнові права на них мають іншу природу та суттєво відрізняються від речей і речових прав.

Ознайомившись із судовою практикою у спорах про поділ майнових прав на торговельні марки, доходимо висновку про відсутність усталеної судової практики за такою категорією справ. Так, 18 липня 2022 р. Голосіївським районним судом м. Києва було ухвалено рішення у справі № 752/23427/21 про поділ спільного майна подружжя, яким, зокрема, було вирішено питання розподілу прав на об'єкти інтелектуальної власності – торговельну марку та промислові зразки. Суд, встановивши, що відповідач (чоловік) набув право власності на знаки для товарів та послуг, права на патент на промисловий зразок та корисну модель у період шлюбу, за спільні кошти подружжя, в інтересах сім'ї, визнав їх сумісним майном подружжя, яке підлягає поділу в рівних частках (без виділу часток) між сторонами [3]. Апеляційний суд, скасовуючи таке рішення суду першої інстанції, вказав, що у зв'язку з відсутністю чітких критеріїв щодо чинників, які беруться до уваги під час визнання права інтелектуальної власності спільною сумісною власністю подружжя та його подальшого поділу, треба зважати на загальноправові принципи справедливості та добросовісності: момент виникнення права, джерело набуття права, спільна участь особистою працею кожного з подружжя в набутті прав інтелектуальної власності. Встановивши, що належних та допустимих доказів того, що позивач брала участь у створенні відповідачем об'єктів інтелектуальної власності своєю особистою працею та коштами, немає, суд відмовив у позові [4].

11 листопада 2016 р. Луцьким міськрайонним судом Волинської області ухвалено рішення у справі № 161/11764/15-ц про поділ майна подружжя, яким вимогу про визнання права інтелектуальної власності на торговельну марку – свідоцтво на знак для товарів та послуг – залишено без задоволення. Водночас суд посилався на те, що майно фізичної особи-підприємця як майно для професійної діяльності члена сім'ї, яке придбане за кошти від своєї діяльності як підприємця і використовується в його підприємницькій діяльності, а не в інтересах сім'ї, треба розглядати як особисту приватну власність, а не як об'єкт спільної сумісної власності подружжя; суд зауважив, що оскільки об'єкт права інтелектуальної власності використовується одним з подружжя у підприємницькій діяльності як фізичною особою-підприємцем, то інший з подружжя має право врахування цього майна під час поділу іншого майна подружжя, а не поділу майна,

яке використовується у підприємницькій діяльності [5]. Переглядаючи рішення у цій справі, у постанові від 6 листопада 2019 р. Верховний Суд дійшов висновку, що право на торговельну марку може бути об'єктом спільного майна подружжя та підлягає поділу за правилами, визначеними главою 8 СК України [6]. Далі, на новому розгляді в суді апеляційної інстанції було ухвалено постанову про визнання за позивачем права спільної сумісної власності подружжя.

У справі № 335/5841/19 позивачем ставилась, зокрема, вимога про визнання недійсними договорів відчуження майнових прав інтелектуальної власності на торговельні марки та промислові зразки. Заводським районним судом м. Запоріжжя 20 січня 2022 р. було ухвалено рішення про задоволення вказаних вимог, яке мотивовано тим, що торговельні марки та промислові зразки були зареєстровані під час шлюбу сторін, кожен з них своєю працею та спільними коштами брав участь у набутті та розвитку цих об'єктів, тому право на них є спільною сумісною власністю подружжя [7]. Залишаючи в силі таке рішення апеляційний суд також вказав, що відсутність згоди одного з подружжя на розпорядження майном є підставою для визнання вказаних правочинів недійсними.

Верховним судом у справі № 201/14163/13, де предметом позову було визнання недійсним договору про оплатну передачу виключних майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку, у постанові від 22 червня 2017 р. було зроблено висновок, що майнові права на торговельну марку можуть бути об'єктом спільної сумісної власності подружжя [8].

У постанові від 13 серпня 2019 р. у справі № 926/1795/18 Верховний Суд погодився з висновком апеляційного господарського суду про те, що знак для товарів та послуг був лише позначенням товару, а не об'єктом спільної сумісної власності подружжя [9].

У постанові Верховного Суду від 8 травня 2019 р. у справі № 646/1750/17, де предметом спору було визначення частки у праві спільної сумісної власності на винаходи за патентами, зазначено: «...тлумачення статті 428 ЦК України свідчить, що в ній передбачено конструкцію спільності прав інтелектуальної власності. При цьому законодавець не пов'язує спільну належність прав інтелектуальної власності із правовим режимом спільної власності, оскільки вона є притаманною для речових відносин» [10].

У наступних зазначених судових рішеннях також є висновки, які зроблені зі врахуванням не лише предмета спору, а й суб'єктного складу учасників справи, оскільки суди врахували обставину щодо специфіки діяльності господарюючого суб'єкта. Так, у справі № 754/2704/19, яка була розглянута Деснянським районним судом міста Києва 20 січня 2020 р., позивачем виступає фізична особа-підприємець, яка ставить вимогу про припинення порушення авторських прав. У цій справі відповідачка наполягала на тому, що, зокрема, торговельний

знак є спільною сумісною власністю подружжя. Суд дійшов висновку про безпідставність таких доводів, посилаючись, окрім іншого, також на п. 29 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя», за змістом якої «...майно приватного підприємства чи фізичної особи-підприємця не є об'єктом спільної сумісної власності подружжя» [11].

У постанові Верховного Суду від 24 листопада 2021 р. у справі № 675/347/18 про поділ майна, що є об'єктом спільної сумісної власності подружжя (рухоме та нерухоме майно, грошові кошти, внески до статутного капіталу юридичних осіб), зазначено, що майно фізичної особи-підприємця може бути об'єктом спільної сумісної власності подружжя і предметом поділу між подружжям з урахуванням загальних вимог законодавства щодо критеріїв визначення правового режиму спільного сумісного майна подружжя та способів його поділу, а також за наявності підстав для втручання у здійснення підприємницької діяльності [12].

У численних постановах Верховного Суду України (11.03.2015 у справі № 6-21цс15, 16.12.2015 у справі № 6-1109цс15, 13.06.2016 у справі № 6-1752цс15), Верховного Суду (від 11.09.2019 у справі № 2107/3988/2012, 06.11.2019 у справі № 161/11764/15-ц, 11.12.2019 у справі № 553/1271/18, 19.02.2020 у справі № 279/6459/14-ц) сформульовано висновок про те, що майно фізичної особи-підприємця може бути об'єктом спільної сумісної власності подружжя і предметом поділу між ними з урахуванням загальних вимог законодавства щодо критеріїв визначення спільного майна подружжя та способів поділу його між ними. Водночас речі для професійних занять присуджуються тому з подружжя, хто використовував їх у своїй професійній діяльності. Вартість цих речей враховується під час присудження іншого майна другому з подружжя. Майно фізичної особи-підприємця (яке використовується для господарської діяльності фізичною особою-підприємцем) вважається спільним майном подружжя, як і інше майно, набуте в період шлюбу, за умови, що воно придбане за рахунок належних подружжю коштів.

У постанові Верховного Суду України від 02.10.2013 у справі № 6-79цс13 сформульовано висновок про те, що з моменту внесення майна до статутного фонду підприємство є єдиним власником майна і це майно не може одночасно перебувати у власності інших осіб. Навіть у разі передання подружжям свого спільного сумісного майна до статутного фонду приватного підприємства, заснованого одним із них, майно переходить у приватну власність цього підприємства, а в іншого з подружжя право власності на майно (тобто речове право) трансформується в право вимоги (зобов'язальне право), сутність якого полягає у праві вимоги виплати половини вартості внесеного майна в разі поділу майна

подружжя (а не право власності на саме майно) або право вимоги половини отриманого доходу від діяльності підприємства, або половини майна, що залишилося після ліквідації підприємства [13].

У постанові Верховного Суду України від 3 червня 2015 р. у справі № 6-38цс15 зазначено, що грошові кошти, внесені одним з подружжя, який є учасником господарського товариства, у статутний капітал цього товариства за рахунок спільних коштів подружжя, стають власністю цього товариства, а право іншого з подружжя на спільні кошти трансформується в інший об'єкт – право вимоги на виплату частини вартості такого внеску. Водночас одним з визначних є той факт, що грошові кошти набуті подружжям під час їх спільного проживання [14].

У постанові Верховного Суду від 7 травня 2019 р. у справі № 490/1408/15-ц (провадження № 61-30034св18) наведено такий висновок: якщо один з подружжя є учасником господарського товариства і вносить до його статутного капіталу майно, придбане за рахунок спільних коштів подружжя, то таке майно переходить у власність цього підприємства, а в іншого з подружжя право власності на майно (тобто речове право) трансформується в право вимоги (зобов'язальне право), сутність якого полягає у праві вимоги виплати половини вартості внесеного майна в разі поділу майна подружжя або право вимоги половини отриманого доходу від діяльності підприємства [15].

У рішенні Конституційного Суду України від 19 вересня 2012 р. у справі № 1-8/2012 за конституційним зверненням Приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положення частини 1 статті 61 СК України зазначено, що приватне підприємство (або його частина), засноване одним із подружжя, – це окремий об'єкт права спільної сумісної власності подружжя, до якого входять усі види майна, у тому числі вклад до статутного капіталу та майно, виділене з їх спільної сумісної власності. Отже, статутний капітал та майно приватного підприємства, сформовані за рахунок спільної сумісної власності подружжя, є об'єктом їх спільної сумісної власності [16].

Отже, з аналізу судової практики вбачається, що спори, у яких предметом є майнові права на торговельну марку, виникають доволі часто. Судові рішення у таких справах свідчать про наявність неоднакового підходу до їх вирішення, оскільки однозначної позиції у питанні можливості визнання торговельних марок спільним сумісним майном немає; також залишається незрозумілою процедура їх поділу, хоча численними судовими рішеннями й такі вимоги задовольняються. Так, в одних випадках суди беруть за основу презумпцію спільності майна, набутого за час шлюбу, а в іншому випадку вдаються до аналізу наявності чинників (особиста праця, особисті кошти тощо), на підставі яких встановлюють обставини безпосередньої причетності до створення об'єкта інтелектуаль-

ної власності. Останній підхід, як вбачається, обумовлений саме особливостями об'єктів права інтелектуальної власності, оскільки під час поділу іншого майна презумпція спільності прав такими чинниками не обґрунтовується. З огляду на вказане ще незрозумілішим є питання можливості подальшої реалізації прав на торговельну марку під час її поділу та/або визнання її об'єктом права за кількома особами.

Значну увагу до питань, пов'язаних із правовим регулюванням спільних права на торговельні марки, приділяє В. Крат. Він визначає осіб, яким спільно належать права на торговельну марку, як співносіїв (чи співсуб'єктів) цих прав, вказуючи, що у таких осіб, як у суб'єктів виключних прав, апріорі відсутні певні речові правомочності щодо такого нематеріального об'єкта, яким є торговельна марка. Науковець зазначає, що оскільки щодо об'єктів, як-от «безтілесна річ» (зокрема виключне право) виключається встановлення правового режиму речового права та використання речово-правових конструкцій, то правовий режим спільної сумісної власності так позначається на правах на торговельну марку, що зумовлює «появу» спільних прав (подружжя, жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі) [17]. Також він зауважує, що «...торговельну марку можливо охарактеризувати як нетиповий об'єкт інтелектуальної власності; жодного прояву або характеру інтелектуальної творчої діяльності закон не охороняє і не враховує при конструюванні моделі виключних прав на торговельну марку» [18, с.146]. На думку В. Крата, право на торговельну марку може відноситися до спільного майна подружжя, оскільки серед винятків, на які не поширюється правовий режим спільного майна подружжя, відсутнє право на торговельну марку [17]. Вчений у своїй праці розглядає два випадки: коли право на торговельну марку зареєстровано за всіма співносіями (подружжя, жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі), та якщо право на торговельну марку зареєстровано за одним зі співносіїв (наприклад, одним із подружжя). Вказує, що у першому випадку треба застосовувати модель уповноваження (тобто видачі довіреності); відсутність одностороннього правочину, як-от видача довіреності, у цій ситуації свідчить, що співсуб'єкт, який вчиняє правочин щодо розпорядження спільними правами на торговельну марку, діє за відсутності повноважень. У другому випадку має застосовуватися модель згоди; правовий режим спільності прав на торговельну марку в цьому випадку «прихований» для учасників цивільного обороту, їм може бути навіть не відомо, хто є іншим співсуб'єктом; один із подружжя може оспорювати укладений другим із подружжя без її/його згоди, якщо контрагент іншого з подружжя діяв недобросовісно. Отже, В. Крат пояснює, як має здійснюватися реалізація таких прав, не ставлячи під сумнів власне їх належності до спільного майна подружжя.

Н. Яркіна цілком слушно зазначає (з посиланням на думки інших вчених), що виключні права інтелектуальної власності є неподільними, і тому визначення часток у цих правах є неприпустимим, а питання може стояти лише про визначення часток у доходах від використання об'єкта інтелектуальної власності; існує також інша позиція – про можливість застосування до відносин спільного володіння інтелектуальними правами за аналогією положень законодавства про спільну часткову власність. Але, як зазначає авторка, допустимість такої аналогії та її доцільність видається сумнівною з огляду на різні об'єкти речових відносин і відносин інтелектуальної власності та різні режими їх правового регулювання [19, с. 151].

На думку В. Дмитренко, на торговельні марки, комерційні найменування авторства не виникає, тому такі об'єкти можуть бути об'єктами спільної сумісної власності, якщо під час їх створення та/або набуття прав, а також розвитку таких об'єктів права інтелектуальної власності використано спільні кошти подружжя [20, с. 55]. Свою позицію автор обґрунтовує, зокрема, тим, що саме творчий характер більшості результатів інтелектуальної діяльності унеможлиблює їх віднесення до спільної сумісної власності подружжя, що зумовлено тісним взаємозв'язком творчого результату з особою автора. Також вказує, що для того, щоб створені об'єкти права інтелектуальної власності, які не належать до результатів творчої діяльності, можна було віднести до спільної сумісної власності подружжя, необхідно з'ясувати мету створення об'єктів права інтелектуальної власності [20, с. 55].

В. Вінтоняк, досліджуючи питання поділу корпоративних прав під час поділу спільної сумісної власності подружжя, зазначає, що той з подружжя, який опосередковано брав участь у формуванні статутного капіталу товариства, під час поділу спільного майна подружжя може розраховувати: 1) на поділ одержаних доходів (дивідендів), отриманих іншим з подружжя; 2) на частину майна, одержаного учасником товариства у разі його виходу з товариства; 3) на частину майна, що одержане учасником товариства у разі ліквідації товариства; 4) на компенсацію вартості частини спільних коштів (майна), які були використані одним із подружжя для внесення вкладу до статутного капіталу чи за які були придбані акції; для того з подружжя, який є учасником юридичної особи, право власності трансформується в корпоративне право, відповідно до якого його учасник набуває всіх правомочностей на участь в управлінні юридичною особою, отриманні прибутку тощо. Для того з подружжя, який не є учасником юридичної особи, таке право трансформується у право вимоги до іншого з подружжя [21, с. 48]. Такий підхід до поділу корпоративних прав враховує, що є неприпустимим необґрунтоване пряме втручання у діяльність товариства під час поділу майна подружжя. Тут враховуються як інтереси подружжя, що не є учасником товариства, так і інтереси самого товариства.

Отже, єдності серед науковців щодо віднесення майнових прав на торговельну марку до складу спільного майна подружжя немає; їх думки з цього приводу є діаметрально протилежними.

З погляду підприємця, встановлення режиму спільного сумісного майна на торговельну марку впливає на його права та інтереси як господарюючого суб'єкта. Володіння іншим з подружжя, який не вказаний у відповідному свідоцтві на торговельну марку, майновими правами на неї може зумовити перешкоди веденню бізнесу володільцеві торговельної марки, адже тоді імовірно є ситуація, коли кожен з них матиме право заборонити іншому використовувати торговельну марку, а це вже вказує на недоцільність такого розподілу прав, оскільки результатом їх реалізації є втручання у підприємницьку діяльність та наявність ризиків нанесення згубного впливу на виробництво.

Сутність торговельної марки полягає в тому, що її використання можливе лише у господарській діяльності, а тому надавати права на неї негосподарюючому суб'єкту при тому, що вона безпосередньо використовується підприємством або фізичною особою-підприємцем, позбавлене логіки.

З огляду на те, що визнання майнових прав на торговельну марку спільним сумісним майном подружжя має наслідком наділення правами другого з подружжя по відношенню до торговельної марки, отже – й до діяльності господарюючого суб'єкта, доцільно буде і в цій ситуації врахувати правила, застосовні під час поділу доходів, одержаних від реалізації корпоративних прав.

Аналізуючи вищевказані статті СК України, вбачається логічним припустити, що виокремлення з усього обсягу майна конкретних об'єктів, які можуть або не можуть бути спільним майном, покликано усунути можливі сумніви у разі виникнення тієї чи іншої ситуації щодо належності майна до спільної власності, чи до особистої. Проте, беручи до уваги неузгоджену судову практику щодо поділу майнових прав на торговельні марки, висновуємо, що загалом питання щодо можливості розподілу майнових прав інтелектуальної власності на ті, що є (можуть бути) особистим майном, а які ні, у нормах СК України залишилось поза увагою.

Чинниками, що визначають майно, яке належить до спільної сумісної власності подружжя, є факт реєстрації шлюбу, набуття майна за час шлюбу. Існує презумпція спільності власності, яка може бути спростована тим, хто такий режим майна заперечує. Спеціальний закон, що регулює порядок використання торговельних марок, не вказує прямо на їх належність до спільного майна подружжя; норми СК України не включають їх ані до переліку особистого майна, ані до переліку спільного майна; норми ЦК України неможливо щодо цього тлумачити однозначно через відсутність у них чіткості формулювання; судова практика настільки неузгоджена, що за наявності двох схожих справ все ж неможли-

во спрогнозувати результат їх вирішення. Отже, є необхідність законодавчо закріпити, які права інтелектуальної власності входять до складу спільного майна подружжя, а які ні.

Беручи до уваги вищезазначені наслідки поділу майнових прав на торговельну марку для ведення підприємницької діяльності, вважаємо, що майнові права на торговельну марку треба віднести до категорії, на яку не поширюється режим спільної сумісної власності подружжя. Слідуючи принципу справедливості і розумності, доцільним є визначити одному з подружжя грошову виплату у виді частки від вартості цих прав або доходів, отриманих внаслідок підприємницької діяльності за період ведення бізнесу, коли подружжя перебувало у шлюбі; після розірвання шлюбу доходи, отримані підприємцем, мають вважатись особистим майном правовласника, і виділення з них частки для виплати колишньому подружжю не має проводитись.

Отже, доходимо висновку, що режим спільного майна не може бути застосований до майнових прав на торговельну марку, а дієвим способом для вирішення проблеми розподілу майнових прав на торговельну марку є одночасне вдосконалення положень:

– ст. 57 СК України – шляхом доповнення нормою про те, що другий з подружжя має право на частину доходів, одержаних під час шлюбу від реалізації майнових прав на торговельну марку, та на частину вартості прав, у разі передавання прав на торговельну марку;

– ч. 2 ст. 190 ЦК України – шляхом виключення з неї вказівки на те, що «майнові права визнаються речовими правами».

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України: прийнятий 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Тарасовський Ю. Кількість ФОПів в Україні перевищила 2 млн. Приріст малих і середніх бізнесів б'є довоєнні рекорди. *Forbes*. URL: <https://forbes.ua/news/kilkist-fopiv-v-ukraini-perevishchila-2-mln-pririst-malikh-ta-serednikh-biznesiv-be-dovoennirekordi-04092023-15783> (дата звернення: 21.05.2024).
3. Рішення Голосіївського районного суду м. Києва від 18 липня 2022 року у справі № 752/23427/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105513614> (дата звернення: 21.05.2024).
4. Постанова Київського апеляційного суду від 26 січня 2023 року у справі № 752/23427/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108862309> (дата звернення: 21.05.2024).
5. Рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області від 11 листопада 2016 року у справі № 161/11764/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62738001> (дата звернення: 21.05.2024).
6. Постанова Верховного Суду від 06 листопада 2019 року у справі № 161/11764/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86207408> (дата звернення: 21.05.2024).

7. Рішення Заводського районного суду м. Запоріжжя від 20 січня 2022 року у справі № 335/5841/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102784481> (дата звернення: 21.05.2024).
8. Постанова Верховного суду від 22 червня 2017 року у справі № 201/14163/13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67487454> (дата звернення: 21.05.2024).
9. Постанова Верховного Суду від 13 серпня 2019 року у справі № 926/1795/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83669379> (дата звернення: 21.05.2024).
10. Постанова Верховного Суду від 08 травня 2019 року у справі № 646/1750/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82001334> (дата звернення: 21.05.2024).
11. Рішення Деснянського районного суду міста Києва від 20 січня 2020 року у справі № 754/2704/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87299861> (дата звернення: 21.05.2024).
12. Постанова Верховного Суду від 24 листопада 2021 року у справі № 675/347/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101712231> (дата звернення: 21.05.2024).
13. Постанова Верховного Суду України від 02.10.2013 у справі № 6-79цс13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/34180776> (дата звернення: 21.05.2024).
14. Постанова Верховного Суду України від 03 червня 2015 року у справі № 6-38цс15. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/44666116> (дата звернення: 21.05.2024).
15. Постанова Верховного Суду від 07 травня 2019 року у справі № 490/1408/15-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/81661530> (дата звернення: 21.05.2024).
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «КІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України від 19 вересня 2012 р. у справі № 1-8/2012. URL: <https://zakononline.com.ua/documents/show/339017339082> (дата звернення: 21.05.2024).
17. Крат В. Спільність прав на торговельну марку крізь призму практики Верховного Суду. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/authors/183/spilnist-prav-na-torhovelnu-marku-kriz-pryzmu-praktyku-verkhovnoho-sudu> (дата звернення: 21.05.2024).
18. Крат В. Торговельна марка як об'єкт права інтелектуальної власності. *МЕН*. 2017. № 5(95). С. 142–154. URL: <http://yuradnik.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/Krat.pdf> (дата звернення: 21.05.2024).
19. Яркіна Н. Спільні права інтелектуальної власності: їх виникнення та здійснення. *Проблеми цивільного права. Вісник*. № 4(63). С. 145–155. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6185/1/Yarkina_145.pdf (дата звернення: 21.05.2024).
20. Дмитренко В. В. Щодо можливості віднесення майнових прав інтелектуальної власності до спільної сумісної власності подружжя. *Право і суспільство*. 2022. № 2. С. 50–56. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/6295a51a-d6fe-4610-b9fd-3fba016e9a41/content> (дата звернення: 21.05.2024).
21. Вінтоняк Н. Д. Поділ корпоративних прав при поділі спільної сумісної власності подружжя. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. 2015. Вип. 38. С. 40–51. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/9031/1/916-Article%20Text-1816-1-10-20191025.pdf> (дата звернення: 21.05.2024).

Natalia Pietukhova. A legal regime of trademark property rights that have arisen during marriage of the owner

The article highlights problematic issues in the field of intellectual property, in particular, it raises the question of recognition of trademark property rights as joint property of spouses. It ana-

lyzes aspects that should be taken into account when deciding upon separation of ownership interest between spouses, where one of the spouses is an individual person – entrepreneur (FOP). We have defined the ways of improving legislative acts regarding settlement of the trademark property rights separation, having analyzed current legislation, decisions of courts of different levels, and the subject scientific literature.

It was established that legal regulations that cover the legal regime of rights to the above-mentioned object of intellectual property were imperfect, thus causing significant difficulties for business. At the same time, the Civil Code of Ukraine is quite clear in its regulations related to the legal regime of proprietary rights and joint ownership. However, when the rights to objects of intellectual property, including the trademark property rights, are concerned, national legislation does not provide unambiguous rules for acquisition and implementation of joint rights, including in situations when several persons claim their rights for the same trademark property. The above-mentioned is relevant primarily for the trademark property rights registered by married individual entrepreneurs. We have studied the issue of extending the provisions of the Civil Code of Ukraine on the joint proprietary rights and separation of property between spouses to relations that covered trademark property rights, since the intellectual property rights do not belong to proprietary rights, but constitute a separate type of so-called «exclusive rights». We established that the Family Code of Ukraine lacked any provisions regarding the legal regime of property rights to objects of intellectual property acquired within marriage.

On the basis of the studied materials, we developed the foundations of a clear and well-grounded approach to the improvement of current legislation in terms of legal certainty of ownership of trademark property rights acquired within marriage and further allocation of such rights.

As a result of the study, we proposed to amend the Family Code of Ukraine with a provision which would determine that a spouse not specified in a certificate of trademark registration, should be entitled to a part of income received by another spouse from using trademark property rights and a part of the right value upon transfer of the trademark right, as well as to amend the wording of Article 190 of the Civil Code of Ukraine in order to eliminate contradictions that may arise while solving the issue of separating intellectual property rights by excluding an indication that ownership interest is recognized as proprietary rights.

Keywords: intellectual property, joint tenancy, property rights, trademark, commercial name, business entity, protection of rights, sphere of business.

Наукове видання

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА**

№ 1(2024)

Редактор Ольга СОЛДАТОВА
Технічний редактор Олена ГОМОН

Підписано до друку 19.08.2024 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 22,18.
Тираж 100 прим. Зам. № 66.

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.